

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ІМЕНІ В. М. КОРЕЦЬКОГО**

*Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису*

БУЧКІВСЬКА ВІКТОРІЯ ЛЕОНІДІВНА

УДК 343(477):159.942

ДИСЕРТАЦІЯ

**СТАН СИЛЬНОГО ДУШЕВНОГО ХВИЛЮВАННЯ ПІД ЧАС ЗАПОДІЯННЯ
ШКОДИ ЖИТТЮ ТА ЗДОРОВ'Ю ЛЮДИНИ: КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВЕ
ЗНАЧЕННЯ**

081 – «Право»

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **В. Л. БУЧКІВСЬКА**

Науковий керівник: **КВАША ОКСАНА ОЛЕКСАНДРІВНА,**
доктор юридичних наук, професор

КИЇВ - 2024

АНОТАЦІЯ

Бучківська В. Л. Стан сильного душевного хвилювання під час заподіяння шкоди життю та здоров'ю людини: кримінально-правове значення.
- Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – «Право» (08 – Право). Інститут держави і права імені В. М. Корецького Національної академії наук України, Київ, 2024.

Розділ 1 присвячено загальним підходам до дослідження проблеми відповідальності за заподіяння шкоди життю та здоров'ю людини під час вчинення кримінальних правопорушень в стані сильного душевного хвилювання. У цьому розділі здійснено аналіз стану наукової розробки проблем кримінальної відповідальності за заподіяння шкоди життю та здоров'ю людини в стані сильного душевного хвилювання, який засвідчив наявність низки малодосліджених або взагалі недосліджених аспектів відповідальності за вказані кримінальні правопорушення.

Виокремлено етапи становлення та розвитку норм про заподіяння шкоди життю та здоров'ю людини в стані сильного душевного хвилювання. Приділено увагу нововведенням у зв'язку зі змінами усталених норм, в яких використовується словосполучення «стан сильного душевного хвилювання», які були запроваджені Законом України № 2227-VIII від 06.12.2017 «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами». Виявлено недоліки у зв'язку з запровадженими змінами у п. 7 ч. 1 ст. 66, статті 116 та 123 КК. Зокрема, це стосується зміни більшою мірою визначених понять у попередніх редакціях статей «протизаконне насильство», «систематичне знуцання» на невизначене формулювання «жорстоке поведження, або таке, що принижує честь і гідність особи, а також за наявності системного характеру такого поведження з боку потерпілого». Прослідковано перспективу розвитку кримінального законодавства України у частині встановлення можливого виключення кримінальної відповідальності за

наявності особливого фізичного стану людини в проєкті КК, який є аналогом стану сильного душевного хвилювання чинного КК.

Визначено особливості висвітлення кола питань у дисертаційних роботах, які присвячені дослідженню кримінально-правового значення певного правового явища, а саме запропоновано в подальшому включати в дисертації як кримінально-правову характеристику такого явища, тобто описання його характерних рис, так і кримінально-правове значення правового явища, тобто його врахування під час вирішення кримінально-правових питань, коло яких залежить від предмета дисертаційної роботи.

Встановлено, що вчинення кримінального правопорушення у стані сильного душевного хвилювання, у результаті якого спричинено шкоду життю та здоров'ю людини, має диференціююче, обмежувальне, індивідуалізуюче та кваліфікуюче значення, яке проявляється при конструюванні норм про умисне вбивство та умисне тяжке тілесне ушкодження, вчинене в стані сильного душевного хвилювання (статті 116 та 123 КК) (диференціююче значення), при визначенні ознак необхідної оборони та крайньої необхідності (ч. 4 ст. 36, ч. 3 ст. 39 КК) (обмежувальне значення), при врахуванні судом обставини, що пом'якшує покарання, передбаченої п. 7 ч. 1 ст. 66 КК (індивідуалізуюче значення), а також під час кримінально-правової кваліфікації дій особи, якими спричинено шкоду життю та здоров'ю людини у стані сильного душевного хвилювання (кваліфікуюче значення).

У розділі 2 роботи охарактеризовано поняття стану сильного душевного хвилювання як міжгалузевого та спеціалізованого терміна у системі кримінально-правових норм. Виокремлено види стану сильного душевного хвилювання: *залежно від впливу на вирішення кримінально-правових питань*: юридично значущий та той, який не має юридичного значення; *залежно від ступеня впливу на свідомість та волю особи*: фізіологічний та патологічний; *залежно від характеру психотравмуючої ситуації*: простий, кумулятивний. Запропоновано залишити у тексті КК термінологічний зворот «стан сильного душевного хвилювання», враховуючи те, що цей зворот є усталеним, його застосування характеризується тяглістю в історичному аспекті, а оцінні

моменти відповідного поняття усуваються у ході проведення судово-психологічних експертиз у конкретному кримінальному провадженні на основі стандартів психологічної експертизи емоційних станів людини.

Зроблено висновок, що в п. 7 ч. 1 ст. 66, статтях 116, 123 КК законодавець передбачив три самостійні приводи виникнення стану сильного душевного хвилювання. Ознаки *жорстокого поводження*: 1) це вплив на організм людини, внаслідок якого їй заподіюються фізичні та (або) моральні страждання; 2) одноразові або множинні дії, які мають розрізнений характер та яким не властивий системний характер; 3) інтенсивність поведінки винуватого, яка повинна досягати мінімальних ознак жорстокості та не містити якісних властивостей катування; 4) спричинення конкретних наслідків обвинуваченому або створення реальної можливості настання таких наслідків; 5) наявність причинного зв'язку між жорстоким поводженням, виникненням стану сильного душевного хвилювання та наслідками, що настали; 6) наявність умислу. *Поводження, яке принижує честь і гідність людини* – це одноразове діяння обвинуваченого, яке спрямоване на приниження честі та гідності людини, спричиняють почуття страху, болісні страждання й почуття неповноцінності, здатні зламати його фізичний чи моральний опір, та які завдають людині моральних та психологічних страждань. *Поводження з боку потерпілої особи, яке має системний характер*, повинно характеризуватися як ознаками жорстокого поводження або поводження, що принижує честь та гідність людини, так і ознакою системності, тобто повинно полягати у відповідних багаторазових (дві або більше) діях потерпілого, які внутрішньо пов'язані між собою та становлять систему взаємопов'язаних дій.

В механізмі спричинення шкоди об'єкту кримінального правопорушення заподіянням шкоди життю та здоров'я потерпілого в стані сильного душевного хвилювання першочергове значення відіграє вплив на потерпілого, а через нього – на соціальний зв'язок, який розривається (знищується) в разі вчинення суспільно небезпечного посягання. В механізмі спричинення шкоди об'єкту кримінального правопорушення завжди активну роль відіграє потерпілий, який своєю активною поведінкою (жорстоким поводженням, поводженням, що

принижує честь і гідність особи або поведження, що має систематичний характер) створює приводи для виникнення стану сильного душевного хвилювання у винуватого. При цьому кримінально-правове значення для притягнення до кримінальної відповідальності за статтями 116 та 123 КК має виключно поведінка такого «провокуючого» потерпілого, а не інших осіб, які своєю поведінкою жодним чином не зумовили виникнення стану сильного душевного хвилювання в обвинуваченого.

Примусові заходи медичного характеру у виді амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку разом із призначенням винному покарання можуть застосовуватися до осіб, які вчинили кримінальні правопорушення у стані сильного душевного хвилювання. Стан сильного душевного хвилювання не можна ототожнювати з станом обмеженої осудності, скільки перший включає в себе емоційні стани, які не відповідають медичному критерію обмеженої осудності (не є хворобливими станами психіки).

Кримінальні правопорушення, передбачені статтями 116 та 123 КК, можуть бути вчинені як з прямим, так і з непрямим умислом. При цьому основним мотивом кримінального правопорушення, вчиненого в стані сильного душевного хвилювання, є прагнення убезпечення себе, як індивіда (від фізичного насильства) та, як особистість (від знущань та образ), а факультативними мотивами можуть виступати помста, ревнощі, захист честі та гідності, тощо. Мета визначається у внутрішніх орієнтирах особистості та особливостях об'єктивної ситуації що існує на момент вчинення злочину, і полягає у діянні що спрямоване на усунення об'єкта-подразника та встановлення справедливості.

У розділі 3 дисертаційної роботи досліджено значення стану сильного душевного хвилювання для кримінально-правової кваліфікації та індивідуалізації кримінального покарання.

Для кваліфікації за статтями 116 та 123 КК слід визначати всі елементи складів відповідних кримінальних правопорушень, надаючи особливого значення визначенню власне наявності стану сильного душевного хвилювання, а також приводів виникнення такого стану. Найбільше значення для цього має

висновок експертизи. У випадку наявності підстав вважати, що кримінальне правопорушення могло бути вчинене в стані сильного душевного хвилювання, правильним є призначення та проведення саме комплексної судової психолого-психіатричної експертизи, а не судово-психіатричної чи судово-психологічної.

Запропоновано окремі правила кваліфікації кримінального правопорушення, вчиненого в стані сильного душевного хвилювання. Кваліфікація злочину за наявності конкуренції кримінально-правових норм, що передбачають склади злочинів з привілейованими ознаками, за загальним правилом здійснюється за статтею, що передбачає більш м'яку привілейовану ознаку, тобто менш тяжкий злочин. Кваліфікація злочину за наявності конкуренції кримінально-правових норм, що передбачають склади злочинів з привілейованою та кваліфікуючою ознаками, здійснюється за статтею (частиною статті) Особливої частини КК, що передбачає привілейовану ознаку складу вчиненого злочину. У разі заподіяння умисного тяжкого тілесного ушкодження, що спричинило смерть потерпілого, заподіяного в стані сильного душевного хвилювання, діяння обвинуваченого підлягають кваліфікації за ст. 123 КК як умисне тяжке тілесне ушкодження, вчинене в стані сильного душевного хвилювання. У разі недоведення винуватим кримінального правопорушення, вчиненого у стані сильного душевного хвилювання, до кінця з причин, що не залежали від його волі, його дії можливо кваліфікувати як замах на вчинення кримінального правопорушення в стані сильного душевного хвилювання.

Проаналізована судова практика призначення покарань за заподіяну у стані сильного душевного хвилювання шкоди здоров'ю чи життю особи. Розкрито особливості призначення покарання за вчинення кримінальних правопорушень у стані сильного душевного хвилювання та зроблено висновки про те, що покарання у виді виправних робіт та громадських робіт, яке передбачене санкцією ст. 123 КК, не сприяє диференціації кримінальної відповідальності та індивідуалізації покарання за умисне тяжке тілесне ушкодження, заподіяне у стані сильного душевного хвилювання.

Ключові слова: стан сильного душевного хвилювання, фізіологічний афект, жорстоке поведження, поведження, що принижує честь та гідність особи, системний характер поведження, умисне вбивство, тяжке тілесне ушкодження, суб'єкт кримінального правопорушення, обмежена осудність, кримінальне правопорушення, кримінальна відповідальність, кримінально-правова кваліфікація, призначення покарання, обставина, що пом'якшує покарання, судова практика.

SUMMARY

Buchkivska V. L. The state of strong emotional in case of causing harm to human life and health: Criminal and legal significance. – A scientific qualification work that should be treated as manuscript.

The thesis on obtaining a scientific degree of the PhD in Law by field of study 12.00.08 «Criminal law and criminology; criminal executive law». – V. M. Koretsky Institute of State and Law, NASU, Kyiv, 2024.

Section 1 is devoted to the general approaches to the study of the issue of liability for causing harm to human life and health during the commission of criminal offenses in a state of great emotional distress. This section analyzes the state of scientific development of the issues of criminal liability for causing harm to life and health of a person in a state of great emotional distress, and shows that there are a number of little-studied or even unexplored aspects of liability for these criminal offenses.

The author distinguishes the stages of formation and development of the rules on causing harm to life and health of a person in a state of great emotional distress. Attention is paid to the innovations in connection with changes in the established norms which use the phrase «state of great emotional distress», which were introduced by the Law of Ukraine No. 2227-VIII of 06.12.2017 «On Amendments to the Criminal Code and the Code of Criminal Procedure of Ukraine with a view to implementing the provisions of the Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence». The study identified shortcomings in connection with the amendments introduced to paragraph 7 of Part 1

of Article 66, Articles 116 and 123 of the Criminal Code. In particular, this concerns the change of the more defined concepts in the previous versions of the articles «unlawful violence» and «systematic bullying» to the vague wording «cruel treatment or treatment that degrades the honor and dignity of a person, as well as in the presence of a systematic nature of such treatment by the victim». The author traces the prospects for the development of criminal legislation of Ukraine in terms of establishing the possible exclusion of criminal liability in the presence of a special physical condition of a person in the draft Criminal Code of Ukraine, which is analogous to the state of strong emotional distress of the current Criminal Code of Ukraine.

The author identifies the peculiarities of coverage of the range of issues in dissertations which are devoted to the study of the criminal law significance of a certain legal phenomenon, namely, it is proposed to include in such dissertations both the criminal law characterization of such a phenomenon, i.e., a description of its characteristic features, and the actual criminal law significance of such a legal phenomenon, i.e., its consideration in the course of solving criminal law issues, the range of which depends on the subject matter of the dissertation.

The author establishes that committing a criminal offense in a state of great emotional distress which resulted in harm to human life and health has a differentiating, restrictive, individualizing and qualifying value which is manifested in the construction of the provisions on intentional murder and intentional grievous bodily harm committed in a state of great emotional distress (Articles 116 and 123 of the Criminal Code of Ukraine) (differentiating value), in determining the signs of necessary defense and extreme necessity (para. 4 of Article 36, part 3 of Article 39 of the Criminal Code of Ukraine) (restrictive meaning), when the court takes into account the circumstance mitigating the punishment provided for in paragraph 7 of part 1 of Article 66 of the Criminal Code of Ukraine (individualizing meaning), as well as in the criminal law qualification of actions of a person that caused harm to life and health of a person in a state of great emotional distress (qualifying meaning).

Section 2 of the article characterizes the concept of the state of great emotional distress as an interdisciplinary and specialized term in the system of criminal law

provisions. The author distinguishes the types of state of great emotional distress: depending on the impact on the resolution of criminal law issues: legally significant and not legally significant; depending on the degree of impact on the consciousness and will of a person: physiological and pathological; depending on the nature of a psychotraumatic situation: simple, cumulative. It is proposed to retain the term "state of great emotional distress" in the text of the Criminal Code of Ukraine, given that this phrase is well-established, its use is characterized by continuity in the historical aspect, and the evaluative aspects of the relevant concept are eliminated in the course of forensic psychological examinations in a particular criminal proceeding based on the standards of psychological examination of human emotional states.

The author concludes that in paragraph 7 of Part 1 of Article 66, Articles 116, 123 of the Criminal Code of Ukraine, the legislator has provided for three independent causes of severe emotional distress. Signs of ill-treatment: 1) an impact on the human body, which causes physical and/or moral suffering; 2) single or multiple actions that are scattered and not systemic in nature; 3) the intensity of the perpetrator's behavior, which must reach the minimum signs of cruelty and not contain qualitative properties of torture 4) causing specific consequences to the accused or creating a real possibility of such consequences; 5) the existence of a causal link between the ill-treatment, the emergence of a state of severe emotional distress and the consequences that followed; 6) the presence of intent. Behavior that humiliates the honor and dignity of a person is a one-time act of the accused aimed at humiliating the honor and dignity of a person, causing a feeling of fear, painful suffering and a sense of inferiority that can break his or her physical or moral resistance, and that causes moral and psychological suffering. Treatment by the victim that is systemic in nature must be characterized by both signs of cruel treatment or treatment that degrades the honor and dignity of a person and a sign of systematic nature, that is, it must consist of the victim's relevant repeated (two or more) actions that are internally interconnected and constitute a system of interrelated actions.

In the mechanism of causing harm to the object of a criminal offense by inflicting harm to the life and health of the victim in a state of severe emotional

distress, the primary importance is given to the impact on the victim, and through him/her - on the social bond, which is broken (destroyed) in the event of a socially dangerous offense. In the mechanism of causing damage to the object of a criminal offense, the victim always plays an active role, who, through his or her active behavior (cruel treatment, treatment that degrades the honor and dignity of a person or treatment that is systematic), creates reasons for the perpetrator to experience a state of strong emotional distress. At the same time, only the behavior of such a «provoking» victim is of criminal legal significance for criminal prosecution under Articles 116 and 123 of the Criminal Code of Ukraine, and not other persons who did not cause the accused to experience a state of severe emotional distress by their behavior.

Compulsory medical measures in the form of outpatient psychiatric care may be applied to persons who have committed criminal offenses in a state of great emotional distress, along with the imposition of a sentence. The state of great emotional distress cannot be equated with the state of diminished responsibility, as the former includes emotional states that do not meet the medical criterion of diminished responsibility (not being a disease state of mind).

Criminal offenses under Articles 116 and 123 of the Criminal Code of Ukraine may be committed with both direct and indirect intent. The main motive of a criminal offense committed in a state of extreme emotional distress is the desire to protect oneself as an individual (from physical violence) and as a person (from bullying and insults), and optional motives may include revenge, jealousy, protection of honor and dignity, etc. The purpose is determined by the internal guidelines of the personality and the peculiarities of the objective situation existing at the time of the crime, and consists in an act aimed at eliminating the offending object and establishing justice.

Section 3 of the dissertation examines the significance of the state of great emotional distress for criminal law qualification and individualization of criminal punishment.

For qualification under Articles 116 and 123 of the Criminal Code of Ukraine, all elements of the corpus delicti of the relevant criminal offenses should be determined, with particular importance being attached to determining the actual

presence of a state of great emotional distress, as well as the reasons for such a state. The most important for this purpose is the conclusion of an expert examination. If there are grounds to believe that a criminal offense could have been committed in a state of great emotional distress, it is correct to appoint and conduct a comprehensive forensic psychological and psychiatric examination, rather than a forensic psychiatric or forensic psychological examination.

The author analyzes the judicial practice of imposing punishment for harm to health or life of a person caused in a state of great emotional distress. The author reveals the peculiarities of sentencing for criminal offenses committed in a state of great emotional distress and concludes that punishment in the form of correctional labor and community service provided for by the sanction of Article 123 of the Criminal Code of Ukraine does not contribute to the differentiation of criminal liability and individualization of punishment for intentional grievous bodily harm caused in a state of great emotional distress.

Key words: state of strong emotional distress, physiological affect, ill-treatment, treatment degrading the honor and dignity of a person, systemic nature of treatment, premeditated murder, grievous bodily harm, subject of a criminal offense, limited sanity, criminal offense, criminal liability, criminal law qualification, sentencing, mitigating circumstance, case law.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Бучківська В. Л. Стан сильного душевного хвилювання в юридичній науці та судовій практиці. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 3. С. 373–278. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-3/87>

2. Бучківська В. Л. Забезпечення єдності судової практики призначення покарань за шкоду, заподіяну життю і здоров'ю в стані сильного душевного хвилювання. *Альманах права. Трансформація законодавства України в сучасних умовах*. 2023. Вип. 14: Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України. С. 419–426.

3. Бучківська В. Л. Відмежування кримінальних правопорушень, вчинених в стані сильного душевного хвилювання, від суміжних складів

кримінальних правопорушень. *Наук. вісник Ужгородського нац. ун-ту. Серія Право*. 2024. Вип. 81: ч. 2. 2024. С. 262–267.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

4. Бучківська В. Л. Комплексна судова психолого-психіатрична експертиза як доказ у кримінальних провадженнях за злочини, вчинені в стані сильного душевного хвилювання: проблеми судової практики. *Медичне право України: сучасні досягнення та перспективи розвитку*: збірн. наук. статей міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 10-річчю з дня створ. першої в Україні кафедри медичного права (м. Львів, 24 квіт. 2023 р.) / упоряд. д. ю. н., проф. І. Я. Сенюта, к. ю. н., доц. Х. Я. Терешко. Львів: Вид-во ЛОБФ «Медицина і право». 2023. С. 20–23.

5. Бучківська В. Л. Практика розгляду судами справ про злочини, вчинені в стані сильного душевного хвилювання в умовах воєнного стану. *Державотворчі процеси в Україні: реалії сьогодення*: тези доп. за матеріал. I Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 17 трав. 2024 р.) / відп. ред. В. В. Аніщук, А. М. Земко. Луцьк: ІВВ ЛНТУ, 2024. С. 190–193.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	4
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1 ЗАГАЛЬНОМЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЗАПОДІЯННЯ ШКОДИ ЖИТТЮ ТА ЗДОРОВ'Ю ЛЮДИНИ В СТАНІ СИЛЬНОГО ДУШЕВНОГО ХВИЛЮВАННЯ.....	15
1.1 Стан наукової розробки проблем кримінальної відповідальності за заподіяння шкоди життю та здоров'ю людини в стані сильного душевного хвилювання.....	15
1.2 Генеза українського кримінального законодавства щодо відповідальності за заподіяння шкоди життю та здоров'ю людини в стані сильного душевного хвилювання.....	29
1.3 Кримінально-правове значення стану сильного душевного хвилювання: загальнометодологічні підходи	46
Висновки до розділу 1	55
РОЗДІЛ 2 ДИФЕРЕНЦІЮЮЧЕ ЗНАЧЕННЯ СТАНУ СИЛЬНОГО ДУШЕВНОГО ХВИЛЮВАННЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ КОДЕКСІ УКРАЇНИ	58
2.1 Стан сильного душевного хвилювання як кримінально-правове поняття та перспективи його використання в КК України	58
2.2 Об'єкт складів кримінальних правопорушень, передбачених статтями 116 та 123 КК України.....	84
2.3 Приводи виникнення стану сильного душевного хвилювання у п. 7 ч. 1 ст. 66 та у статтях 116 і 123 КК України.....	95
2.4 Суб'єкт складів кримінальних правопорушень, вчинених в стані сильного душевного хвилювання, що спричинили шкоду життю та здоров'ю людини	112

2.5 Суб'єктивна сторона вчинення кримінального правопорушення у стані сильного душевного хвилювання, що спричинило шкоду життю та здоров'ю людини	126
Висновки до розділу 2	133
РОЗДІЛ 3 ЗНАЧЕННЯ СТАНУ СИЛЬНОГО ДУШЕВНОГО ХВИЛЮВАННЯ ДЛЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ КВАЛІФІКАЦІЇ ТА ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЇ ПОКАРАННЯ	138
3.1 Кримінально-правова кваліфікація кримінальних правопорушень, вчинених у стані сильного душевного хвилювання.....	138
3.2 Судова практика призначення покарань за заподіяну у стані сильного душевного хвилювання шкоду життю чи здоров'ю людини	169
Висновки до розділу 3	184
ВИСНОВКИ	188
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	193
ДОДАТКИ.....	219

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВРУ – Верховна Рада України.

ВС – Верховний Суд.

ДСА – Державна судова адміністрація України.

ЄДРСР – Єдиний державний реєстр судових рішень.

ЄСПЛ – Європейський Суд з прав людини.

КК – Кримінальний кодекс України.

ЄКПЛ – Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод.

КПК – Кримінальний процесуальний кодекс України.

ПВС – Пленум Верховного Суду.

ППВС – Постанова Пленуму Верховного Суду України.

ВСТУП

Обґрунтування теми вибору дослідження. В Україні як правовій державі на рівні Основного закону держави проголошується, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю (ст. 3), права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними (ст. 21), а кожна людина має невід'ємне право на життя (ст. 27). Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань. У Кримінальному кодексі України стан сильного душевного хвилювання як правова ознака використовується для диференціації кримінальної відповідальності за умисне вбивство (ст. 116 КК України) та тяжке тілесне ушкодження (ст. 123 КК), оскільки законодавець визнає її такою, що пом'якшує кримінальну відповідальність за спричинення шкоди життю та здоров'ю людини. Окрім того, стан сильного душевного хвилювання є обмежувальною ознакою у складах таких обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння, як необхідна оборона (ст. 36 КК України) та крайня необхідність (ст. 39 КК України). Наприклад, ч. 4 ст. 36 цього Кодексу передбачає, що не є перевищенням меж необхідної оборони і не має наслідком кримінальну відповідальність застосування зброї або будь-яких інших засобів чи предметів для захисту від нападу озброєної особи або нападу групи осіб, а також для відвернення протиправного насильницького вторгнення у житло чи інше приміщення, незалежно від тяжкості шкоди, яку заподіяно тому, хто посягає. Також законодавець на рівні кримінального закону, а суд під час індивідуалізації покарання засудженому враховує таку обставину, що пом'якшує покарання, як вчинення кримінального правопорушення під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного жорстоким поведінням, або таким, що принижує честь і гідність особи, а також за наявності системного характеру такого поведіння з боку потерпілого (п. 7 ч. 1 ст. 66 КК України).

Дефініція поняття «стан сильного душевного хвилювання» у кримінальному законодавстві не закріплена. Не визначають це поняття й інші нормативно-правові акти України, а також психологічна та психіатрична науки. Серед вчених-криміналістів немає єдності щодо доцільності використання в кримінальному законодавстві України поняття «стан сильного душевного хвилювання» для позначення певних емоційних станів, що зменшують здатність особи усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними. Обумовлено це тим, що психологія таким поняттям не оперує. Так, у висновках експертів, що використовуються як доказ у кримінальних провадженнях за статтями 116 та 123 КК України, встановлюється обставина, чи перебувала обвинувачена особа в стані фізіологічного афекту чи іншого емоційного стану, а не в стані сильного душевного хвилювання.

Ознайомлення з науковою юридичною та психологічною літературою дозволяє констатувати тривалу наукову дискусію щодо змісту поняття «сильне душевне хвилювання, а також відсутність сталої та єдиної судової практики щодо застосування статей 116, 123 КК України, визначення стану сильного душевного хвилювання у разі перебування особи в стані необхідної оборони або крайньої необхідності, а також під час призначення покарання особі з урахуванням обставини, що пом'якшує покарання, передбаченої п. 7 ч. 1 ст. 66 КК України. Неправильне тлумачення поняття «стан сильного душевного хвилювання», помилкова оцінка дій потерпілого як передумови вчинення кримінальних правопорушень у стані сильного душевного хвилювання призводить до неправильної кримінально-правової кваліфікації як кримінальних правопорушень, так і поведінки, яка зовні нагадує таке правопорушення, однак не є кримінально протиправною в силу того, що шкода життю та здоров'ю потерпілого заподіюється за наявності стану сильного душевного хвилювання.

У теорії кримінального права питання кримінальної відповідальності за злочини, вчинені в стані сильного душевного хвилювання, досліджували такі вчені, як О. В. Авраменко, Г. М. Андрусак, А. В. Байлов, В. М. Бурдін,

Р. В. Вереша, З. А. Загиней-Заболотенко, А. Ф. Зелінський, О. О. Кваша, М. Й. Коржанський, О. М. Короленко, А. В. Ландіна, М. І. Мельник, А. А. Музика, В. О. Навроцький, О. Л. Остапенко, Т. М. Приходько, Г. М. Собко, В. В. Сташис, Ю. А. Турлова, М. І. Хавронюк та інші дослідники.

Дискусійні питання щодо застосування положень КК України за кримінальні правопорушення, вчинені в стані сильного душевного хвилювання, не мають однозначного вирішення, що негативно позначається на правозастосовній практиці та не сприяє виконанню КК України такого завдання, як правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, а також запобігання кримінальним правопорушенням.

З огляду на викладене, актуальною та своєчасною є тема дисертаційної роботи, що зумовлює проведення комплексного наукового дослідження кримінально-правової характеристики стану сильного душевного хвилювання при заподіянні шкоди життю та здоров'ю людини.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано у межах тем науково-дослідної роботи відділу проблем кримінального права, криминології та судоустрою Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України «Проблеми модернізації теорії і практики протидії злочинності в Україні» (2020 р. – 2022 р., номер державної реєстрації 0119U103017), «Злочини в умовах війни в Україні: проблеми запобігання, криміналізації та реалізації кримінальної відповідальності» (2023 р. – 2025 р., номер державної реєстрації 0122U201164).

Мета і завдання дослідження. *Метою* дисертаційної роботи є встановлення впливу стану сильного душевного хвилювання на кримінальну відповідальність та покарання особи, яка заподіяла шкоду здоров'ю чи життю особи.

Для досягнення цієї мети визначено такі основні *завдання* дослідження:

– визначити стан доктринального дослідження проблеми кримінально-правового значення стану сильного душевного хвилювання у разі спричинення шкоди життю або здоров'ю людини;

- вивчити генезу становлення кримінальної відповідальності за вчинення кримінальних правопорушень в стані сильного душевного хвилювання;
- розглянути особливості змісту поняття «стан сильного душевного хвилювання» в КК України;
- охарактеризувати приводи виникнення стану сильного душевного хвилювання, а саме жорстокого поводження, поводження, що принижує честь та гідність особи, а також приниження з боку потерпілої особи, що має системний характер;
- визначити ознаки суб'єкта кримінальних правопорушень, передбачених статтями 116 та 123 КК;
- охарактеризувати суб'єктивну сторону кримінальних правопорушень, вчинених у стані сильного душевного хвилювання;
- узагальнити варіанти кримінально-правової кваліфікації кримінальних правопорушень, вчинених у стані сильного душевного хвилювання;
- запропонувати розмежувальні ознаки між складами кримінальних правопорушень, вчинених у стані сильного душевного хвилювання, та суміжними з ними;
- виявити тенденції судової практики призначення покарання за вчинення кримінальних правопорушень в стані сильного душевного хвилювання;
- запропонувати та обґрунтувати практичні рекомендації, спрямовані на вдосконалення кримінального законодавства України, а також практики його застосування.

Об'єктом дисертації є суспільні відносини, порядок яких порушується під час заподіяння шкоди життю та здоров'ю людини.

Предметом дослідження є кримінально-правове значення стану сильного душевного хвилювання під час заподіяння шкоди життю та здоров'ю людини.

Методи дослідження обрано з урахуванням специфіки предмету дисертаційної роботи. Так, *системний метод* дав змогу визначити загальну структуру дисертації, що забезпечило ґрунтовне розкриття та вирішення поставлених завдань (усі розділи дисертації), комплексно дослідити об'єктивні

та суб'єктивні ознаки складів кримінальних правопорушень, вчинених в стані сильного душевного хвилювання (підрозділи 2.2, 2.3, 2.4, 2.5); *історико-правовий метод* було застосовано для з'ясування та дослідження розвитку українського законодавства про відповідальність за вчинення злочинів в стані сильного душевного хвилювання (підрозділ 1.2); *логіко-семантичний метод* – дав змогу дослідити поняттєвий апарат дисертаційної роботи, зокрема, встановити зміст таких понять, як «жорстоке поводження», «поводження, що принижує честь і гідність особи», «системний характер поводження з боку потерпілого» (підрозділ 2.3); *догматичний метод* – сприяв виявленню та дослідженню можливостей удосконалення норм, які регламентують кримінальну відповідальність за вчинення злочинів у стані сильного душевного хвилювання (підрозділи 2.1, 2.3); *статистичний метод* використовувався задля аналізу даних судової практики та статистики щодо кримінальних правопорушень, вчинених в стані сильного душевного хвилювання, узагальнення судової практики (розділи 2, 3); *метод узагальнення* слугував у пригоді для формування, на основі вже існуючих у спеціальній літературі позицій, поглядів і думок, нових пропозицій щодо практики застосування та кримінально-правової кваліфікації злочинів, вчинених в стані сильного душевного хвилювання (розділи 2, 3).

Нормативну базу дослідження становлять Конституція України, КК України, КПК України, законодавство України у сфері надання психіатричної допомоги в Україні.

Емпіричною базою дослідження є офіційні статистичні дані, що стосуються теми дослідження, рішення судів України першої, апеляційної та касаційної інстанцій у кримінальних провадженнях за кримінальні правопорушення, вчинені в стані сильного душевного хвилювання, розміщені в ЄДРСР за 2018–2023 роки (всього проаналізовано 150 судових рішень), а також правові висновки Верховного Суду за період з 2018 по 2023 роки.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є одним із перших комплексних наукових досліджень проблеми кримінально-

правового значення стану сильного душевного хвилювання під час заподіяння шкоди життю та здоров'ю людини. Найбільш важливими положеннями, висновками та пропозиціями, що сформульовані в дисертації та містять ознаки новизни, є такі:

уперше:

– зроблено висновок, що у п. 7 ч. 2 ст. 66 та в диспозиціях статей 116 і 123 КК України передбачається три самостійні приводи виникнення стану сильного душевного хвилювання, два з яких стосуються простого стану сильного душевного хвилювання, який виникає у відповідь на одноразове жорстоке поводження або поводження, що принижує честь і гідність особи, а один вказує на кумулятивний вид стану сильного душевного хвилювання, який виникає у відповідь на останню психотравмуючу дію потерпілої особи;

– запропоновано виокремлювати складену диференціюючу ознаку складів кримінальних правопорушень, передбачених статтями 116 та 123 КК України, яка включає основний елемент – перебування особи в стані сильного душевного хвилювання на момент вчинення кримінального правопорушення, та додаткові елементи – приводи виникнення такого стану (жорстоке поводження, поводження, що принижує честь та гідність особи, систематичний характер відповідного поводження);

– встановлено, що вчинення кримінального правопорушення у стані сильного душевного хвилювання, у результаті якого спричинено шкоду життю чи здоров'ю людини, має різне кримінально-правове значення та враховується при конструюванні норм про умисне вбивство та умисне тяжке тілесне ушкодження (диференціююче значення), при визначенні ознак необхідної оборони та крайньої необхідності (обмежувальне значення), при призначенні покарання (індивідуалізуюче значення), а також під час кримінально-правової кваліфікації дій особи (кваліфікуюче значення);

удосконалено:

– підходи науковців, зокрема В. М. Бурдіна, А. В. Байлова та інших до розуміння механізму спричинення шкоди об'єкту кримінальних

правопорушень, передбачених статтями 116 та 123 КК України. Зокрема, запропоновано в такому механізмі досліджувати обов'язкову активну поведінку потерпілого, який своєю провокуючою поведінкою у вигляді жорстокого поводження, поводження, що принижує честь і гідність особи або поводження, що має системний характер, зумовлює виникнення стану сильного душевного хвилювання у винуватого, а кримінально-правове значення для притягнення до кримінальної відповідальності за статтями 116 та 123 КК України має виключно поведінка такого «провокуючого» потерпілого, а не інших осіб, які не зумовили виникнення стану сильного душевного хвилювання в обвинуваченого;

– формулювання складів кримінальних правопорушень, передбачених статтями 116 та 123 КК України, які запропоновано доповнити такою ознакою, як раптовість виникнення стану сильного душевного хвилювання, яка є іманентною властивістю такого стану та має кримінально-правове значення;

– з урахуванням практики ЄСПЛ, позицій правозастосовної практики та доктрини кримінального права запропоновано авторське розуміння понять «жорстоке поводження» та «поводження, що принижує честь і гідність особи». Зокрема, встановлено, що жорстоке поводження характеризується такими ознаками: 1) вплив на організм людини, внаслідок якого їй заподіюються фізичні та (або) моральні страждання; 2) одноразові або множинні дії несистемного та розрізненого характеру; 3) інтенсивність поведінки винуватого досягає мінімальних ознак жорстокості та не містить якісних властивостей катування; 4) спричинення конкретних наслідків обвинуваченому або створення реальної можливості настання таких наслідків; 5) наявність причинного зв'язку між жорстоким поводженням, виникненням стану сильного душевного хвилювання та наслідками, що настали; 6) умисел;

– наукове обґрунтування можливості застосування примусових заходів медичного характеру у виді амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку до осіб, які вчинили кримінальні правопорушення у стані сильного душевного хвилювання, одночасно з призначенням покарання;

– теоретичні підходи до вирішення питання про вплив стану алкогольного сп'яніння, в якому перебувала особа на момент вчинення кримінального правопорушення, на кваліфікацію протиправного діяння як такого, що вчинене в стані сильного душевного хвилювання; стан сп'яніння не може бути перешкодою для постановки питання та відповідного експертного висновку про те, чи перебувала особа на час вчинення суспільно небезпечного діяння в стані сильного душевного хвилювання;

– наявні у правозастосовній практиці підходи щодо виду експертизи, яка має призначатися у справах відповідної категорії. У випадку наявності підстав вважати, що кримінальне правопорушення могло бути вчинене в стані сильного душевного хвилювання, правильним є призначення та проведення саме комплексної судової психолого-психіатричної експертизи, а не судово-психіатричної чи судово-психологічної;

дістали подальшого розвитку:

– підходи науковців (О. В. Авраменка, А. В. Байлова, В. М. Бурдіна, О. М. Короленка, Л. А. Остапенко та інших) до термінологічного позначення емоційних станів, які мають кримінально-правове значення. Запропоновано залишити у тексті КК України термінологічний зворот «стан сильного душевного хвилювання», відкинувши пропозиції інших науковців про його заміну на позначення інших емоційних станів людини, враховуючи те, що термінологічний зворот «стан сильного душевного хвилювання» є усталеним, його застосування характеризується тяглістю, а оцінні моменти відповідного поняття усуваються у ході проведення судово-психологічних експертиз у конкретних кримінальних провадженнях на основі стандартів психологічної експертизи емоційних станів людини;

– підходи в теорії кримінального права щодо співвідношення понять «сильне душевне хвилювання» та «обмежена осудність». Наведено додаткові аргументи на користь наявних доктринальних ідей, зокрема, В. М. Бурдіна, що стан сильного душевного хвилювання не можна ототожнювати зі станом обмеженої осудності, скільки перший включає в себе

емоційні стани, які не відповідають медичному критерію обмеженої осудності (не є хворобливими станами психіки);

– аргументи про можливість як прямого, так і непрямого умислу під час вчинення кримінальних правопорушень у стані сильного душевного хвилювання.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що викладені у дисертаційній роботі положення надалі можуть бути використані у:

– *науково-дослідній діяльності* – для подальших теоретичних досліджень кримінально-правового значення стану сильного душевного хвилювання під час заподіяння шкоди життю та здоров'ю людини;

– *правотворчій діяльності* – з метою вдосконалення правового регулювання відповідальності за заподіяння шкоди життю та здоров'ю людини в стані сильного душевного хвилювання у кримінальному праві України;

– *правозастосовній діяльності* – для оптимізації відповідальності за заподіяння шкоди життю та здоров'ю людини в стані сильного душевного хвилювання у кримінальному праві України;

– *освітньому процесі* – у рамках викладання дисципліни «Кримінальне право», напрацювання навчально-методичних матеріалів: підручників, навчальних посібників тощо. Автором взято участь в розробці тренінгу для підготовки та періодичного навчання суддів у Національній школі суддів України (довідка про результати впровадження від 16 липня 2024 року № 11-02/422), навчальних занять та навчальних матеріалів для заходів, організованих КМЄС для поліцейських із попередження та протидії домашнього насильства Регіонального представництва КМЄС у м. Львові (довідка про впровадження результатів дисертаційної роботи від 19 липня 2024 року), у навчальному процесі Вищої школи адвокатури (акт впровадження результатів дисертаційної роботи від 16 липня 2024 року № 159/0/02-2), у діяльність кафедри медичного права Львівського національного медичного

університету імені Данила Галицького (довідка про впровадження результатів дисертаційної роботи № 119 від 23 липня 2024 року).

Апробація результатів дослідження. Основні положення й теоретичні висновки дисертації оприлюднено на таких науково-практичних заходах: міжнародній науково-практичній конференції, присвяченій 10-річчю з дня створення першої в Україні кафедри медичного права (м. Львів, 2 квітня 2023 року), міжнародній науково-практичній конференції «Державотворчі процеси в Україні: реалії сьогодення (м. Луцьк, 17 травня 2024 року).

Публікації. Основні результати та висновки дисертаційної роботи опубліковані автором в п'яти наукових публікаціях, з яких 3 статті у фахових юридичних виданнях, 2 тез доповідей на науково-практичних конференціях.

Структура дисертації. Структура дисертації зумовлена метою, завданнями, об'єктом та предметом дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, які містять десять підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Повний обсяг дисертації становить 223 сторінки, з яких основний текст – 192 сторінки, список використаних джерел на 26 сторінках становить 269 найменувань, а також додатки на 5 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНОМЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЗАПОДІЯННЯ ШКОДИ ЖИТТЮ ТА ЗДОРОВ'Ю ЛЮДИНИ В СТАНІ СИЛЬНОГО ДУШЕВНОГО ХВИЛЮВАННЯ

1.1 Стан наукової розробки проблем кримінальної відповідальності за заподіяння шкоди життю та здоров'ю людини в стані сильного душевного хвилювання

Проблеми кримінальної відповідальності за заподіяння шкоди життю та здоров'ю людини в стані сильного душевного хвилювання завжди привертала увагу як науковців, так і практиків, адже від правильності кваліфікації дій особи залежить міра покарання, призначеної цій особі. Починаючи з 90-х років минулого століття і до сьогодні питання відповідальності за злочини, вчинені в стані сильного душевного хвилювання досліджувалися багатьма дослідниками. Розпочинаючи доктринальний екскурс, вважаємо за доцільне виокремити три групи наукових досліджень, в ході яких розглядалася проблема кримінальної відповідальності за заподіяння шкоди життю та здоров'ю людини в стані сильного душевного хвилювання: перша – дослідження, в яких здійснювалася комплексна характеристика означеної проблеми на рівні дисертаційних робіт, монографій; друга – дослідження, присвячені проблемі вирішення кримінально-правових питань врахування стану сильного душевного хвилювання у межах наукових видань з загальних питань кримінального права чи в контексті вивчення підстави кримінальної відповідальності за злочини, вчинені в стані сильного душевного хвилювання; третя – дослідження окремих аспектів кримінально-правового значення стану сильного душевного хвилювання. Окрім того, досліджуються питання стану сильного душевного хвилювання й у наукових та навчальних джерелах з кримінального процесу, криміналістики та судової експертизи (спеціальність 12.00.09).

Комплексні дослідження проблеми кримінально-правового значення стану сильного душевного хвилювання здійснювалися такими науковцями, як О. В. Авраменко, А. В. Байлов, В. М. Бурдін, О. М. Короленко.

О. В. Авраменко, вивчивши проблему стану сильного душевного хвилювання за кримінальним правом України, сформулював ряд нових положень у кримінально-правовій доктрині. Насамперед, цей науковець виокремив кримінально-правовий та психологічний аспекти стану сильного душевного хвилювання. До кримінально-правових ознак цього поняття він відніс такі: станом сильного душевного хвилювання може вважатися лише емоційний стан, який обумовлений визначеними законом умовами; цей стан має місце, якщо внаслідок перебування в ньому значною мірою обмежується здатність особи усвідомлювати свої дії або бездіяльність та (або) керувати ними; такий стан може мати місце тільки під час вчинення передбаченого КК суспільно небезпечного діяння. З позицій психології стан сильного душевного хвилювання – це не будь-який емоційний стан особи, а лише такі його різновиди, як афект, стрес і фрустрація. О. В. Авраменко відніс емоційний стан (емоцій) до ознак суб'єктивної сторони складу злочину, який знаходить прояв лише у стані сильного душевного хвилювання на рівні диференціації кримінальної відповідальності. Інші емоційні стани, які можуть характеризувати суб'єктивну сторону злочину як конкретного факту поведінки конкретної особи, можуть враховуватися судом лише при призначенні покарання, звільненні від кримінальної відповідальності та покарання тощо.

О. В. Авраменко запропонував ряд правил кваліфікації заподіяння шкоди життю та здоров'ю людини в стані сильного душевного хвилювання. Так, він вважає, що дії особи, яка вчинила вбивство чи тяжке тілесне ушкодження при перевищенні меж необхідної оборони і одночасно перебувала у стані сильного душевного хвилювання, якщо такий стан не виключав здатність особи оцінити відповідність заподіяної нею шкоди небезпечності посягання та обстановці захисту, належить кваліфікувати відповідно за ст. 118 або ст. 124 КК; у випадку заподіяння, за наявності інших ознак, у стані сильного душевного хвилювання

тяжкого тілесного ушкодження, яке спричинило смерть потерпілого, діяння повинно бути кваліфіковане лише за ст. 123 КК; заподіяння у стані сильного душевного хвилювання шкоди правоохоронюваним інтересам потерпілого, якщо такий стан був обумовлений протизаконним насильством, знуцанням або тяжкою образою з його боку, настає лише у випадках, передбачених в Особливій частині КК, тобто за ст. ст. 116, 123 КК. В інших випадках такої відповідальності не повинно бути; вчинення в стані сильного душевного хвилювання, обумовленого протизаконним насильством, знуцанням або тяжкою образою, діянь проти правоохоронюваних інтересів третіх осіб, а також якщо такий стан був обумовлений іншими обставинами, кримінальна відповідальність настає на загальних підставах, а цей стан враховується як обставина, що пом'якшує покарання [193, с. 112].

У монографії В. М. Бурдін доходить, зокрема, таких основних висновків. По-перше, на його думку, неможливо знайти відповідь на питання про те, чи охоплюється поняттям насильства тільки протиправний фізичний, чи також і протиправний психічний вплив на особу. По-друге, включення до приводів виникнення стану сильного душевного хвилювання систематичного знуцання з боку потерпілого є позитивним. Водночас цей дослідник вважає, що проблемним залишилося питання систематичного знуцання з протизаконним насильством та тяжкою образою та пропонує вважати, що систематичне знуцання не може полягати в протизаконному насильстві та тяжкій образі. По-третє, доцільно казуальний перелік приводів до виникнення стану сильного душевного хвилювання замінити на узагальнене позначення такого приводу як протиправної чи аморальної поведінки потерпілого [25].

У дисертаційній роботі А. В. Байлов обґрунтував необхідність заміни у статтях 116, 123 КК терміна «сильне душевне хвилювання» замінити на «фізіологічний афект». На його думку, «сильне душевне хвилювання» окрім фізіологічного афекту охоплює інші схожі з ним емоційні стани (транс, фрустрація, емоційне збудження або напруга тощо), які не відносяться до останнього. Автор вказав, що суттєве зниження кримінальної відповідальності за умисне вбивство й

тяжке тілесне ушкодження, передбачені статтями 116, 123 КК, має місце лише за умови перебування винного під час учинення зазначених діянь у стані фізіологічного афекту [17, с. 11]. На думку А. В. Байлова, в разі заподіяння умисного вбивства або тяжкого тілесного ушкодження в стані сильного душевного хвилювання, який не досягає за своєю природою стану фізіологічного афекту, кримінальна відповідальність особи за статтями 116, 123 КК виключається і повинна наставати на загальних підставах, але з обов'язковим урахуванням обставини, зазначеної у п. 7 ч. 1 ст. 66 КК. У своїй дисертаційній роботі цей дослідник також запропонував виключити з диспозицій статей 116, 123 КК раптовість, оскільки ця ознака притаманна поняттю «фізіологічний афект», розширити види приводів, які можуть зумовити виникнення стану фізіологічного афекту, як-то інші неправомірні або аморальні дії з боку потерпілого, а також передбачити підставою виникнення фізіологічного афекту не тяжку образу, а образу з боку потерпілого, не протизаконне насильство, а насильство. Торкнувся А. В. Байлов і загальних проблем кримінальної відповідальності за заподіяння шкоди життю та здоров'ю людини в стані фізіологічного афекту. На його думку, слід вилучити ст. 116 КК з передбаченого ч. 2 ст. 22 КК переліку злочинів, за які підлягають відповідальності особи віком від 14 до 16 років [17, с. 12].

О. М. Короленко у дисертаційній роботі, присвяченій дослідженню проблеми кримінальної відповідальності за злочини, вчинені в стані сильного душевного хвилювання, як і А. В. Байлов, також вважає за доцільне відмовитися від поняття «стан сильного душевного хвилювання на нормативному рівні, вживши таке поняття, як «стан сильного стресу, гніву, страху або фрустрації», а відповідний емоційний стану вважає опосередкованою ознакою суб'єктивної сторони складу злочину, яка впливає на зміст інших ознак. Окрім того, О. М. Короленко запропонував ряд змін до вдосконалення формулювань статей КК, в яких вказується на стан сильного душевного хвилювання. Зокрема, він вважає за доцільне у ст. 116 КК виокремити ч. 2, де вказати на конструкцію «умисне вбивство двох чи більше осіб» як кваліфікуючу ознаку цього злочину, а також виправити прогалину в кримінальному законі і доповнити ст. 123 КК

обставиною, за якої може виникати стан сильного хвилювання, а саме систематичне знуцання з боку потерпілого [131, с. 9–10].

Друга група науковців, як указувалося вище, розглядає проблему кримінально-правового значення стану сильного душевного хвилювання під час висвітлення інших загальних питань кримінального права у різноманітних наукових та навчальних виданнях, а також під час розгляду проблеми кримінальної відповідальності за привілейовані види умисних вбивств.

На думку В. О. Навроцького та О. В. Ус, у разі, якщо вчинений суб'єктом злочин містить декілька привілейованих ознак, що передбачені різними статтями Особливої частини КК, за загальним правилом кваліфікація здійснюється за статтею, що передбачає більш м'яку привілейовану ознаку, тобто менш тяжкий злочин. Кваліфікація за сукупністю злочинів в такому разі виключається, а якщо вчинений суб'єктом злочин містить як кваліфікуючу, так і привілейовану ознаку, кваліфікація здійснюється за статтею (частиною статті) Особливої частини КК, що передбачає привілейовану ознаку складу вчиненого злочину [164, с. 454–455; 246, с. 119–120]. Схожа ідея висвітлена і в підручниках з кримінального права. Зокрема, в них здебільшого йдеться про те, що у разі, якщо вбивство було вчинене в стані необхідної оборони з перевищенням її меж і той, хто захищався, перебував у стані фізіологічного афекту, то дії винного кваліфікуються за ст. 118 КК, тобто за більш м'яким законом, а не за ст. 116 КК [224, с. 231; 136, с.197].

Схожа ідею закріплена була в абз. 3 п. 8 постанови ПВСУ «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» від 02.02. 2003 № 2. У цьому абзаці зазначалося, що умисне вбивство, вчинене у стані сильного душевного хвилювання (ст. 116 КК), або матір'ю своєї новонародженої дитини (ст. 117 КК), або при перевищенні меж необхідної оборони чи в разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця (ст. 118 КК), кваліфікується тільки за цими статтями КК, навіть якщо воно й мало ознаки особливої жорстокості [214].

Аналізуючи склади злочинів, передбачених статтями 116 і 118 КК, Н. М. Плисюк вказала, зокрема на те, що вказані злочини є різновидами умисних вбивств при пом'якшуючих обставинах. Цим, перш за все, визначається схожість їх об'єктивних та суб'єктивних ознак. Зближує їх обстановка, яка полягає в протиправній поведінці потерпілого. Для цих суміжних складів злочинів характерним є раптовість виникнення умислу на вбивство, відсутність проміжку часу між протиправною поведінкою потерпілого і заподіянням йому смерті. Також схожістю вказаних злочинів виступає і те, що обидва вони можуть вчинятися винним у стані сильного душевного хвилювання. Наявність багатьох моментів, які є характерними як для умисного вбивства в стані сильного душевного хвилювання, так і умисного вбивства при перевищенні меж необхідної оборони, призводить іноді до їх ототожнення на практиці [182, с.165–166].

Л. А. Остапенко, дослідивши проблему кримінально-правової характеристики умисних вбивств при пом'якшуючих обставинах, зробила висновок про те, що «стан сильного душевного хвилювання» за своїм змістом значно ширше поняття «афект» і включає фізіологічний афект, що характеризує медичний (психологічний) критерій цього стану. Ця дослідниця запропонувала ряд змін до кримінального законодавства України. Зокрема, на її думку, ст. 116 КК слід доповнити приміткою з визначенням понять «протиправне насильство» (протизаконне заподіяння фізичної шкоди особі або погроза завдати фізичної, моральної чи майнової шкоди), «погроза завдати фізичної шкоди» (погроза вбивством, заподіянням шкоди здоров'ю, викраденням, позбавленням волі винної особи, а також близьких їй осіб), «погроза спричинити моральну шкоду» (погроза розголосити відомості, які винна особа бажає зберегти в таємниці), «погроза завдати майнової шкоди» (погроза знищити майно винної особи або позбавити майнових прав, а так само знищити майно близьких їй осіб у будь-який спосіб), «систематичне знуцання» (повторюваність фізичного або психічного насильства не менше трьох разів), «тяжка образа» (умисне грубе приниження честі і гідності особи, яке характеризується винятковим цинізмом, або за змістом для особи

є особливо образливим). Також Л. А. Остапенко запропонувала доповнити ст. 116 КК ч. 2, передбачивши в ній кримінальну відповідальність за вбивство двох чи більше осіб, вчинене в стані сильного душевного хвилювання. На її думку, ця норма підлягала б застосуванню у тих випадках, коли причиною виникнення стану сильного душевного хвилювання була протиправна поведінка двох чи більше осіб [174, с. 4–6, 18].

У дисертаційній роботі Л. І. Шеховцової, присвяченій дослідженню емоційного стану особи, яка вчинила злочин, за кримінальним законодавством України», зроблено висновок, що з усіх існуючих емоційних станів особи найбільш значимим, який впливає на визначення кримінальної відповідальності за окремі види злочинів, є стан сильного душевного хвилювання. На думку цієї дослідниці, стан сильного душевного хвилювання у ст. 66 КК та в статтях 116 і 123 КК мають іншу психофізіологічну природу, оскільки відповідна пом'якшуюча обставина (п. 7 ч. 1 ст. 66 КК) охоплює сильне душевне хвилювання як стан емоційної напруги, пов'язана зі злочином, але не обов'язково збігається в часі з вищою фазою такого стану хвилювання. Л. І. Шехавцова наводить й інші відмінні ознаки між пом'якшуючою обставиною, передбаченою в п. 7 ч. 1 ст. 66 КК та між станом сильного душевного хвилювання як конститутивною ознакою складу кримінальних правопорушень, передбачених статтями 116 та 123 КК

Ця дослідниця відзначила, що злочини в стані сильного душевного хвилювання можуть бути вчинені тільки шляхом активних дій, а суспільно небезпечні наслідки злочинів, вчинених в стані сильного душевного хвилювання можуть бути різноманітними – від побоїв до смерті потерпілого. Окрім того, ця дослідниця сформулювала поняттєвий апарат свого дослідження, запропонувавши вважати протизаконним насильством протизаконний вплив на людину, який здійснюється поза (або проти) її волі і який здатен спровокувати таким насильством афективний стан у винного; під «систематичним знуцанням – вчинення певних дій (понад три рази), що багаторазово супроводжуються умисним заподіянням потерпілому психічних

або моральних страждань із приниженням людської гідності незалежно від форми їх здійснення; під тяжкою образою – безпідставне обвинувачення у скоєнні тяжкого злочину, приниження національного почуття, цинічна образа жінки, наруга над батьківською любов'ю, підкреслення в непристойній формі фізичних недоліків людини, ляпас, плювок в особу тощо [264, с. 12–15]. Також цією авторкою наведено ряд ознак, за якими здійснюється розмежування між умисним вбивством у стані сильного душевного хвилювання та іншими суміжними складами кримінальних правопорушень.

Л. І. Шехавцова вважає, що у разі вбивства в обопільній бійці або сварці, якщо буде встановлено, що за наявності взаємної згоди на вирішення конфлікту шляхом обміну ударами, тобто бійкою, виключається виникнення стану сильного душевного хвилювання. Розмежування умисного вбивства, вчиненого в стані сильного душевного хвилювання, від умисного вбивства при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця необхідно здійснювати на основі сукупності об'єктивних і суб'єктивних ознак. Для злочинів, вчинених в стані сильного душевного хвилювання, характерне спричинення шкоди потерпілому не з метою захисту від посягання. Крім того, для вбивства, передбаченого ст. 116 КК, стан сильного душевного хвилювання, який виник раптово внаслідок протизаконного насильства або тяжкої образи з боку потерпілого, є обов'язковою ознакою, тоді як для вбивства, передбаченого ст. 118 КК, він не є обов'язковою ознакою [264, с. 67–69].

У межах дослідження умисних вбивств за кримінальним правом України та Республіки Польща Н. Є. Маковецька, зазначила, що причинами виникнення афекту можуть бути: неправомірна поведінка з боку потерпілого; внутрішні умови, що впливають на стан фізіологічного афекту, а саме: афектогенна ситуація; вікові й особистісні якості; властивості нервової системи; фактори, що тимчасово послаблюють організм; похідні фактори, такі як: спогади про неправомірну поведінку потерпілого; одержання інформації про раніше вчинений злочин; усвідомлення результатів неправомірної поведінки

потерпілого. [154, с. 10–11]. Порівняльно-правове дослідження дало змогу авторці виявити особливості конструювання в польському законодавстві відповідної норми порівняно з національним КК. Так, відповідно до § 4 артикулу 148 КК Республіки Польща, такий стан повинен бути виправданий обставинами. Тлумачення поняття стану сильного душевного хвилювання дається судовою практикою, а саме Верховним Судом Республіки Польща. Так, правові висновки цього суду стосовно розуміння стану сильного душевного хвилювання та кримінальної відповідальності за умисне вбивство в такому стані зводяться до такого: діяння винної особи повинно бути раптовим і таким, що виходить з-під її контролю; це діяння є реакцією на певну протиправну поведінку потерпілого; стан сильного душевного хвилювання повинен бути виправданий з позиції суспільної моралі, а тому протиправна реакція винної особи на дії третьої особи, яка не скривдила винного не можна вважати вчиненими в стані сильного душевного хвилювання; не виключається можливість кваліфікації за § 4 артикулу 148 КК Республіки Польща дій особи, що позбавила життя іншу, третю особу, ніж ту, яка до неї застосовувала насильство [154, с. 10–11].

Також варто звернути увагу й на комплексні наукові праці, присвячені проблемам дослідження таких обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння, як необхідна оборона та крайня необхідність. Адже згідно з ч. 3 ст. 36 та ч. 3 ст. КК особа не підлягає кримінальній відповідальності, якщо через сильне душевне хвилювання, викликане суспільно небезпечним посяганням (небезпекою, що загрожувала), вона не могла оцінити відповідність заподіяної нею шкоди небезпечності посягання чи обстановці захисту (цій небезпеці). Наприклад, О. О. Кваша та Г. М. Андрусак дійшли висновку, що «вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання, характеризується тим, що протиправні дії потерпілого є більш суспільно небезпечними, ніж при перевищенні меж крайньої необхідності. Окрім того, на думку цих дослідниць, мотив при необхідній обороні має суспільно-позитивний характер – прагнення захистити правоохоронювані права та інтереси, а мета

обов'язково усвідомлюється особою. При діях, вчинених в стані афекту, мотив має суспільно-негативний характер – помста, а мета фактично не усвідомлюється» [121, с. 203–213]. Г. А. Андрусак вважає, що «негативний вплив стресових станів на свідомість і діяльність людини обумовлює необхідність при розслідуванні і судовому розгляді деяких категорій кримінальних проваджень особливо ретельно аналізувати психологічний стан людини, навіть якщо не виникає підозр, що протиправні дії вчинені в стані афекту. Насамперед це стосується справ про перевищення меж необхідної оборони» [8, с. 79].

На думку Т. В. Столяр, «суб'єкт, який діє в стані необхідної оборони, повинен бути осудним. Проте посягання, якщо воно викликане протизаконним насильством, може створювати у особи стан сильного душевного хвилювання. Умисне вбивство, вчинене у стані сильного душевного хвилювання, викликане протизаконним насильством згідно статті 116 КК, на перший погляд має деяку спільність із статтею 118 КК. Стаття 118 КК повинна застосовуватись виключно тоді, коли особа діяла у стані необхідної оборони, перевищивши її, а от за відсутності вказівок на стан необхідної оборони та його перевищення може та повинна застосовуватись стаття 116 КК» [234, с. 19].

У дисертаційній роботі Д. М. Мошенця висвітлюються проблеми впливу стану сильного душевного хвилювання в контексті застосування норми про необхідну оборону досить лапідарно без значного занурення у проблему визначення такого стану та його вплив на можливість кримінальної відповідальності особи [160, с. 164–166].

Як вважає Н. В. Лісова, яка досліджувала проблеми крайньої необхідності як обставини, що виключає злочинність діяння, наявність положень ч. 3 ст. 39 КК є досить прогресивним, оскільки надає більш широкі можливості для застосування норми про крайню необхідність для правозастосовчих органів [146, с. 36]. На думку Т. Я. Якимця, з урахуванням положень ч. 3 ст. 39 КК слід виокремлювати такий окремий вид діяння, вчиненого в стані крайньої необхідності, як діяння із заподіянням шкоди, що перевищує шкоду відвернену,

а саме перевищення меж крайньої необхідності є наслідком сильного душевного хвилювання особи, викликаного небезпекою, який, на його думку, слід відносити до перевищення меж крайньої необхідності, однак у зв'язку з особливими (надзвичайними) обставинами відповідальність особи за заподіяну шкоду не може наставати. Т. Я. Якимець пропонує викласти ч. 3 ст. 39 КК у такій редакції: «Не є перевищенням меж крайньої необхідності і, як наслідок, не є злочином заподіяння більш значної шкоди, ніж відвернена шкода, якщо внаслідок сильного душевного хвилювання, викликаного небезпекою, що загрожувала, особа не могла оцінити відповідність заподіяної шкоди цій небезпеці» [268, с. 164–165].

Третя група дослідників є чи не найбільш чисельна, оскільки в їх працях висвітлюються окремі аспекти кримінально-правової характеристики стану сильного душевного хвилювання.

О. М. Гумін приділив увагу дослідженню стану сильного душевного хвилювання під час кваліфікації та особливостям його встановлення у межах кримінального провадження. Зокрема він вважає, що у процесі кримінального провадження особа, яка вчинила кримінальне правопорушення в стані фізіологічного афекту, повинна пройти судово-психологічну експертизу з метою визнання її обмежено осудною. Спираючись на дані експертизи, суд у своїй оцінці кваліфікації повинен враховувати всі обставини, а також індивідуальний ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, пом'якшуючих чи обтяжуючих обставин [90]. В іншій праці цей науковець висвітлював проблему впливу гніву, ненависті і презирства на поведінку особи та її кримінально-психічний стан [89].

І. М. Савка дослідив феномен фізіологічного афекту в психологічних теоріях та в юриспруденції, дійшовши висновку, що фізіологічний афект слід відносити до короточасних примежових станів, і поряд із патологічним афектом, вважати його підставою для пом'якшення покарання, оскільки сам процес афективної розрядки практично не відрізняється при патологічному та фізіологічному афектах. Цей науковець вважає, що поняття «фізіологічний

афект» може бути прирівняне до поняття «сильне душевне хвилювання», а поняття «патологічний афект» – до поняття «афект» у разі, якщо у законодавстві використовується обидва терміни – «афект» і «сильне душевне хвилювання», не як синоніми. На його думку, діагностика стану «афекту» та «сильного душевного хвилювання» в обов'язковому, з точки зору закону, порядку повинна входити в компетенцію комплексної психолого-психіатричної або психологічної експертизи [220].

Коригування підходів законодавця до найменування стану сильного душевного хвилювання пропонує І. В. Сингаївська. На її думку, термін «стан сильного душевного хвилювання» у КК, «особливий психічний стан» у проекті КК доцільно замінити словосполученням «емоційний стан, спричинений психотравмувальним впливом», що за своїм значенням і фактичним змістом є психологічним, кримінально-правовим та судово-експертним. При цьому визначення індивідуально-психологічних властивостей особи, її емоційного стану під впливом психотравмувальної ситуації, спричиненої протизаконною поведінкою з боку потерпілого, а також пологами, дає змогу встановити взаємозв'язок між психотравмувальною ситуацією та діями винної особи, що супроводжується зниженням здатності самоконтролю особи, внаслідок чого істотно звужується здатність усвідомлювати свої дії та керувати ними [227].

Визначаючи особливості злочинів, вчинених в стані сильного душевного хвилювання, за кримінальним законодавством України, Н. В. Пашкова, І. С. Пилипенко та А. С. Банзерук запропонували розуміти емоційні стани, зумовлені жорстким поводженням або таким, що принижує честь і гідність особи, а також за наявності системного характеру такого поводження з боку потерпілого, які позбавляють винну особу під час учинення злочину можливості повною мірою усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними. Ці дослідники запропонували повернути в диспозицію статей 116 та 123 КК вказівку на раптовість виникнення стану сильного душевного хвилювання. В публікації цих науковців приділяється й увага встановленню відмінностей

між злочином, скоєним у стані сильного душевного хвилювання, та злочином, вчиненим при перевищенні меж необхідної оборони [178].

Окремі дослідники визначають зосереджували свою увагу на тлумаченні змісту конкретних понять, які становлять поняттєвий апарат норм про відповідальність за кримінальні правопорушення у стані сильного душевного хвилювання. Так, К. Марисюк та С. Сорока констатували, що термін «тяжка образа», який позначає один з приводів виникнення стану сильного душевного хвилювання, слід замінити на термін «образа», а ще краще – на зворот «протиправна чи аморальна поведінка [155]. Н. Слотвінська зробила спробу встановити зміст систематичного знущання як приводу виникнення стану сильного душевного хвилювання. На її думку, виокремлення цієї обставини є позитивною тенденцією з огляду на те, що цим законодавець розширює коло обставин, які можуть спричинити виникнення стану сильного душевного хвилювання, а це свідчить про те, що більше уваги приділяється суб'єктивним аспектам виникнення такого стану [230].

Як зазначалося вище, питання стану сильного душевного хвилювання досліджуються також у наукових та навчальних джерелах з кримінального процесу, криміналістики та судової експертизи (спеціальність 12.00.09). Наприклад, у монографії І. А. Строка, О. О Юхна, присвяченій проблемам основам методик розслідування умисних тяжких тілесних ушкоджень, заподіяних у стані сильного душевного хвилювання, лапідарно висвітлюються питання визначення змісту стану сильного душевного хвилювання, протизаконного насильства, систематичного знущання, тяжкої образи та інших понять, які є базовими для відповідного предмета дослідження в монографії [236].

В Україні мають місце й дослідження окремих аспектів призначення покарання за кримінальні правопорушення, вчинені в стані сильного душевного хвилювання. Наприклад, цим питанням приділила увагу З. А. Загиней-Заболотенко. Ця дослідниця виявила основні тенденції судової практики в аспекті врахування під час призначення покарання такої обставини, що його

пом'якшує, як вчинення кримінального правопорушення під впливом сильного душевного хвилювання. На її думку, зміна у п. 7 ч. 1 ст. 66 КК оцінних понять «неправомірні дії», «аморальні дії» на більш визначені за змістом поняття, як-от «жорстоке поводження», «поводження, що принижує честь і гідність особи», «системний характер такого поводження» є виправданою. Сама ж обставина, як впливає з проаналізованих вироків, бралася до уваги переважно в кримінальних провадженнях про кримінальні правопорушення проти життя та здоров'я особи (статті 125, 126, 115 КК та інші). З аналізу судової практики З. А. Загиней-Заболотенко дійшла висновку, що попри відсутність вказівки у п. 7 ч. 1 ст. 66 КК, стан сильного душевного хвилювання повинен виникнути лише в певних часових межах, а саме до початку вчинення злочину або принаймні до його закінчення, а також повинен характеризуватися такою якісною властивістю, як раптовість виникнення відповідного стану, а протиправна поведінка потерпілого, яка зумовлює виникнення такого стану, може бути спрямована як на потерпілого, так і на інших осіб (передусім близьких йому). Окрім того, важливим є висновок цієї дослідниці на те, як співвідноситься системність поводження з боку потерпілого у п. 7 ч. 1 ст. 66 КК систематичності (зокрема й знуцання) як складової ознаки у статтях 116 та 123 КК. На її думку, суд під час урахування обставини, що пом'якшує покарання, передбаченої п. 7 ч. 1 ст. 66 КК, повинен не лише встановити багаторазовість дій потерпілого, а й внутрішній зв'язок між ними [99].

Таким чином, доходимо висновку, що здебільшого наукові праці, присвячені проблемам кримінально-правового значення впливу стану сильного душевного хвилювання, у результаті чого було спричинено суспільно небезпечні наслідки у вигляді шкоди життю та здоров'ю особи мали характер окремих наукових праць, спрямованих на дослідження виключно часткових аспектів відповідної цілісної проблеми. Ті ж наукові праці, в яких відповідне питання вивчалось комплексно, стосувалися переважно характеристики тих складів кримінальних правопорушень, в яких стан сильного душевного хвилювання виокремлюється як конститутивна ознака, які були викладені у вже

нечинній редакції. А тому багато інформації у відповідних наукових джерелах фактично застаріла. Тому до малодосліджених та дискусійних питань кримінально-правового значення стану сильного душевного хвилювання під час заподіяння шкоди життю та здоров'ю людини належать такі:

- 1) найменування стану сильного душевного хвилювання у гіпотезах та диспозиціях кримінально-правових норм;
- 2) розуміння змісту тих обставин, які визнаються приводами до виникнення стану сильного душевного хвилювання;
- 3) аналіз судової практики у контексті застосування положень тих статей Загальної та Особливої частини КК, в яких стану сильного душевного хвилювання надається кримінально-правового значення.

Звісно, дискусійними та невирішеними залишаються й інші питання. Йдеться, наприклад, про встановлення стану сильного душевного хвилювання у конструкціях необхідної оборони та крайньої необхідності. Проте, враховуючи те, що вирішення таких питань становить собою самостійний предмет дисертаційної роботи, вказані вище питання розглядатимуться в цій роботі побіжно.

1.2 Генеза українського кримінального законодавства щодо відповідальності за заподіяння шкоди життю та здоров'ю людини в стані сильного душевного хвилювання

Важливою складовою будь-якого дисертаційного дослідження є історико-порівняльний аспект, використання якого дає змогу не лише з'ясувати, в який період історичного розвитку була вперше встановлена відповідальність за протиправні діяння і як в подальшому розвивалося кримінальне законодавство в цій сфері, але і виявити на основі цього недоліки у чинному законодавстві в частині встановлення відповідальності за злочини вказаного виду і запропонувати шляхи більш ефективної боротьби з цими злочинами та запобігання їм кримінально-правовими засобами [7, с. 11].

Проблеми історії розвитку кримінального законодавства загалом та нормативної регламентації відповідальності за умисні вбивства, вчинені в стані

сильного душевного хвилювання не є новими для науки кримінального права і підлягали дослідженню, зокрема в частині історичного досвіду формування інституту умисних вбивств такими вченими, як Т. М. Луцький [151], Ю. Т. Ломага [147], С. Г. Скок [228], а в частині вбивства, вчиненого в стані сильного душевного хвилювання В. М. Бурдін [25] та О. В. Авраменко [4].

Насамперед звернемося до структури державно-правових явищ, запропонованою І. Й. Бойко [21, с. 901–903]:

1. Становлення та розвиток правового регулювання відносин у дослов'янський період та період давньоруської державності: а) перші державні утворення на території Північного Причорномор'я і Приазов'я (середина I тис. до н.е. – V ст. н.е.); б) право в Київській Русі (IX–XII ст.); в) право у Галицько-Волинській державі (1199–1349 рр.).

2. Правове регулювання відносин на українських землях у складі Польського Королівства, Великого князівства Литовського та Речі Посполитої: а) право на українських землях у складі Польського Королівства (1387–1569 рр.); б) право на українських землях у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої (середина XIV – 1795 р.).

3. Правове регулювання відносин у період Української державності XVI–XVIII ст.: а) право у Запорізькій Січі (середина XVI ст. – перша половина XVII ст.); б) право Української козацької держави (XVII–XVIII ст.).

4. Правове регулювання відносин на українських землях у складі Російської імперії та Австрійської (Австро-Угорської) монархії: а) право на українських землях у складі Російської імперії (1783–1917 рр.); б) право на українських землях у складі Австрії та Австро-Угорщини (1772–1918 рр.).

5. Правове регулювання відносин у період Українського державотворення (1917–1920 рр.) та міжвоєнний період (1919–1939 рр.).

6. Правове регулювання відносин в УРСР (1917–1991 рр.)

7. Правове регулювання відносин у період після відновлення незалежності України (1991 – по нині).

С. Г. Скок аналізуючи становлення інституту умисних вбивств звертався до норм звичаєвого права, що знайшли своє відображення у перших правових пам'ятках X ст., таких як договори Олега (911 р) та Ігоря (945 р.) з греками, Устав Ярослава Мудрого, в яких започатковувалися кримінально-правові поняття злочину та покарання. Автор прийшов до висновку, що хоча ці договори і не мали загальної кримінально-правової спрямованості, однак все ж таки передбачали положення про посягання на життя [228, с. 17].

О. В. Авраменко, зокрема, вказував про те, що найбільш містким джерелом права періоду Київської Русі є «Руська Правда» – видатний правовий документ своєї епохи. Так, першу згадку про стан сильного душевного хвилювання, який враховувався при вбивстві, можна зустріти саме в цьому документі. Охорона життя була індивідуальним інтересом. У ст. 25 Руської Правди було передбачено відповідальність за образу. Відповідно до ст. 26 Розширеної редакції Руської Правди, не визнавалось злочином завдання удару мечем у відповідь на образу, виражену у діяннях, та винна особа не підлягала покаранню. Відповідь мечем була лише дією приватного характеру, що викликана станом сильного збудження особи, яку образили. Таким чином, у період зародження українського законодавства нормами Руської Правди душевне хвилювання винної особи, спровоковане поведінкою потерпілого, вперше в історії нормативно враховувалось як обставина, що пом'якшувала покарання, або як обставина, яка звільняла від покарання. Інші ж правові джерела, які діяли або паралельно з Руською Правдою, або ж замінили її на певній території (Литовські статuti), правового значення стану сильного душевного хвилювання окремо не надавали [4, с.15–26].

Як зазначає Т. А. Пакліна, чіткого розмежування між вбивствами та іншими посяганнями на життя і здоров'я особи в цей час ще визначено не було. Норма конкретизувала відповідальність за вчинення вбивства на бенкеті, під час вчинення розбою тощо. Протягом того історичного періоду злочини пов'язувались лише з самим фактом спричинення смерті [176, с. 307].

Д. І. Лопашук зауважував, що Руська Правда на нашій території діяла до XIV ст. поряд і з іншими нормативно-правовими документами, які передбачали кримінальну відповідальність за заподіяння смерті. Весь цей час Руська Правда постійно змінювалася та удосконалювалася в залежності від тих соціальних процесів, які проходили на той час у суспільстві. І заміна її проходила еволюційно та поетапно [148, с. 38].

Історик І.Я. Терлюк вказував на те, що Руська Правда була одночасно зводом норм як матеріального, так і процесуального права [242, с. 24], що свідчить про їх диференціацію. Вчений робить висновок, що пануючим у праві Київської держави був принцип привілею, який означав, що система покарань була скерована головним чином проти феодално-залежного населення. Особа і майно холопа взагалі не захищалися. Натомість права пануючого класу відстоювали усі правотворчі спроби київських князів [242, с. 24]. Це свідчить про таку особливість, як класовість права. Другою особливістю феодалного права, що вбачається зі змісту Руської Правди, була відсутність розподілу правопорушень на кримінальні та цивільні. Будь-яке правопорушення – чи це вбивство, чи несплата боргу – однаково називалися «обидою» [242, с. 24].

О. В. Авраменко звертав увагу на те, що у період XIV–XVII століття на землях України, які входили до складу Литви та Польщі, а із 1569 р. – Речі Посполитої, діяли Литовські Статути (1529, 1566 та 1588 рр.), Магдебурзьке право, польський законодавчий акт «Порядок», а також багато власне українських звичаєвих норм. Вони не передбачали положень, які хоча б побічно стосувалися стану сильного душевного хвилювання особи під час вчинення нею злочину [5, с. 47].

На думку О. В. Авраменка, перші згадки поняття стану сильного душевного хвилювання з'явилися ще на початку XI століття. Правовий характер цього стану вперше враховувався у Руській правді, хоча сам термін в цій пам'ятці не вживався. Правова регламентація стану сильного душевного хвилювання одержала свій розвиток у XIX столітті. Уложення про покарання

1845 р. визнавало «роздратування» та «запальний стан» обставинами, які зменшували винуватість особи і характеризували самого злочинця [5, с. 47].

Досліджуючи питання про кримінальну відповідальність за злочини, вчинені в стані сильного душевного хвилювання в історії вітчизняного кримінального законодавства, В. М. Бурдін вказував, зокрема, про те, що в Уложенні про покарання кримінальні та виправні 1845 р. у ст. 1455 було зазначено, що підлягає відповідальності той, хто вчинить вбивство, хоч і без задалегідь обдуманого наміру чи умислу, в стані запальності чи роздратуванні, але не випадково, а усвідомлюючи, що посягає на життя іншого. Отже, роздратування та запальність визнавалися обставинами, які певною мірою зменшують вину, становлять елемент, який перебуває в самому злочинцеві, в його волі. Тому, за загальним правилом, не мало значення, чи шкода в такому стані була заподіяна тому, хто викликав такий стан, чи стороннім особам, поведінка яких не була причиною виникнення такого стану. При цьому не мало значення також і те, якими саме обставинами був обумовлений такий стан: чи то була правомірна, чи протиправна поведінка потерпілої або іншої особи, або ж обставини, які не залежать від волі людини. Дослідження цього питання не мало жодного кримінально-правового значення для притягнення винного до кримінальної відповідальності за вказаний злочин [25, с. 6–16].

Аналізуючи Статут про покарання, які застосовуються мировими суддями 1864 року, науковець вказував про те, що емоційний стан винного був обставиною, що пом'якшувала кримінальну відповідальність, у випадку вчинення в такому стані будь-якого злочину і при цьому не мало значення, якими саме обставинами він був обумовлений, головним було те, щоб він не виник із вини самого підсудного. Отже, спершу в кримінальному законодавстві законодавець надавав певним емоційним станам значення обставини, яка пом'якшувала кримінальну відповідальність винного і на рівні її індивідуалізації, і на рівні її диференціації, здебільшого, незалежно від того, чим був обумовлений такий стан. І лише в окремих випадках законодавець вказував на обставини, якими повинен обумовлюватися такий стан для того,

щоб він мав кримінально-правове значення. Так, у ст. 140 Уложення 1845 р. стан роздратування мав значення обставини, що пом'якшувала кримінальну відповідальність винного, лише в тих випадках, коли він виник внаслідок «обиди и притеснений» з боку потерпілого. Після змін, внесених в Уложення законом від 1871 року, стан роздратування чи запальності як обов'язкова ознака складу умисного вбивства також мав кримінально-правове значення лише тоді, коли був обумовлений насильницькими діями чи тяжкою образою з боку вбитого. У Статуті про покарання, які застосовуються мировими суддями, 1864 року було єдине застереження про те, що такий емоційний стан має значення обставини, що пом'якшує кримінальну відповідальність, тільки тоді, якщо він виник "не з вини підсудного". Однак згодом ситуація змінилася. Такому стану надавалося значення обставини, що пом'якшувала кримінальну відповідальність винного, лише в тих випадках, коли його виникнення було обумовлено протиправною чи аморальною поведінкою самого потерпілого, про конкретні форми прояву якої вказував сам законодавець. Автор наголосив і на тому, що законодавець використовував вказівку на емоційний стан особи, який зменшував можливість усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними, для диференціації кримінальної відповідальності лише у випадках вчинення вбивства. Для всіх інших злочинів це могло мати значення обставини, яка пом'якшувала кримінальну відповідальність винного, лише при її індивідуалізації [25, с. 6–16].

В. М. Бурдін також вказував про те, що в Уголовному уложенні 1903 р. вперше для позначення певних емоційних станів, які впливають на здатність особи усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними, законодавець використав термін "стан сильного душевного хвилювання". Відтоді цей термін міцно тримається в кримінальному законодавстві, незважаючи на те, що в науковій літературі давно вже наголошується про необхідність його заміни на більш сучасний, із психологічного погляду, термін. Безперечно, позитивним моментом Уголовного уложення 1903 р. було те, що законодавець враховував стан сильного душевного хвилювання при диференціації кримінальної

відповідальності за вбивство та тілесні ушкодження у всіх випадках незалежно від того, якими обставинами він був викликаний. Проте обставини, які обумовлювали виникнення такого стану, також бралися до уваги законодавцем при диференціації відповідальності. Якщо такий стан був обумовлений протизаконним насильством чи тяжкою образою самого потерпілого, покарання за вказані злочини було передбачено значно менше, ніж у тих випадках, коли вони були вчинені в стані сильного душевного хвилювання, який виник з інших причин [25, с. 6–16].

Кримінальний кодекс УСРР 1922 р. широко диференціював відповідальність за посягання на життя людини. Насамперед, злочини проти життя були розділені за об'єктом посягання. Якщо об'єктом злочину виступало лише життя людини, то цей злочин визнавався законодавцем вбивством. Коли окрім життя злочин посягав і на інший об'єкт, то був віднесений до відповідних статей. Такий підхід до відмежування вбивства від інших злочинів, що посягали одночасно з життям і на інші суспільні відносини, збережений і в чинному кримінальному законодавстві. Також, звертає на себе увагу первинність захисту держави, в даному кодексі, а не громадянина. На його основі формувалися тексти кодексів інших союзних республік. Кримінальний кодекс УСРР у редакції 1922 р. був першим, у якому текст поділявся на дві частини: Загальну (ст. 1–56) та Особливу (ст. 541–631), які в свою чергу поділялися на глави, а ті на під глави [151, с.49].

О. В. Авраменко також зазначав про те, що одним із перших систематизованих нормативних актів, який містив кримінально-правові норми за радянських часів, був КК РРФСР 1922 р. Ст. 25 Загальної частини першого КК РРФСР 1922 р. текстуально відображала ст. 12 Керівних начал кримінального права 1919 р. Збереження в цій статті терміну «запальність» відображало недостатню розробку деяких положень Загальної частини КК 1922 р. Ст. 144 Особливої частини КК РРФСР передбачала кримінальну відповідальність за вбивство, вчинене у стані сильного душевного хвилювання. Відповідно до вказаної статті, вбивство визнавалось менш небезпечним в тому

випадку, якщо воно було вчинене під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного протизаконним насильством або тяжкою образою з боку потерпілого.

Водночас існував документ, який повністю дублював КК РРФСР 1922 р. – КК УРСР також 1922 р. У ст. 144 та ст. 151 КК УРСР 1922 р. було встановлено кримінальну відповідальність за умисне вбивство та умисне тяжке чи менш тяжке тілесне ушкодження, заподіяне в стані сильного душевного хвилювання, якщо такий стан був викликаний протизаконним насильством чи тяжкою образою з боку потерпілого. Автор зазначав, що в Уложенні 1903 р. умисне заподіяння у стані сильного душевного хвилювання будь-якого тілесного ушкодження, зокрема і легкого, визнавалося злочином, незалежно від того, якими саме обставинами був обумовлений такий стан. Закладені у КК РРФСР 1922 р. термінологічні протиріччя, де в Загальній частині вказувалося на «запальність», а в Особливій – на «сильне душевне хвилювання», не могли довго міститися в кримінальному законодавстві і були усунені в Основних началах кримінального законодавства Союзу РСР. В них законодавець окремо, в самостійних статтях, передбачав обтяжуючі та пом'якшуючі обставини. Законодавець відмовився від терміна «запальність», а віддав перевагу терміну «стан сильного душевного хвилювання» [4, с. 113].

В. М. Бурдін при цьому вказував, що в Уложенні 1903 р. умисне заподіяння в стані сильного душевного хвилювання будь-якого тілесного ушкодження, зокрема і легкого, визнавалося злочином. До того ж, незалежно від того, якими саме обставинами був обумовлений такий стан. Проте вже в КК УРСР 1922 р. законодавець не передбачав окремого складу злочину про умисне заподіяння в стані сильного душевного хвилювання легкого тілесного ушкодження. Відтоді й ведеться дискусія про те, чи є злочином заподіяння в стані сильного душевного хвилювання, що обумовлений протизаконним насильством чи тяжкою образою, легкого (а відповідно до КК України 2001 р. і середньої тяжкості) тілесного ушкодження [25, с. 6–16].

Досліджуючи кримінальне право радянських часів, О. В. Авраменко вказував, що в цей час поняття стану сильного душевного хвилювання було достатньо зрозумілим, очевидним і розглядалося в кожному конкретному випадку, враховуючи всі обставини справи суб'єктивно [4, с. 113]. У ст. 140 КК УРСР 1927 р. передбачалася відповідальність за умисне вбивство, вчинене у стані сильного хвилювання, викликаного протизаконним насильством або тяжкою образою з боку потерпілого, а в ст. 148 цього Кодексу встановлювалася відповідальність за умисне тяжке або менш тяжке тілесне ушкодження, спричинене у стані сильного хвилювання, викликаного протизаконним насильством або тяжкою образою з боку потерпілого [4, с. 113].

Згідно з КК УРСР 1960 р. передбачалася лише загальна норма про необережне заподіяння смерті (ст. 98 КК), в якій використовувався термін «вбивство» та складалася вона лише з однієї частини. При цьому, таке вбивство каралося позбавленням волі на строк до трьох років або виправними роботами на строк до одного року [151, с. 45].

В. М. Бурдін вказував на те, що прийнятий відповідно до Основ 1958 р. КК УРСР 1960 р. у п. 4 ст. 40 відносив до обставин, що пом'якшують кримінальну відповідальність, стан великого душевного хвилювання, що був викликаний неправомірними діями потерпілого. У ст. 95 та ст. 103 КК УРСР 1960 р. відповідно було передбачено кримінальну відповідальність за умисне вбивство, а також умисне тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження, заподіяні в стані сильного душевного хвилювання, що раптово виникло внаслідок протизаконного насильства або тяжкої образи з боку потерпілого. Незрозуміло, чим була обумовлена необхідність доповнення терміна «стан сильного душевного хвилювання» вказівкою на раптовість його виникнення? При цьому вказівка на раптовість виникнення стосувалася лише стану сильного душевного хвилювання як обов'язкової ознаки суб'єктивної сторони складів злочинів, передбачених у ст. 95 та ст. 103 КК УРСР 1960 р. Щодо стану великого душевного хвилювання як обставини, що пом'якшує кримінальну

відповідальність, то законодавець не вказував на раптовість його виникнення [25, с. 6–16].

В. М. Бурдін, провівши аналіз розвитку законодавчих положень про кримінальну відповідальність за злочини, вчинені в стані сильного душевного хвилювання, зробив наступні висновки: по-перше, законодавець давно зауважив вплив різних емоційних станів на здатність особи усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними. В зв'язку з цим у різні часи законодавець намагався враховувати емоційні стани, які зменшують здатність особи усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними, надавати їм кримінально-правового значення. Їх враховували як ознаку окремих складів злочинів, переважно вбивств та тілесних ушкоджень, а також при індивідуалізації кримінальної відповідальності у вчиненні будь-яких злочинів як обставина, що її пом'якшує; по-друге, для позначення таких емоційних станів у кримінальному законодавстві використовували різну термінологію. Спершу це були побутові терміни – «стан роздратування та запальності», згодом із розвитком психології в законодавстві почали використовувати спеціальну термінологію – «стан сильного душевного хвилювання». Проте в аспекті досліджуваної проблеми такий процес розвитку термінології, зупинився ще на початку ХХ сторіччя. Використання в Уголовному уложенні 1903 р. терміна «стан сильного душевного хвилювання» відповідало тогочасним досягненням психології. Проте на сьогодні в психологічній науці він незрозумілий, що обумовлює неоднозначні твердження про його кримінально-правову природу. Очевидно, що така ситуація є ненормальною. Законодавець не може використовувати для позначення певних емоційних станів у кримінальному законі терміни, які не використовуються в психологічній науці. Адже в тих випадках, коли виникне проблема наявності чи відсутності певного емоційного стану, що позначається в законодавстві таким терміном, і виникне потреба застосування при цьому спеціальних знань, психологи не зможуть дати висновок із застосуванням законодавчого терміну.

Очевидно, що, надаючи певним емоційним станам кримінально-правового значення, законодавець повинен використовувати для позначення таких станів загальноприйняту в психологічній науці термінологію. Це в свою чергу дасть можливість використовувати спеціальні знання для подання висновків про наявність чи відсутність певних емоційних станів; по-третє, у різні періоди по-різному вирішувалося питання про те, в яких випадках емоційні стани, що зменшують здатність особи усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними, повинні мати кримінально-правове значення. Спершу їм надавалося значення обставини, що пом'якшує кримінальну відповідальність, здебільшого, незалежно від причин виникнення такого стану. Проте згодом законодавець намагався обмежити кримінально-правове значення таких станів випадками, коли вони обумовлюються протиправною чи аморальною поведінкою потерпілого. При цьому, вказуючи на певні емоційні стани в окремих складах злочинів, законодавець в казуальному порядку вказує й на обставини, що можуть обумовити виникнення такого стану, для того, щоб він мав кримінально-правове значення. При вказівці на такі стани серед обставин, що пом'якшують покарання на рівні індивідуалізації, для позначення обставин, що можуть обумовити виникнення таких станів, як правило, вказувалося на протиправні чи аморальні дії потерпілого; по-четверте, треба визнати, що найбільш диференційовано підходили до вирішення питання про кримінальну відповідальність за злочини, вчинені в стані сильного душевного хвилювання, в Уголовному уложенні 1903 р. Адже тільки в Уложенні 1903 р. такий стан мав значення обов'язкової ознаки окремих складів злочинів і в тих випадках, коли він обумовлювався протизаконним насильством чи тяжкою образою з боку потерпілого, і в тих випадках, коли він виник із причин, незалежних від потерпілого [25, с. 113].

До середини 70-х років ХХ століття поняття «сильне душевне хвилювання» правники стали співвідносити з психологічним поняттям «афект», а починаючи з середини 70-х років і до сьогодні це поняття ототожнюють з існуючим у психології поняттям «фізіологічний афект» [4, с. 96].

Нині чинний КК у початковій редакції передбачав різні підстави виникнення стану сильного душевного хвилювання як ознаки складу кримінальних правопорушень, передбачених статтями 116 та 123 КК. Так, у ст. 116 КК підставами виникнення такого стану визнавалися протизаконне насильство, систематичне знуцання, тяжка образа з боку потерпілого, а в ст. 123 цього Кодексу – протизаконне насильство або тяжка образа з боку потерпілого. Як вже зазначалося в підрозділі 1.1, така різна вказівка на підстави виникнення стану сильного душевного хвилювання обґрунтовано критикувалася в науковій літературі.

Норми про умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання (ст. 116 КК), а також умисне тяжке тілесне ушкодження, вчинене в стані сильного душевного хвилювання, належать до усталених та мало змінних законодавцем. Так, на думку Д. О. Балобанової, «усталеними нормами норм кримінального права, які історично були сформовані його доктриною і містять ознаки наступності та узгодженості» [18, с. 291]. Як було продемонстровано вище, перша згадка про заподіяння шкоди життю та здоров'ю людини мала місце ще в Руській правді. При цьому відповідна норма стрибкоподібно еволюціонувала та розвивалася.

У чинному КК норми, вміщені у статтях 116 та 123 КК, як зазначалося вище, є малозмінними. Адже зміни вносилися як у ці статті, так і в п. 7 ч. 1 ст. 66 КК лише один раз Законом України № 2227-VIII від 06.12.2017 «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами». В пояснювальній записці до згаданого проекту Закону України (реєстр. № 4952 від 12.07.2016) немає пояснення тому, чому виникла необхідність вносити зміни у КК [209]. У висновку Головного науково-експертного управління апарату Верховної Ради України також не піддаються критиці нововведення у п. 7 ч. 1 ст. 66 та у статті 116 і 123 КК [83]. Що стосується особливих випадків необхідної оборони та крайньої необхідності,

якщо відповідні дії були вчинені особою в стані сильного душевного хвилювання (ч. 4 ст. 36, ч. 3 ст. 39 КК), то відповідні частини правових норм залишилися незмінними впродовж всього строку чинності КК.

Таким чином, доходимо висновку, що норми, які передбачають можливість врахування стану сильного душевного хвилювання під час вирішення кримінально-правових питань належать до усталених та стабільних. Водночас, як вбачається з аналізу Закону України № 2227-VIII від 06.12.2017, а також з супровідних документів до відповідного законопроекту, приводом до такого оновлення національного законодавства України стала імплементація Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами, відомої як Стамбульська конвенція [126]. Тобто трансформація норм, вміщених у ст. 66 (п. 7 ч. 1), 116, 123 КК, була здійснена у зв'язку з необхідністю імплементувати відповідні міжнародні принципи, закріплені у вказаному міжнародному документі. Тобто, за основними положеннями дослідження Д. О. Балобанової, така трансформація усталених норм свідчить про їх еволюційний розвиток, який «характеризується сукупністю траєкторій усталених норм, в той час як сукупність траєкторій нових норм обумовлює революційність руху, притаманного динаміці» [18, с. 292].

Визначимо основні зміни в частині регламентації у змінених усталених нормах підходів до врахування стану сильного душевного хвилювання під час вирішення різноманітних кримінально-правових питань: 1) наявність єдиних підстав виникнення стану сильного душевного хвилювання, а саме жорстоке поводження, або таке поводження, що принижує честь і гідність особи, а також за наявності системного характеру такого поводження з боку потерпілого; 2) можливість враховувати вплив стану сильного душевного хвилювання як у разі вчинення злочинів, так і проступків; 3) відсутність вказівки на раптовість виникнення стану сильного душевного хвилювання, яка мала місце в попередній редакції; 4) коригування причинно-наслідкових термінів у статтях 116 та 123 КК (з «внаслідок» на «зумовленому»). Водночас незмінним

залишилися такі нормативні положення: вказівка на стан сильного душевного хвилювання, констатація вчинення кримінального правопорушення *під впливом* сильного душевного хвилювання як обставини, що пом'якшує покарання та вчинення умисного вбивства, тяжкого тілесного ушкодження у *стані* сильного душевного хвилювання. Вочевидь вказані поняття «під впливом» та «у стані» несуть різне смислове навантаження, що по-різному впливає на тлумачення відповідної обставини та вказаних складів кримінальних правопорушень в цілому.

Звернемо увагу на недоліках, які, на нашу думку, мають місце у зв'язку з запровадженими змінами у п. 7 ч. 1 ст. 66, статті 116 та 123 КК. Як було зазначено вище, формулювання приводів виникнення стану сильного душевного хвилювання у вказаних статтях практично ідентичне «під впливом /у стані сильного душевного хвилювання, викликаного жорстоким поведженням, або таким, що принижує честь і гідність особи, а також за наявності системного характеру такого поведження з боку потерпілого».

По-перше, протизаконне насильство та систематичне знуцання фактично замінено на жорстоке поведження, або таке, що принижує честь і гідність особи, а також за наявності системного характеру такого поведження з боку потерпілого. На нашу думку, така заміна не повною мірою сприяє визначенню кримінального закону, оскільки попередньо вжиті терміни «протизаконне насильство» та «систематичне знуцання» мали більшою мірою визначений зміст порівняно з нині чинним формулюванням приводів виникнення стану сильного душевного хвилювання. З формулювання, вміщеного на сьогодні у п. 7 ч. 1 ст. 66, статтях 116 та 123 КК не вбачається можливим установити, чи повинно характеризуватися властивістю жорстокості таке поведження з суб'єктом кримінального правопорушення, яке принижує честь і гідність особи. Тобто у разі, якщо буде доведено, що стан сильного душевного хвилювання виник у зв'язку з поведженням, що принижує честь та гідність людини, то чи потрібно визначати, що таке поведження було жорстоким? На це питання відповідь не дається, а саме тлумачення відповідного законодавчого

формулювання може бути двояким, що не сприяє визначеності кримінального закону.

По-друге, незрозумілим залишається та обставина, чи потрібно визначати системний характер виключно поведження, яке принижує честь і гідність особи, чи як жорстокого поведження, так і поведження, яке принижує честь і гідність особи. Адже незрозумілим залишається, якого приводу виникнення стану сильного душевного хвилювання стосується наявність системного характеру такого поведження з боку потерпілого.

По-третє, незрозумілим залишається, що слід розуміти під системним характером поведження. Адже більшою мірою визначеним за змістом є термін «систематичність», який вживається у багатьох статтях як Загальної частини КК (статті 78, 79, 83, 91-1), так і Особливої частини цього Кодексу (статті 120, 126-1, 150-1, 345-1, 390). З. А. Загинеї, яка дослідила зміст поняття «систематичність» на основі аналізу наукових джерел та судової практики, дійшла обґрунтованого висновку, що систематичність «як ознака складів злочинів вона означає вид одиничного складного злочину, який утворюється з багаторазових (трьох або більше) тотожних внутрішньо пов'язаних і узгоджених між собою діянь, розділених на невеликі проміжки часу, кожне з яких може бути закінченим злочином, однак у цьому випадку є епізодом єдиного злочинного акту, який утворює один склад злочину» [98, с. 345].

Таким чином, коригування, які відбулися, є істотними, оскільки торкнулися найбільш важливих кримінально-правових видових ознак такого явища, як стан сильного душевного хвилювання. При цьому окремі законодавчі рішення обумовлюють недоліки формулювання складу пом'якшуючої обставини, передбаченої п. 7 ч. 1 ст. 66 КК, а також ознак складів кримінальних правопорушень у статтях 116 і 123 цього Кодексу.

Ураховуючи викладене, доходимо висновку, що доцільно виокремлювати такі етапи становлення та розвитку норм про заподіяння шкоди життю та здоров'ю людини в стані сильного душевного хвилювання.

1. Початковий етап, який характеризується зародженням норм, які передбачають відповідальність за вчинення злочинів у стані афекту) (XI–XVIII століття). Перша письмова згадка про вчинення злочину у стані афекту мала місце в нормах «Руської правди». Після чого відповідний вид заподіяння шкоди життю та здоров'ю людини в історичних пам'ятках, що діяли не терені України, не згадувався.

2. Етап становлення кримінальної відповідальності за злочини, вчинені в стані сильного душевного хвилювання (XIX в. – 1917 р.), який характеризується появою норм, що регламентують кримінальну відповідальність за вчинення злочину в стані сильного душевного хвилювання, а після цього відсутність норм, що передбачали відповідальність за такий вид вбивства.

3. Етап правового відродження кримінальної відповідальності за вчинення злочинів проти життя та здоров'я особи у стані сильного душевного хвилювання, який розпочався з прийняття УК УСРР 2912 р. і тривав до 2001 р.

5. Сучасний етап, який триває, починаючи з 2001 р., тобто з моменту прийняття чинного КК та триває донині.

Генеза українського кримінального законодавства була б неповною без аналізу його перспективного розвитку в контексті діяльності робочої групи з розвитку кримінального права та розробки проєкту КК.

Ознайомлення з текстом проєкту КК (станом на 02.07.2024) дає підстави зробити висновок, що в ньому не передбачається таких привілейованих складів кримінальних правопорушень, які нині передбачені у статтях 116 та 123 КК. Окрім того, у ст. 3.3.2 серед обставин, що пом'якшують покарання, відсутня обставина аналогічного чи подібного змісту до тієї, що на сьогодні закріплена в п. 7 ч. 1 ст. 66 КК [240].

Водночас у ст. 2.3.5 проєкту КК пропонується врегулювати одну з властивостей суб'єкта кримінального правопорушення, а саме вчинення кримінального правопорушення в особливому психічному стані. Тобто фактично поняття «стан сильного душевного хвилювання» пропонується

замінити на «особливий психічний стан». Аналіз ст. 2.3.5 проєкту КК дає можливість виокремити такі основні ознаки, якими наділяється відповідна властивість суб'єкта кримінального правопорушення. По-перше, розробники проєкту КК навели якісну властивість такого особливого психічного стану – зниження здатності особи повною мірою розуміти фактичні обставини своєї протиправної дії чи бездіяльності, передбачати її наслідок, якщо він визначений цим Кодексом, або керувати нею. По-друге, обставинкою виникнення такого особливого психофізіологічного стану людини названо: 1) її пологи або 2) протиправна поведінка потерпілої людини. По-третє, в останньому випадку приводами до виникнення особливого психічного стану названо: а) протиправні дії чи бездіяльність; б) приниження її честі чи гідності. По-четверте, вказана протиправна поведінка може застосовуватися як щодо особи, в якій виник особливий психічний стан, так і щодо іншої особи. По-п'яте, розробники проєкту КК визначили виняток виникнення особливого фізичного стану особи, а саме за відсутності ознак правомірного захисту. По-шосте, особа, яка спричинила шкоду потерпілій людині під впливом особливого психічного стану, підлягає кримінальній відповідальності лише у випадках, передбачених статтями 4.1.5 (вбивство) і 4.2.6 (спричинення тяжкої шкоди здоров'ю) цього Кодексу [240; 29, с. 262–267].

Українські експерти-науковці, які здійснили наукову експертизу проєкту КК, зауважили, що у чинному КК вчинення кримінального правопорушення у стані сильного душевного хвилювання є загальною обставиною, що пом'якшує покарання (п. 7 ч. 1 ст. 66), а в проєкті КК – обставиною, яка виключає кримінальну відповідальність за вчинення всіх кримінальних правопорушень, крім тих, про які йдеться у статтях 4.1.5 і 4.2.6. Вітчизняні експерти в цьому контексті резюмували, що «особливий психічний стан» і надалі (як і в чинному КК) мав би визнаватись обставиною, яка пом'якшує покарання за злочин чи проступок, як це передбачено стосовно «обмеженої осудності» (п. 8 ч. 1 ст. 3.3.2). При цьому у випадку вчинення окремих злочинів проти життя або здоров'я (не лише умисного вбивства і тяжкої шкоди

здоров'ю) ця ознака могла б визнаватися такою, що знижує ступінь їх тяжкості [84].

Таким чином, з огляду на викладене доходимо висновку, що норми про підставу кримінальної відповідальності у разі заподіяння смерті або тяжких тілесних ушкоджень потерпілому, а також впливу цього стану на вирішення інших кримінально-правових питань є усталеними та стабільними, а їх динаміка характеризується еволюційним розвитком з урахуванням і відповідних положень проєкту КК.

1.3 Кримінально-правове значення стану сильного душевного хвилювання: загальнометодологічні підходи

Наукові праці багатьох вчених-криміналістів присвячені з'ясуванню кримінально-правового значення певної проблеми кримінально-правового характеру. Наприклад, Г. М. Анісімов, досліджуючи кримінально-правове зловживання довірою як способу вчинення злочину, виокремив самостійний розділ у дисертаційній роботі з назвою про кримінально-правове значення способу вчинення злочину, охарактеризувавши в ньому зловживання довірою як ознаку складу злочину, зловживання довірою в структурі елементів та ознак складу злочину, а також кваліфікацію злочинів, вчинених шляхом зловживання довірою. Водночас цей науковець виносить за межі дослідження кримінально-правового значення зловживання довірою як способу вчинення злочину такі питання, як диференціація кримінальної відповідальності та індивідуалізація покарання [9].

В. В. Полтавець в комплексному дослідженні проблеми кримінально-правового значення загальних засад призначення покарання окремо не вивчає питання про те, що слід розуміти під кримінально-правовим значенням цих засад, відносячи до такого значення вочевидь всі питання, які стали предметом дослідження авторки [184]. Аналогічно відсутнє виокремлення самостійного структурного підрозділу та з'ясування того, що слід розуміти під кримінально-правовим значенням у дисертаційній роботі П. В. Олійника, який комплексно

дослідив поняття, види, кримінально-правове значення предмета злочинів проти власності [173].

Дисертаційна робота Н. В. Пісної присвячена кримінально-правовому значенню практики застосуванню закону про кримінальну відповідальність. Тобто в ній кримінально-правове значення відповідного явища є генеральною «сюжетною лінією» дослідження. Водночас авторка також не констатувала, що необхідно розуміти під кримінально-правовим значенням і чим таке значення відрізняється, скажімо, від кримінально-правової характеристики [180]. Те ж саме стосується дисертаційної роботи І. О. Гриненко, присвяченої кримінально-правовому значенню класифікації злочинів [87].

М. В. Зенова, на відміну від попередніх науковців, розглядає не кримінально-правове значення, а вказує на значення згоди (або прохання) на заподіяння шкоди її правоохоронюваним інтересам, не приділяючи при цьому уваги тому, що слід розуміти під кримінально-правовим значенням відповідного правового явища [114].

У наукових статтях також не висвітлюється питання про те, що слід розуміти під кримінально-правовим значенням того чи іншого правового явища, яке досліджує науковець [24; 145; 217].

Скільки б праць ми не наводили, як вбачається з аналізу їх змісту, науковці не встановлюють, що слід розуміти під кримінально-правовим значенням певного правового явища та не приділяють уваги тому, чому саме відповідне коло питань досліджується в їх наукових працях, що в назві містять словосполучення «кримінально-правове значення».

В українській мові слово «значення» означає суть чого-небудь, зміст [115]. На відміну від слова «значення» «характеристика» - це опис, визначення істотних, характерних особливостей, ознак кого-чого-небудь [261]. Таким чином, такі слова в українській мові, як «значення» та «характеристика» мають практично однаковий зміст. Тим не менше, на наш погляд, у наукових працях відповідні слова мають свої відтінки в термінологічних зворотах «кримінально-правове значення» та «кримінально-правова характеристика».

Так, якщо кримінально-правова характеристика певного правового явища повинна полягати, насамперед, в описанні його характерних рис, то вказівка в назві роботи як комплексного, так і окремого характеру на дослідження автором кримінально-правового значення певного правового явища зобов'язує його дослідити не лише характерні риси та ознаки цього явища, а й показати, яким чином це правове явище враховується при вирішенні кримінально-правових питань. Коло таких питань може бути різним залежно від предмету дослідження. Але, тим не менше, відповідна термінологічна диференціація у назві наукової праці повинна відбиватися й на її змісті. При цьому у разі, коли вживається словосполучення «кримінально-правове значення», то слід включати як характеристику певного явища, так і описання того, яким чином відповідне правове явище впливає на вирішення різноманітних кримінально-правових питань, коло яких обумовлюється предметом дисертаційної роботи.

Повертаючись до того, які питання будуть висвітлюватися в подальшому в цій дисертаційній роботі, відзначимо, що в контексті нашої дисертації буде надаватися як характеристика істотних ознак стану сильного душевного хвилювання, що зумовить дослідження підходів до розуміння цього стану в теорії кримінального права, встановлення співвідношення між станом сильного душевного хвилювання та фізіологічним афектом, а також іншими емоційними станами людини, які можуть виникнути в неї у результаті психотравмуючої ситуації. Окрім того, кримінально-правова характеристика стану сильного душевного хвилювання як перший компонент установа кримінально-правового значення цього явища, стосуватиметься й визначення суті основних об'єктивних та суб'єктивних ознак стану сильного душевного хвилювання та приводів, які можуть викликати такий стан. Власне приділення уваги таким аспектам дозволить як з'ясувати суть стану сильного душевного хвилювання, так і показати його значення за вирішення кримінально-правових питань.

Що стосується власне кримінально-правового значення стану сильного душевного хвилювання, то, на наш погляд, таке значення стосується

різноманітних аспектів урахування цього стану під час вирішення кримінально-правових питань.

Встановлення такого значення залежить у першу чергу від того, в яких статтях КК використовується поняття «стан сильного душевного хвилювання». Так, у чинному КК відповідне поняття вживається 5 разів:

– у ч. 4 ст. 36 КК – у ній йдеться про те, що особа не підлягає кримінальній відповідальності, якщо через сильне душевне хвилювання, викликане суспільно небезпечним посяганням, вона не могла оцінити відповідність заподіяної нею шкоди небезпечності посягання чи обстановці захисту;

– у ч. 3 ст. 39 КК – у ній йдеться про те, що особа не підлягає кримінальній відповідальності за перевищення меж крайньої необхідності, якщо внаслідок сильного душевного хвилювання, викликаного небезпекою, що загрожувала, вона не могла оцінити відповідність заподіяної шкоди цій небезпеці;

– у п. 7 ч. 1 ст. 66 КК – як обставина, що пом'якшує покарання, яка полягає у вчинення кримінального правопорушення під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного жорстоким поведженням, або таким, що принижує честь і гідність особи, а також за наявності системного характеру такого поведження з боку потерпілого;

– у ст. 116 КК – яка передбачає кримінальну відповідальність за умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання, зумовленому жорстоким поведженням, або таким, що принижує честь і гідність особи, а також за наявності системного характеру такого поведження з боку потерпілого;

– у ст. 123 КК – яка передбачає кримінальну відповідальність за Умисне тяжке тілесне ушкодження, вчинене в стані сильного душевного хвилювання, викликаного жорстоким поведженням, або таким, що принижує честь і гідність особи, а також за наявності системного характеру такого поведження з боку потерпілого.

Ураховуючи випадки використання термінологічного звороту «стан сильного душевного хвилювання» у статтях КК, виокремимо коло правових питань та визначимо значення цього стану під час їх вирішення.

Насамперед, вважаємо, що стан сильного душевного хвилювання має *диференціююче значення* (тобто враховується під час диференціації кримінальної відповідальності). На думку Н. О. Антонюк, диференціація кримінальної відповідальності – це «здійснювана законодавцем з метою реалізації його уявлень про принцип справедливості варіативна оцінка кримінальних правопорушень, які є видами одного і того ж базового (загального) посягання, залежно від характеру та типового ступеня суспільної небезпечності вчиненого, характеристик особи винного, результатом якої є закріплення у Загальній та Особливій частинах КК диференціюючих положень, що визначають різні форми потенційного обмежувального впливу на особу» [10, с. 170]. Ця дослідниця абсолютно слушно відзначає, що емоційний стан у вигляді сильного душевного хвилювання особи з урахуванням типового ступеня суспільної небезпеки є відповідно юридичним критерієм та показником диференціації кримінальної відповідальності [10, с. 208]. На думку М. Р. Рудковської, «суспільну небезпеку необхідно розглядати в різних значеннях: для законодавця – типова суспільна небезпека характеризується об'єктивними та суб'єктивними ознаками злочинного діяння в цілому без урахування особи злочинця» [217, с. 55]. О. О. Дудоров відзначає, що на ступінь суспільної небезпеки умисного тяжкого тілесного ушкодження, заподіяного в стані сильного душевного хвилювання, може впливати характер протиправних дій потерпілого. В одному випадку це буде протизаконне насильство у вигляді непоправного знівечення обличчя, спричиненого малолітній дочці винного, а в іншому – тяжка образа, завдана йому особисто [93, с. 208].

На нашу думку, диференціююче значення має не лише стан сильного душевного хвилювання як емоційний стан особи. Відповідне значення мають і приводу до виникнення такого стану, передбачені законодавцем, а саме

жорстоке поведження, поведження, що порушує честь і гідність особи, а також відповідне поведження, що мало систематичний характер. Наша точка зору ґрунтується на тому, що виключно ці підстави, які вичерпно перераховані законодавцем, повинні братися до уваги під час кваліфікації за статтями 116 та 123 КК. Якщо поведження не є таким, що досягнуло показників жорстокого або таким, що принижує честь та гідність особи, то й немає підстав кваліфікувати дії особи за вказаними статтями. Тобто законодавець намагався закріпити якісні властивості приводів для виникнення стану сильного душевного хвилювання («жорстокість» поведження, «приниження честі і гідності», «системний характер» поведження), наявність яких указує на можливість застосування привілейованого складу кримінального правопорушення.

Лише у поєднанні цих складових вбачається диференціація кримінальної відповідальності за умисне вбивство. При цьому основною диференціюючою ознакою в цьому разі є стан сильного душевного хвилювання, а приводи до виникнення цього стану – це другорядні диференціюючі ознаки. Проте ще раз наголошуємо, що виключно поєднання цих основних та другорядних ознак слугує критерієм диференціації кримінальної відповідальності за умисне вбивство.

Ураховуючи диференціацію кримінальної відповідальності за умисне вбивство та тяжкі тілесні ушкодження, окремі юридичні показники, як-то об'єкт кримінального правопорушення, суспільно небезпечні наслідки не мають диференціюючого значення, однак не є менш важливими у характеристиці диференційованого законодавцем кримінального правопорушення. Вони власне демонструють те, якого саме кримінального правопорушення торкнулася така диференціація кримінальної відповідальності та визначають разом з диференціюючими ознаками, які використав законодавець, типовий ступінь суспільної небезпеки відповідного кримінального правопорушення.

Звернемо увагу й на те, що диференціюючі ознаки характеризуються й якісними властивостями. Одні з них посилюють кримінальну відповідальність

порівняно з типовим кримінальним правопорушенням (є кваліфікуючими ознаками складів кримінальних правопорушень), а інші, навпаки, пом'якшують кримінальну відповідальність (є привілеюючими ознаками складів кримінальних правопорушень). Одна й та ж ознака не може мати властивостей двох таких якостей одночасно. Стан сильного душевного хвилювання як емоційний стан особи та приводи до його виникнення характеризуються якістю пом'якшення кримінальної відповідальності за умисне вбивство, тобто є привілеюючими. В жодній іншій статті Особливої частини КК складена диференціююча ознака (стан сильного душевного хвилювання та приводи, які його викликають) не враховується законодавцем при конструюванні складів кримінальних правопорушень.

Окрім диференціюючого значення перебування особи в стані сильного душевного хвилювання має й *обмежувальне значення*. Йдеться про у ч. 4 ст. 36 та ч. 3 ст. 39 КК, в яких, нагадаємо, передбачено, що особа не підлягає кримінальній відповідальності, якщо через сильне душевне хвилювання, викликане суспільно небезпечним посяганням / небезпекою, що загрожувала, вона не могла оцінити відповідність заподіяної нею шкоди небезпечності посягання чи обстановці захисту / цій небезпеці. Обмежувальна функція стану сильного душевного хвилювання в цьому разі полягає в тому, що законодавець чітко передбачив випадок, за якого особа, яка спричинила шкоду правоохоронюваним інтересам, не підлягає кримінальній відповідальності. Законодавець, формулюючи у вказаних статтях таке обмеження стосовно можливості притягнення до кримінальної відповідальності особи, яка заподіяла таку шкоду, на відміну від диспозицій статей 116 та 123 КК, не передбачив приводів виникнення стану сильного душевного хвилювання. Тобто обмежувальну функцію виконує сам по собі стан сильного душевного хвилювання незалежно від того, внаслідок якого приводу він виникнув. У цьому разі маємо монопідставу, яка використана законодавцем для обмеження кримінальної відповідальності особи у разі спричинення нею шкоди правоохоронюваним інтересам. Водночас у ч. 4 ст. 36 та у ч. 9 ст. 39 КК

законодавець передбачив і суб'єктивну складову, яка становить єдине нерозривне ціле зі станом сильного душевного хвилювання, а саме вказав, що кримінальній відповідальності не підлягає особа, яка не могла оцінити відповідність заподіяної нею шкоди небезпечності посягання чи обстановці захисту / безпеці, що загрожувала. І лише в тому разі, коли у випадку спричинення шкоди правоохоронюваним інтересам особа перебувала у стані сильного душевного хвилювання, який виник незалежно від якісної характеристики приводів до виникнення такого стану і не могла оцінити відповідність заподіяної нею шкоди небезпечності посягання чи обстановці захисту / безпеці, що загрожувала, обмежується можливість притягнення особи до кримінальної відповідальності.

Також слід виокремлювати індивідуалізуюче значення перебування особи на момент вчинення кримінального правопорушення у стані сильного душевного хвилювання. Йдеться про закріплену у п. 7 ч. 1 ст. 66 КК обставину, що пом'якшує покарання – вчинення кримінального правопорушення під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного жорстоким поведінням, або таким, що принижує честь і гідність особи, а також за наявності системного характеру такого поведіння з боку потерпілого. У теорії кримінального права науковці зазвичай виокремлюють як самостійний такий принцип кримінального права, як індивідуалізація покарання, називаючи його й дещо іншими термінами. Наприклад, О. С. Олійник відносить до галузевих принципів індивідуалізації застосування заходів кримінально-правового характеру, відповідно до якого такі заходи «мають застосовуватись лише з урахуванням індивідуальних, конкретно визначених ознак вчиненого суспільно небезпечного діяння, особи, яка його вчинила, та обставин, що «супроводжують» вчинення такого діяння. Здійснюється така індивідуалізація на нормативному і правозастосовчому рівнях, «пронизує» всі елементи механізму кримінально-правового регулювання, що працюють у відповідному режимі. До засобів індивідуалізації ця дослідниця відносить, зокрема, загальні

засади призначення покарання, обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання [172, с. 196].

Як зазначає В. О. Навроцький, доцільно виокремлювати спосіб та межі індивідуалізації. При цьому способом індивідуалізації виступає сукупність визначених у законі прийомів, з використанням яких у ході правозастосування враховуються особливості конкретного злочину та особи, яка його вчинила (індивідуалізація покарання в межах санкції статті (частини статті) Особливої частини КК; вибір між застосуванням кримінальної відповідальності і звільненням від кримінальної відповідальності; вибір між призначенням покарання для реального відбування і звільненням від покарання), а межі індивідуалізації визначаються з урахуванням обраного способу індивідуалізації [164, с. 288, 289].

Більш детально про індивідуалізуюче значення вчинення кримінального правопорушення у стані сильного душевного хвилювання йтиметься далі.

Окрім того, вчинення кримінального правопорушення, вчиненого в стані сильного душевного хвилювання, має кваліфікуюче значення, тобто враховується під час кримінально-правової кваліфікації. Про кваліфікацію йтиметься більше детально в підрозділі 3.1 цієї праці. Відзначимо лише те, що кримінально-правова кваліфікація відіграє проміжну роль, виступаю своєрідним «посередником» між диференціацією кримінальної відповідальності, обмеженням кримінальної відповідальності та індивідуалізацією покарання. Адже лише після того, яке буде надано кримінально-правову оцінку на підставі диференційованих кримінально-правових норм, можлива й індивідуалізація покарання, застосованого до особи, яка вчинила кримінальне правопорушення.

Таким чином, викладене в цьому підрозділі дало можливість зробити ряд висновків, важливих для подальшого вивчення проблеми стану сильного душевного хвилювання та його кримінально-правового значення. Так, визначено основні орієнтири тих дисертаційних робіт, які стосуються встановлення кримінально-правового значення відповідного правового явища.

Констатовано, що вчинення кримінального правопорушення у стані сильного душевного хвилювання згідно з чинним КК має диференціююче, обмежувальне, індивідуалізуюче та кваліфікуюче значення.

Висновки до розділу 1

Визначення загальних підходів до дослідження проблеми відповідальності за заподіяння шкоди життю та здоров'ю людини в стані сильного душевного хвилювання дозволило дійти таких основних висновків.

У наукових працях, присвячених проблемам кримінально-правової характеристики стану сильного душевного хвилювання, висвітлено не всі важливі для доктрини та правозастосовної практики питання. Наукові праці, в яких відповідне питання вивчалось комплексно, стосувалися переважно характеристики складів кримінальних правопорушень, в яких стан сильного душевного хвилювання виокремлюється як конститутивна ознака, які були викладені у вже нечинній редакції. До малодосліджених та дискусійних питань кримінально-правового значення стану сильного душевного хвилювання під час заподіяння шкоди життю та здоров'ю людини належать такі: 1) найменування стану сильного душевного хвилювання у гіпотезах та диспозиціях кримінально-правових норм; 2) розуміння змісту тих обставин, які визнаються приводами до виникнення стану сильного душевного хвилювання; 3) аналіз судової практики у контексті застосування положень тих статей Загальної та Особливої частини КК, в яких стану сильного душевного хвилювання надається кримінально-правового значення.

Виокремлено такі етапи становлення та розвитку норм про заподіяння шкоди життю та здоров'ю людини в стані сильного душевного хвилювання.

1. *Початковий етап*, який характеризується зародженням норм, які передбачають відповідальність за вчинення злочинів у стані афекту) (XI–XVIII століття). Перша письмова згадка про вчинення злочину у стані афекту мала місце в нормах «Руської правди». Після чого відповідний вид заподіяння шкоди життю та здоров'ю людини в історичних пам'ятках, що діяли не терені

України, не згадувався. 2. *Етап становлення* кримінальної відповідальності за злочини, вчинені в стані сильного душевного хвилювання (XIX в. – 1917 р.), який характеризується появою норм, що регламентують кримінальну відповідальність за вчинення злочину в стані сильного душевного хвилювання, а після цього відсутність норм, що передбачали відповідальність за такий вид вбивства. 3. *Етап правового відродження* кримінальної відповідальності за вчинення злочинів проти життя та здоров'я особи у стані сильного душевного хвилювання, який розпочався з прийняття УК УСРР 2912 р. і тривав до 2001 р. 5. *Сучасний етап*, який триває, починаючи з 2001 р., тобто з моменту прийняття чинного КК та триває донині.

Приділено увагу нововведенням у зв'язку зі змінами усталених норм, в яких використовується словосполучення «стан сильного душевного хвилювання», які були запроваджені Законом України № 2227-VIII від 06.12.2017 «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами». Основні зміни стосувалися: 1) встановлення єдиних підстав виникнення стану сильного душевного хвилювання; 2) можливість враховувати вплив стану сильного душевного хвилювання як у разі вчинення злочинів, так і проступків; 3) відсутності вказівки на раптовість виникнення стану сильного душевного хвилювання; 4) коригування причинно-наслідкових термінів у статтях 116 та 123 КК (з «внаслідок» на «зумовленому»).

Виявлено недоліки у зв'язку з запровадженими змінами у п. 7 ч. 1 ст. 66, статті 116 та 123 КК: 1) зміна більшою мірою визначених понять у попередніх редакціях статей «протизаконне насильство», «систематичне знущання» на невизначене формулювання «жорстоке поведження, або таке, що принижує честь і гідність особи, а також за наявності системного характеру такого поведження з боку потерпілого»; відсутність можливості встановити, чи потрібно констатувати прояв жорстокості у разі такого поведження з боку

потерпілого, що принижує честь та гідність; незрозумілість того, чи потрібно визначати системний характер виключно поведження, яке принижує честь і гідність особи, чи як жорстокого поведження, так і поведження, яке принижує честь і гідність особи; оцінний характер такого поняття, як системність поведження.

Прослідковано перспективу розвитку кримінального законодавства України у частині встановлення можливого виключення кримінальної відповідальності за наявності особливого фізичного стану людини в проєкті КК, який є аналогом стану сильного душевного хвилювання чинного КК.

Визначено особливості висвітлення кола питань у дисертаційних роботах, які присвячені дослідженню кримінально-правового значення певного правового явища, а саме запропоновано включати в такі дисертаційні роботи як кримінально-правову характеристику такого явища, тобто описання його характерних рис, а також власне кримінально-правове значення такого правового явища, тобто його врахування під час вирішення кримінально-правових питань, коло яких залежить від предмета дисертаційної роботи.

Встановлено, що вчинення кримінального правопорушення у стані сильного душевного хвилювання, у результаті якого спричинено шкоду життю та здоров'ю людини, має диференціююче, обмежувальне, індивідуалізуюче та кваліфікуюче значення, яке проявляється при конструюванні норм про умисне вбивство та умисне тяжке тілесне ушкодження, вчинене в стані сильного душевного хвилювання (статті 116 та 123 КК) (диференціююче значення), при визначенні ознак необхідної оборони та крайньої необхідності (ч. 4 ст. 36, ч. 3 ст. 39 КК) (обмежувальне значення), при врахуванні судом обставини, що пом'якшує покарання, передбаченої п. 7 ч. 1 ст. 66 КК (індивідуалізуюче значення), а також під час кримінально-правової кваліфікації дій особи, якими спричинено шкоду життю та здоров'ю людини у стані сильного душевного хвилювання (кваліфікуюче значення).

РОЗДІЛ 2

ДИФЕРЕНЦІЮЮЧЕ ЗНАЧЕННЯ СТАНУ СИЛЬНОГО ДУШЕВНОГО ХВИЛЮВАННЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ КОДЕКСІ УКРАЇНИ

Як було зазначено вище, стан сильного душевного хвилювання, насамперед, має диференціуюче значення, яке визначається на нормативному рівні законодавцем шляхом використання у диспозиціях статей 116 та 123 КК такої складеної диференціуючої ознаки, яка складається з основного елемента – наявності в суб'єкта кримінального правопорушення стану сильного душевного хвилювання на момент вчинення цього правопорушення, та додаткових елементів – приводів до виникнення стану сильного душевного хвилювання (жорстоке поводження, поводження, що принижує честь та гідність особи, систематичний характер відповідного поводження). Водночас типова ступінь суспільної небезпеки вказаних вище кримінальних правопорушень полягає в тому, що окрім цієї складеної диференціуючої ознаки для конструювання використовуються загальні ознаки складів умисного вбивства та умисного тяжкого тілесного ушкодження, які разом з диференціуючою ознакою визначають типову ступінь суспільної небезпеки умисного вбивства, вчиненого в стані сильного душевного хвилювання (ст. 116 КК) та умисного тяжкого тілесного ушкодження, вчиненого в стані сильного душевного хвилювання (ст. 123 КК).

2.1 Стан сильного душевного хвилювання як кримінально-правове поняття та перспективи його використання в КК України

На сьогодні малодослідженими у правовій доктрині залишаються поняття стану сильного душевного хвилювання та підстав його виникнення, таких як «жорстоке поводження», «поводження, що принижує честь і гідність особи», «системний характер жорстокого». Окрім того, як зазначалося раніше, неоднозначно вирішується питання про те, яким терміном слід позначати стан сильного душевного хвилювання. Що стосується приводів до його виникнення,

які на сьогодні передбачені у статтях КК, то незрозумілим через логічну помилку під час формулювання п. 7 ч. 1 ст. 66 КК, диспозицій статей 116 та 123 КК, якого поводження – жорстокого чи такого, що ображає честь та гідність особи – стосується його систематичний характер.

У вітчизняній юридичній науці розроблено основні підходи до розуміння поняття стану сильного душевного хвилювання, однак чіткого формулювання на даний час не існує. Плюралізм думок щодо розуміння вказаного поняття обумовили відсутність єдності судової практики в частині застосування як статей Загальної, так і статей Особливої частини КК, в яких вжито терміносполучення «стан сильного душевного хвилювання».

Водночас з урахуванням специфіки відповідної галузі, в якій використовується спеціалізований термін, можливе надання цьому терміну специфічного значення, що обумовлено необхідністю терміновживання у тій галузі, в яку спеціалізований термін запозичено. Водночас з термінологічним зворотом «стан сильного душевного хвилювання відбулося по-іншому. У кримінальному праві фактично змінилося саме термінопозначення відповідного явища порівняно зі сферою юридичної психології, оскільки у відповідній первісній сфері використовується таке поняття, як «фізіологічний афект». Що стосується самого значення термінологічного звороту «стан сильного душевного хвилювання», яке вживається у КК, то воно фактично таке ж, як і в юридичній психології.

Насамперед слід зауважити, що саме поняття «стан сильного душевного хвилювання не є виключно юридичним. Відповідний термінологічний зворот, за класифікацією З. А. Тростюк, належить до міжгалузевих, оскільки використовується не лише в кримінальному праві, а й в психології та психіатрії. При цьому термін «стан сильного душевного хвилювання стосовно кримінально-правової галузі є спеціалізованим, оскільки він запозичений з таких спеціальних галузей знань, як психологія та психіатрія, а не навпаки. Тому й зазвичай такі спеціалізовані терміни повинні використовуватися в тому значенні, яке вони мають у тій сфері знань, з якої вони запозичені [245, с. 42].

Зауважимо, що використання різних термінів для позначення одного і того ж поняття, зокрема, таких як «стан сильного душевного хвилювання», «афект», «фізіологічний афект», «стрес», «фрустрація», насамперед, у психології, зумовили змістовні різночитання змісту п. 7 ч. 1 ст. 66, статей 116 і 123 КК. Вважаємо, що ці терміни не є тотожними і з'ясування сутності поняття «стан сильного душевного хвилювання» є необхідним для правильного його застосування.

В медицині афект розуміється як короткочасний емоційний стан, який виникає у відповідь на раптову зміну важливих для людини життєвих обставин, супроводжується змінами у функціонуванні внутрішніх органів і різко вираженими руховими проявами. Афект є різновидом емоційних порушень, розвивається в критичних умовах при нездатності знайти адекватний вихід із небезпечних, найчастіше раптово сформованих ситуацій. Можлива і поступова акумуляція афективних переживань із подальшою розрядкою з мінімального приводу. Афект нав'язує організму «аварійний» спосіб розв'язування ситуації (заціпеніння, втеча, агресія). Для стану афекту властиве звуження свідомості, вся увага людини поглинена обставинами, що його викликали. Порушення свідомості призводять до труднощів пригадування подій навколишньої дійсності [11].

А. Д. Терещук, розглядаючи різноманітні афективні стани, виокремлює серед них фізіологічний афект, під яким розуміє «короткочасний хворобливий розлад психічної діяльності непсихотичного рівня, що виникає раптово під впливом зовнішніх факторів, виявляється недиференційованою емоцією, звуженням свідомості, руховим збудженням і діями, спрямованими проти подразника. Характерними ознаками фізіологічного афекту є надзвичайність реакції особи, фазність перебігу близька до патологічного афекту, раптовість виникнення (несподіваність для суб'єкта), типові судинно-вегетативні вияви, звуження свідомості з розладом цілісності сприймання, специфічні зміни комунікативної функції, спрощення та відрив від ситуації, невідповідність характеру і результату дій причині, що їх викликала, зв'язок дій і афективних

переживань з психотравмуючим фактором, раптовість виходу внаслідок психічного виснаження, часткова амнезія вчиненого. Відповідно до сучасних наукових поглядів, фізіологічний афект відповідає критеріям психічного розладу і значно ближчий до патологічного афекту, ніж до нормальних емоційних реакцій» [241].

Таким чином, як вбачається з викладеного, уявлення про афект в психології є практично однаковим.

З урахуванням того, чи впливає афект на вирішення кримінально-правових питань слід виокремлювати юридично значущий афект та афект, який не має юридичного значення. Відповідно юридично релевантним є такий вид афекту, який здатний спричинити правові наслідки для особи, яка в такому стані афекту перебувала. У зворотному випадку афект не призводить до правових наслідків для особи та є індиферентним для права.

З урахуванням ступеня впливу на свідомість та волю особи афект традиційно поділяється на фізіологічний та патологічний. Хоча в психології виокремлюють й інші види афекту, проте вони не впливають юридично на настання правових наслідків для особи та фактично зводяться до констатації фізіологічного та патологічного афектів. Про вплив виокремлених видів афекту на вирішення кримінально-правових питань йтиметься у підрозділі 2.3 дисертаційної роботи.

Окрім афекту в психології виокремлюються ще й інші емоційні стани людини, які, як буде вказуватися нижче, також можуть впливати на вирішення кримінально-правових питань стосовно особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, перебуваючи в такому стані. Автори навчального посібника з психології відзначають, що найбільш типовими емоційними станами людини, які виникають у результаті впливу екстремальних ситуацій окрім афекту є стрес (нервово-психічне перенапруження, викликане несподіваним чи надсильним подразником; емоційний стан, що спонукає до вирішення екстремальної ситуації за рахунок загальної мобілізації всіх ресурсів організму до пристосування в наявних умовах) та фрустрація (емоційний стан, що виникає

внаслідок уявної чи реальної перепони, яка перешкоджає досягненню особистісно значимої мети). Афект визначається ними як бурхливий та швидкоплинний стан, що повністю оволодіває особою й характеризується значними змінами свідомості, порушенням вольового контролю за поведінкою. Дослідники відзначають, що «психічна регуляція поведінки в екстремальних ситуаціях характеризується змінами у вищій нервовій діяльності у бік збудження або загальмованості залежно від індивідуально-типологічних (психофізіологічних) особливостей суб'єкта. Надто сильні подразники (стресори) викликають нейровегетативні зміни, такі як посилене пульсування, підвищення рівня адреналіну та цукру в крові, що призводить до зниження активності психічних функцій і здатності до прийняття рішення. У відповідь на надто складну обстановку організм реагує пасивно-оборонним чином, при цьому виникають помилки у відображенні дійсності; здатність до правильних дій у таких випадках повертається до людини поступово, тоді й настає стадія мобілізації» [216, с. 105].

Аналіз численних авторських напрацювань щодо визначення сутності поняття «стану сильного душевного хвилювання» свідчить про те, що за останні десятиліття розроблено кілька доктринальних підходів. Відсутність уніфікованого розуміння обумовлена насамперед тим, що така наука, як психологія на містить загальноприйнятого поняття сильного душевного хвилювання.

Впродовж останніх двох десятиріч кількість праць, присвячених дослідженню проблеми кримінальної відповідальності за вчинення кримінальних правопорушень у стані сильного душевного хвилювання, була незначною, та переважно стосувалась тих емоційних станів, які впливають на зменшення здатності особи повною мірою усвідомлювати значення своїх дій та/або керувати ними.

На основі аналізу наукових праць з кримінального права за останні два десятиріччя можна виокремити такі групи підходів до розуміння поняття стану сильного душевного хвилювання: 1) стан фізіологічного афекту; 2) афект та

інші, сильні за своїм впливом на психічну діяльність емоційні стани («стрес», «фрустрація», «транс», «емоційне збудження або напруга», «страх», «гнів», «конфлікт», «тривога»).

Прибічником першого підходу є А. В. Байлов. Проаналізувавши наукові доробки вчених, автор пропонує у статтях 116 і 123 КК термін «сильне душевне хвилювання» замінити на «фізіологічний афект». Висновок А. В. Байлова базується на тому, що поняття «сильне душевне хвилювання» і «фізіологічний афект» співвідносяться як загальне і часткове, «сильне душевне хвилювання» окрім фізіологічного афекту охоплює інші схожі з ним емоційні стани (транс, фрустрація, емоційне збудження або напруга тощо), які не належать до фізіологічного афекту. Автор вважає, що суттєве зниження кримінальної відповідальності за умисне вбивство й тяжке тілесне ушкодження, передбачені статтями 116 і 123 КК, має місце лише за умови перебування винного під час учинення зазначених діянь у стані фізіологічного афекту [17, с.19].

На думку М. Й. Коржанського, між фізіологічним афектом та станом сильного душевного хвилювання є відмінність. Сильне душевне хвилювання, з його точки зору, може бути зумовлене будь-якою важливою для особи подією – пізнім приходом дружини з роботи, виведеним із ладу автомобілем чи навіть пересоленим борщем. Зовсім іншим є фізіологічний афект – надзвичайно сильний емоційний сплеск, емоційний вибух, що затьмарює свідомість, доводить людину до нестями, до самої межі, за якою вже настає втрата свідомості [128, с. 280]. М. Й. Коржанський зазначає, що сильне душевне хвилювання (фізіологічний афект) виникає раптово, як відповідь на протизаконні дії потерпілого і викликає намір вбити його. Фізіологічний афект – це дуже сильний емоційний спалах, але наскільки він сильний, настільки і нетривалий. Тривалим він бути не може, такого психологічного навантаження людина довго не витримує [127, с.592].

Заслуговує на увагу і думка А. А. Музики про те, що поняття «стан сильного душевного хвилювання» невдалий для визначення того психічного

стану людини, який у психології називають фізіологічним афектом і який є обставиною, що пом'якшує відповідальність [162, с. 42, 43, 118].

Як слушно зауважує Т.М. Приходько, фізіологічний афект не можна розглядати в загальній групі афектів, адже він має свої особливі ознаки, які властиві не всім проявам (видам) афекту [210, с. 53–55]. Однак складно погодитися з позицією авторки про те, що поняття «стан сильного душевного хвилювання» в статтях 116 і 123 КК слід замінити словами «обмежено осудною особою», оскільки обмежена осудність характеризує психічний стан особи під час вчинення злочину, обов'язковою ознакою якого є суттєве обмеження внаслідок хронічного або тимчасового розладу психічної діяльності здатності особи усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та/або керувати ними. Натомість стан сильного душевного хвилювання не обмежений хронічним або тимчасовим розладом психічної діяльності здатності особи усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та/або керувати ними, а є більш ширшим за своїм змістом поняттям.

Інші вчені вважають, що поняття «афективний стан» складають психотичні (паталогічний афект) та непсихотичні розлади психічної діяльності (афективна реакція, афект, у тому числі фізіологічний) у континуумі: афективна реакція – афекти (простий, аномальний, фізіологічний) – афект паталогічний. Афект фізіологічний – короткочасний хворобливий розлад психічної діяльності непсихотичного рівня, що виникає раптово під впливом зовнішніх факторів, виявляється недиференційованою емоцією, звуженням свідомості, руховим збудженням і діями, спрямованими проти подразника. Фізіологічний афект за клінікою відповідає критеріям психічного розладу і значно ближчий до паталогічного афекту, ніж до нормальних емоційних реакцій. Наявність у особи на момент скоєння злочину стану фізіологічного афекту за його основними змістовними ознаками передбачає істотне обмеження здатності особи усвідомлювати свої дії та керувати ними. Автори вважають, що цей стан є психічною передумовою констатації юридичного поняття «сильне душевне

хвилювання», що визначено окремими статтями КК і значно зменшує відповідальність особи за скоєні кримінальні дії [179, с. 55–59].

Ототожнюють стан сильного душевного хвилювання з фізіологічним афектом такі вітчизняні дослідники як В. В. Сташис [233, с. 89], В. І. Борисов, В. М. Куц [22, с.24].

При цьому в більшості своїй в судовій практиці стан сильного душевного хвилювання також ототожнюється з фізіологічним афектом і дії винуватої особи кваліфікуються за статтями 116 та 123 КК у разі, коли стан сильного душевного хвилювання досягнув фізіологічного афекту, наявність якого підтверджена на момент вчинення кримінального правопорушення судово-психологічною експертизою. Зокрема, ухвалою Івано-Франківського міського суду Івано-Франківської області у справі № 344/6602/16-к від 11.02.2021 встановлено, що обвинувачений на момент вчинення умисного вбивства потерпілої, перебуваючи в стані сильного душевного хвилювання (фізіологічного афекту) за наявності зниженої здатності усвідомлювати свої дії та керувати ними, позбавив життя останню [250]. Також вирок Личаківського районного суду м. Львова у справі № 445/1128/18 від 18.12.2020 кваліфіковано дії обвинуваченого за ч. 2 ст. 15, ст. 116 КК та встановлено, що обвинувачений, маючи умисел на позбавлення життя потерпілого, перебуваючи в стані вираженої емоційної напруги, яка досягла стану фізіологічного афекту, тобто в стані сильного душевного хвилювання, наніс кілька ударів ножом потерпілій у грудну клітину, однак її смерть не настала з причин, що не залежали від її волі [58].

Згідно з коментарями до КК також ототожнюються такі поняття, як «стан сильного душевного хвилювання» та «фізіологічний афект». Стан сильного душевного хвилювання (фізіологічний афект) визначається як такий психічний стан, при якому інтенсивна емоція (це може бути, наприклад, сильне почуття образи та гніву)) протягом короткого часу займає домінуюче становище в психіці людини, внаслідок чого значною мірою знижується її здатність усвідомлювати свою поведінку або керувати нею [166, с. 848], раптовий

емоційний процес, викликаний поведінкою потерпілого, що протікає швидко і бурхливо, та певною мірою знижує здатність особи усвідомлювати свої дії та керувати ними (автори цього коментаря не розглядають фізіологічний афект як медичний критерій неосудності, навпаки, вважають таку особу обмежено осудною [167, с. 167]).

Водночас судова практика стикається з ситуаціями, коли не лише афективні стани людини мають кримінально-правове значення. Наявність таких інших емоційних станів також впливає на вирішення кримінально-правових питань.

Аналіз остаточних судових рішень демонструє, що на практиці, зокрема, мають місце випадки кваліфікації за ст.116 КК, коли стан фізіологічного афекту не був підтверджений відповідними висновками судових експертиз, однак в судовому засіданні було встановлено, що винна особа перебувала в іншому емоційному стані, який дає підстави для висновку про вчинення кримінального правопорушення в стані сильного душевного хвилювання. Так, вироком Дзержинського міського суду Донецької області у справі № 225/4803/18 від 19.04.2019 кваліфіковано дії обвинуваченої за ст. 116 КК, яка, будучи вагітною, діючи умисно, з метою заподіяння смерті іншій людині, перебуваючи в стані сильного душевного хвилювання, що раптово виник внаслідок протизаконного насильства, які виразилися в неодноразовому спричиненні тілесних ушкоджень протягом тривалого часу, завдала один удар потерпілому в життєво важливу частину тіла грудну клітину, від якого він помер. При цьому згідно з висновком експерта обвинувачена в стані афекту або фізіологічного афекту не перебувала, однак в момент вчинення злочину знаходилася в стані гострої реакції на стрес, що підпадає під дію ст. 20 КК (обмежена осудність) [45].

Аналогічним наведеному є вирок Герцаївського районного суду Чернівецької області у справі № 720/1914/16-к від 19.04.2017, згідно з яким під час вчинення злочину обвинувачений перебував в стані емоційного напруження, що здійснювало суттєвий вплив на його свідомість і поведінку та обмежувало можливість усвідомлення своїх дій, їх контролю та регуляції, що

як юридична категорія, відповідає поняттю сильного душевного хвилювання [42].

Отже, як вбачається з наведених судових рішень, причиною виникнення стану сильного душевного хвилювання може бути не лише фізіологічний афект.

Аналогічного висновку доходять і окремі науковці, які на початку цього підрозділу дисертаційної роботи були віднесені нами до другої групи дослідників. Так, О. В. Авраменко вважає, що стан сильного душевного хвилювання – це як юридико-психологічне поняття, під яким у кримінальному праві України розуміється емоційний стан особи у вигляді афекту, стресу чи фрустрації, котрий значною мірою обмежує її здатність усвідомлювати свої дії або бездіяльність та (або) керувати ними під час вчинення нею передбаченого КК суспільно небезпечного діяння [5, с. 19].

Л. А. Остапенко обґрунтовує висновок про те, що поняття «стан сильного душевного хвилювання» за своїм змістом значно ширше поняття «афект» і охоплює «фізіологічний афект», як психологічний (медичний) критерій цього стану. Авторка визначає поняття афекту, як особливий стан емоційної напруги, який являє собою короткочасну сильну емоцію, яка займає домінуюче положення у свідомості людини. І наявність власне фізіологічного афекту є підставою для кваліфікації злочину, як такого, що вчинений в стані сильного душевного хвилювання. Вчена вважає, що поняття «стан сильного душевного хвилювання» є ширшим за своїм змістом від поняття «фізіологічного афекту», оскільки останній характеризує лише медичний (психологічний) критерій стану сильного душевного хвилювання і не враховує юридичного критерію [174, с. 17].

На думку Р. В. Вереші, до ознак стану сильного душевного хвилювання належать: 1) істотний вплив такого стану на психіку особи, внаслідок чого вона частково, але з різною глибиною, утрачає можливість усвідомлювати власні дії та (або) керувати ними; 2) ознакою суб'єктивної сторони складу окремих злочинів і має кримінально-правове значення – він враховується під час призначення покарання та застосування інших заходів кримінально-правого

впливу. Як пише цей автор, різні емоційні стани матимуть кримінально-правове значення лише в тому разі, коли спричинені протиправною чи аморальною поведінкою потерпілої особи або психотравмуючою ситуацією. Як підсумок автор стверджує, що сильне душевне хвилювання як факультативна ознака суб'єктивної сторони складу злочину – це емоційно-психічний стан особи, спричинений протиправною (аморальною) поведінкою потерпілої особи або психотравмуючою ситуацією, за яких особа частково втрачає можливість усвідомлювати власні діяння та (або) керувати ними, що може позначатися на кваліфікації злочину, визначенні виду або розміру покарання та застосуванні інших заходів кримінально-правового впливу. Науковець зазначає, що стан сильного душевного хвилювання охоплює афект та афективні стани [34, с. 185].

Враховуючи наведене, Р. В. Вереша пропонує додати примітку до ст. 36 КК України, виклавши її в такій редакції: «Сильне душевне хвилювання – це емоційно-психічний стан особи, спричинений протиправною (аморальною) поведінкою потерпілої особи або психотравмуючою ситуацією, за яких особа частково втрачає можливість усвідомлювати власні дії та (або) керувати ними, що може позначатися на кваліфікації злочину, визначенні виду або розміру покарання та застосуванні інших заходів кримінально правового впливу» [34, с. 185].

Слід зауважити, що наявність стану сильного душевного хвилювання встановлює суд, оцінюючи висновок судової експертизи в сукупності з іншими доказами у справі. При цьому виключно до повноважень суду належить вирішення питання про те, чи у діях потерпілого мало місце жорстоке поведження чи поведження, що принижує честь і гідність особи, чи системний характер такого поведження по відношенню до винуватця, і, як наслідок, врахування медичного критерію, чи вчинила особа злочин у стані сильного душевного хвилювання. А відтак, за наявності висновку комплексної психолого-психіатричної експертизи про фізіологічний афект або інший емоційний стан у особи під час вчинення нею злочину, однак за відсутності доказів про те, що в діях потерпілої особи мало місце жорстоке поведження чи

поводження, що принижує честь і гідність особи, чи системний характер такого поведження щодо винуватої особи, підстави для кваліфікації протиправного діяння за статтями 116 чи 123 КК відсутні.

На думку В. О. Навроцького та З. А. Тростюк (З. А. Загинеї-Заболотенко), використання будь-яких термінів для позначення цього емоційного стану, як ознаки суб'єктивної сторони складу злочину є недоцільним [165, с. 127].

О. М. Короленко вважає, що емоційна сфера людини є особливим класом психічних процесів і станів, які відображають безпосередні переживання індивіда. Високий ступінь емоційних переживань специфічно впливає на характер пізнавальних процесів і на структуру свідомості суб'єкта. Такий вплив призводить до феномену «звуження» свідомості, що, у свою чергу, робить діяльність суб'єкта однобічною, негнучкою. Психології відомий ряд емоційних станів, що характеризуються високою емоційною напругою. До них відносяться стан фізіологічного афекту (сильного душевного хвилювання), стрес (психічна напруженість) і фрустрація [130, с. 520–540].

В. Панасюк стверджує, що стану сильного душевного хвилювання у психології відповідають терміни «емоція» та «афект», які можна порівняти як загальне і спеціальне. Тобто тим самим має на увазі, що до стану сильного душевного хвилювання належать не лише афекти, а й інші емоційні стани, які виникли у результаті певних неправомірних дій потерпілого з явним характером їх виявлення, зокрема гнів, страх, тривога та інші подібні емоції [177, с. 185].

Як вважає В. М. Бурдін, не слід змінювати кримінально-правовий термін «стан сильного душевного хвилювання» на психологічний термін «афект» або «фізіологічний афект», чи «сильна емоція», оскільки стан сильного душевного хвилювання та стан афекту або фізіологічного афекту не є тотожними поняттями; не лише стан афекту здатний суттєво порушувати психічну діяльність особи, адже бувають випадки, коли сильна емоція, яка не досягла рівня афекту, також може настільки вплинути на психічну діяльність, що особа

втратить здатність у повній мірі усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними; по-третє, використовуючи термін «сильна емоція» як найбільш широке із запропонованих за обсягом, знову ж таки довелося б пояснювати, чому така емоція повинна мати кримінально-правове значення [25, с. 54–55]. Як зазначає В. М. Бурдін, законодавець протягом тривалого часу намагався позначати в законодавстві психічні стани людини, що мають кримінально-правове значення, використовуючи при цьому невідому психологічній науці термінологію. Спершу це пояснювалося відсутністю такої окремої галузі науки як психологія, згодом, мабуть, стосовно цього спрацьовує наступність законодавчої термінології [25, с. 54–55].

На думку І. В. Сингаївської, кримінально-правове значення має не лише фізіологічний афект, а й інші емоційні стани людини. Ця дослідниця зазначає, що фізіологічний, простий, кумулятивний, аномальний афекти, емоційний стрес, фрустрація, емоційне збудження та емоційне напруження можуть визнаватися психологічною підставою емоційного стану, що викликає психотравмувальний вплив, оскільки можуть істотно обмежувати здатність усвідомлювати свої дії та керувати ними [227, с. 97].

Підтримуючи позицію про те, що використання будь-яких термінів для позначення цього емоційного стану, як ознаки суб'єктивної сторони складу злочину є недоцільним, наведемо кілька прикладів з судової практики. Так, згідно з ухвалою Львівського апеляційного суду у справі № 307/2389/18 від 11.02.2021, неповнолітній обвинувачений під час сварки, яка раптово виникла між ним та його знайомими, в стані сильного душевного хвилювання, зумовленого явною непристойною поведінкою потерпілого, який висловив своє ставлення до нього як до чоловіка, та на адресу дівчини, до якої обвинувачений мав почуття, у формі особливого цинічного глузування, зневажливими висловлюваннями щодо сексуальної орієнтації, що принизило честь і гідність обвинуваченого, наніс удар ножем в область шиї потерпілого, та в подальшому наніс множинні удари ножем в область спини, множинні колото-різані рани шиї, тулуба та кінцівок, від яких потерпілий помер на місці події [252].

У висновку судово-психіатричної експертизи вказано, що обвинувачений у момент вчинення інкримінованих дій не перебував у стані фізіологічного афекту. Натомість експерт констатував стан сильного емоційного напруження, який проявився у формі дезорганізації психічних функцій і поведінки, що є психологічною підставою для юридичного трактування стану сильного душевного хвилювання, який суттєво вплинув на його свідомість та поведінку і обмежив можливість контролювати свою поведінку та керувати нею. У висновку експерта відзначається, що емоційний процес, який протікав у обвинуваченого, в момент інкримінованих дій, включав такі компоненти: емоційне збудження, яке визначило мобілізаційні зрушення в організмі, відбулось зростання збудливості, швидкості та інтенсивності протікання психічних, моторних та вегетативних процесів, суб'єктивна оцінка ситуації, що склалась, а також раптовість афективного вибуху; фаза афектного вибуху, характеризувалась частковим звуженням свідомості (з фрагментарністю сприйняття та домінуванням значимих переживань) і порушенням діяльності (зниження контролю і опосередкованості дій аж до рухових стереотипів), що підтверджується раптовістю та багаточисельністю нанесення ударів обвинуваченим потерпілому; післяафективна фаза, наявність психічної та фізичної астенії. У неповнолітнього обвинуваченого не має особистісних рис, які могли б стати однією з умов виникнення надзвичайного емоційного стану та вплинути на його поведінку в досліджуваній ситуації [252].

Ураховуючи власне цей висновок, в сукупності з іншими доказами, наявними у кримінальному провадженні, апеляційний суд залишив без змін вирок Мукачівського міськрайонного суду Закарпатської області від 24 травня 2019 у частині кваліфікації. Суд першої інстанції перекваліфікував дії обвинуваченого на ст. 116 з ч. 1 ст. 115 КК, за якою обвинувачувався неповнолітній органом досудового розслідування [61]. Ухвалу суду першої інстанції було оскаржено прокурором та потерпілими до касаційного кримінального суду з тих мотивів, що під час судового розгляду було допущено неповноту дослідження доказів, а сам висновок судово-психіатричної

експертизи був суперечливим та не містив категоричних тверджень про те, що обвинувачений перебував у стані фізіологічного афекту на момент вчинення кримінального правопорушення. Постановою ВС від 25.11.2021 було скасовано ухвалу апеляційного суду та направлено справу на новий розгляд в суді апеляційної інстанції [202]. Судовий розгляд у цьому кримінальному провадженні ще триває. Не будемо давати наперед кваліфікацію дій обвинуваченого, оскільки відповідне рішення повинен прийняти суд на підставі дослідження сукупності всіх доказів, які було зібрано під час досудового розслідування, якими ми не володіємо. Водночас висновок експертизи в цьому разі є показовим у контексті широко тлумачення поняття стану сильного душевного хвилювання, не обмеженого виключно фізіологічним афектом.

Подібними є й інші випадки кваліфікації за ст. 116 КК, як вчинення злочину в стані сильного душевного хвилювання, за відсутності підтвердженого відповідними доказами стану фізіологічного афекту. Так, вироком Тлумацького районного суду Івано-Франківської області у справі № 353/73/22 від 27.04.2022 кваліфіковано дії обвинуваченої за ст. 116 КК, оскільки неправомірні дії потерпілого призвели до *виникнення в неї емоційного стану напруженості з відчуттям страху і тривоги, яке мало дезорганізуючий вплив на її поведінку та негативно вплинуло на свідому її регуляцію*, тобто викликало стан сильного душевного хвилювання [78]. Згідно з вироком Немирівського районного суду Вінницької області у справі № 930/1890/21 від 07.07.2022, на момент вчинення злочину, передбаченого ст. 116 КК обвинувачена не перебувала в стані фізіологічного афекту, а знаходилася в стані вираженої емоційної напруги, який істотно вплинув на її поведінку [78].

Ураховуючи викладене, вважаємо, що стан сильного душевного хвилювання не обмежується фізіологічним афектом, але може включати в себе інші емоційні стани, які близькі до фізіологічного афекту за своїм впливом на свідомість та волю, в яких перебувала особа під час вчинення кримінальних правопорушень [32, с. 373–377].

Важливим для нашої дисертаційної роботи є виокремлення стану сильного душевного хвилювання, який виникає в результаті одноактної психотравмуючої ситуації, а також у результаті кількох таких ситуацій, коли в особи накопичується певна емоція і остання протиправна дія потерпілого зумовлює аварійну афективну розрядку у вигляді спричинення шкоди життю та здоров'ю людини. На думку І. М. Савки, основна відмінність кумулятивного афекту від простого полягає в тому, що його перша фаза, під час якого тривала психотравмуюча ситуація і призвела до накопичення емоційної напруги у підсудного, зазвичай розтягнута в часі [219, с. 34]. Тобто для простого стану сильного душевного хвилювання характерною є єдина психотравмуюча ситуація, а для кумулятивного афекту – має місце психотравмуюча ситуація, яка складається з повторюваних та взаємозалежних дій потерпілого.

Досить детально про особливості кумулятивного афекту йдеться в одній з постанов ВС. У ній йдеться про те, що кумулятивний афект є результатом тривалого нагромадження випадків прояву знуцання, кожен з яких певним чином впливає на свідомість і волю винного, що призводить до тривалого накопичення емоційного напруження, в результаті чого тиск емоцій поступово посилюються до критичної межі переживання. На підготовчій стадії кумулятивний афект має накопичувальну фазу тривалістю до кількох місяців і навіть років, протягом яких складається психотравмуюча ситуація та зростає афектогенний вплив психотравмуючих чинників як передумова подальшої афективної розрядки, однак під впливом стримувальних установок у винного не виникає миттєва розрядка, а відбувається кумуляція афекту. У наступній стадії афективний вибух може наставати навіть у певних випадках із незначного приводу, який динамізує психічне напруження, що накопичилося, подібно до детонатора. Психологи порівнюють дію такого приводу з «останньою краплею, що переповнила чашу терпіння». [190].

Який стан сильного душевного хвилювання – простий чи кумулятивний – має кримінально-правове значення у складах кримінальних правопорушень,

передбачених й статтях 116 та 123, а також в інших статтях Загальної частини КК, в яких вживається цей термін?

Як уже зазначалося у підрозділі 1.2, законодавець змінив формулювання п. 7 ч. 1 ст. 66, диспозиції статей 116 та 123 КК. Нова редакція вказаних законодавчих речей викликає більше запитань, аніж надає відповідей. Ми вже зазначали, що з указаних формулювань не вбачається однозначно, якого поводження (жорстокого або такого, що принижує честь і гідність особи) стосується системний характер дій потерпілого. Можливо законодавець намагався надати системному характеру такого поводження самостійного значення як приводу для виникнення в обвинуваченого стану сильного душевного хвилювання?

Зупинимося на цих питаннях більш детально далі. Однак в цьому підрозділі спробуємо дати відповідь на поставлені вище запитання.

Отже, приводи, які зумовили виникнення в особи стану сильного душевного хвилювання описані законодавцем так: «викликаного / зумовленого жорстоким поводженням, або таким, що принижує честь і гідність особи, а також за наявності системного характеру такого поводження з боку потерпілого». І якщо між першим приводом виникнення стану сильного душевного хвилювання – «жорстоке поводження», та другим приводом – «поводження, що принижує честь і гідність» особи» стоїть розділовий сполучник «або», який вказує на те, що перед нами – два самостійних альтернативних приводи виникнення стану сильного душевного хвилювання, то далі речення продовжується вживанням сполучника «а також» з наступною вказівкою на наявність системного характеру такого поводження з боку потерпілого. Сполучник «а також» у реченнях уживається для приєднання однорідних членів речення або цілих речень у значенні крім того, разом з тим [237]. Ураховуючи таке стилістичне навантаження у разі використання сполучника «а також» у цих нормативних реченнях, доходимо висновку, що законодавець передбачив третій самостійний привід виникнення стану сильного душевного хвилювання, який, з одного боку, охоплює два попередні

та стосується як жорстокого поводження, так і поводження, яке принижує честь і гідність особи, однак, з іншого боку, позначає власне акумуляцію, кумулятивний (накопичувальний афект, який виник у результаті системного характеру жорстокого поводження чи поводження, що принижує честь і гідність особи).

Таким чином, ураховуючи викладене, доходимо висновку, що у п. 7 ч. 1 ст. 66 та у статтях 116 і 123 КК передбачаються три самостійні приводи до виникнення стану сильного душевного хвилювання, два з яких стосуються простого стану сильного душевного хвилювання, який виникає у відповідь на одноразове жорстоке поводження або поводження, що принижує честь і гідність особи, а один з них – вказує на кумулятивний вид стану сильного душевного хвилювання, який виникає у відповідь на останню психотравмуючу ситуацію у вигляді жорстокого поводження або поводження, що принижує честь і гідність особи, оскільки обов'язковою повинно мати системний характер такого поводження, що і є обов'язковою ознакою кумулятивного афекту.

Не можна обійти увагою і проблему найменування самого стану. Адже в науковій літературі висловлювалися різноманітні пропозиції з приводу цього. Зокрема, В. М. Бурдін, як зазначалося вище, вказував на те, що термін «стан сильного душевного хвилювання» незрозумілий психологічній науці, що обумовлює неоднозначні твердження про його кримінально-правову природу. На його думку, така ситуація є ненормальною. Адже законодавець не може використовувати для позначення певних емоційних станів у кримінальному законі терміни, які не використовуються в психологічній науці. Якщо виникне проблема наявності чи відсутності певного емоційного стану, що позначається в законодавстві таким терміном, і виникне потреба застосування при цьому спеціальних знань, психологи не зможуть дати висновок із застосуванням законодавчого терміну [25, с. 6–16].

На думку А. В. Байлова, будучи прихильником такого підходу, що лише фізіологічний афект може бути підставою для пом'якшення покарання для особи, пропонує термін «стан сильного душевного хвилювання» замінити на

поняття «фізіологічний афект» [17, с. 11]. О. М. Короленко, навпаки, вважає, що стан сильного душевного хвилювання як кримінально-правове поняття не вичерпується фізіологічним афектом та пропонує замість терміна «стан сильного душевного хвилювання» вжити «стан сильного стресу, гніву, страху або фрустрації» [131, с. 9–10]. І. В. Сингаївська також є прихильницею широкого підходу до трактування поняття стану сильного душевного хвилювання. Вона вважає, що термін «стан сильного душевного хвилювання» у КК, доцільно замінити словосполученням «емоційний стан, спричинений психотравмувальним впливом», що за своїм значенням і фактичним змістом є психологічним, кримінально-правовим та судово-експертним [227]. В Панасюк обґрунтовує підхід, відповідно до якого у КК замість поняття «стан сильного душевного хвилювання» слід вжити поняття «стан, у якому особа не могла в повній мірі усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними». На його думку, таке поняття правильно відобразатиме психологічний зміст та охоплюватиме різні види емоційні стани, що мають кримінально-правове значення, оскільки суттєво впливають на психічну діяльність людини [177]. Р. В. Вереша пропонує залишити в термінологічному полі терміносполучення «стан сильного душевного хвилювання», передбачивши його дефініцію у примітці до ст. 36 КК. На його думку, сильне душевне хвилювання – це емоційно-психічний стан особи, спричинений протиправною (аморальною) поведінкою потерпілої особи або психотравмуючою ситуацією, за яких особа частково втрачає можливість усвідомлювати власні дії та (або) керувати ними, що може позначатися на кваліфікації злочину, визначенні виду або розміру покарання та застосуванні інших заходів кримінально правового впливу [34, с. 185]. У проєкті КК також запропонували відмовитися від поняття «стан сильного душевного хвилювання», замінивши його у ст. 2.3.5 поняттям «особливий психічний стан» [240].

Визначаючи свій підхід до поняття стану сильного душевного хвилювання та перспектив його використання у тексті КК, нагадаємо, що з нашого погляду більш правильним є такий підхід, який підтверджується

у працях як науковців, так і в судовій практиці, відповідно до якого стан сильного душевного хвилювання не можна ототожнювати виключно з фізіологічний афектом. Такий стан охоплює й інші емоційні стани людини, які викликають в неї аналогічні аварійні реакції у відповіді на афективний подразник. При цьому самі ці емоційні стани та їх вплив на свідомість та волю людини, яка перебувала в такому стані на момент вчинення кримінального правопорушення, повинні бути визначені висновком судової психологічної експертизи. Тому пропонувати перелік таких емоційних станів, враховуючи кримінально-правове спрямування дисертаційної роботи, недоцільно.

Що стосується нових назв стану сильного душевного хвилювання, які пропонувалися в науковій літературі та проєкті КК, то слід відзначити таке.

Не можемо погодитися з пропозицією тих науковців, які пропонують перелічити ті емоційні стани людини, які будуть виконувати привілейовану та диференціюючу функцію в кримінально-правових нормах. Адже скільки б станів перераховано не було, це не сприятиме правильному застосуванню кримінального закону. Адже, як було зазначено вище, таких станів, які за своїм впливом на свідомість та волю особи, є велика кількість. Окрім того, вказівка на окремі з них обмежить можливості законодавства адекватно реагувати на випадки спричинення тяжкої шкоди життю та здоров'ю людини за наявності таких емоційних станів людини, які мають привілеююче значення та можуть використовуватися для диференціації кримінальної відповідальності.

Що стосується поняття, рекомендованого до вживання в тексті КК, то вбачається, що його розробники не повною мірою врахували досягнення психологічної науки. Поняття психологічний станів залишається ще менш вивченим, аніж стану сильного душевного хвилювання. Адже «психічні стани порівняно з іншими категоріями психічних явищ (наприклад, психічними процесами або індивідуальними особливостями, темпераментом або характером), є маловивченою галуззю» [122, с. 197]. Окрім того, науковці не визначилися з тим, який рівень стану людини має кримінально-правове значення – функціональний, психічний чи функціонально-психічний. При

цьому на сьогодні існує різне розуміння поняття психічних станів людини – як сукупності психічних процесів, властивостей людини у певний момент часу (статус-кво психіки) і як сукупність зміни функціонування систем організму і психіки при дії яких-небудь чинників, ситуацій [122, с. 203]. Зокрема, до психічних стан науковці відносять професійний стрес та психічну напруженість. Окрім того, використання оцінного слова «особливий» психічний стан не сприяє досягненню визначеності кримінального закону. Адже невизначений у психології сам по собі психічний стан «накладатиметься» на оцінне поняття «особливий», що не можна вважати виправданим у контексті передбачуваності кримінального закону як невід’ємного компонента верховенства права.

Попри бажання змінити поняття «стан сильного душевного хвилювання», яке повсякчас виникає в окремих науковців, вважаємо за доцільне відмовитися від цієї ідеї, залишивши вказане поняття у тексті КК. Наша пропозиція обумовлена тим, що які б недоліки не вишуковували науковці та практичні працівники у змісті поняття «стан сильного душевного хвилювання», воно є на сьогодні усталеним та звичним за багаторічний час використання цього поняття у кримінальному законодавстві та наявності своєрідних психологічних стандартів встановлення стану сильного душевного хвилювання в конкретній ситуації. Тобто компетентні професіонали-психологи можуть визначати стандарти поняття стану сильного душевного хвилювання з урахуванням конкретних обставин кримінального провадження. І саме така компетентісна «включеність» усуває певну невизначеність поняття «стан сильного душевного хвилювання, нормативно закладену у статтях КК.

Вважаємо за необхідне також дослідити ще одне проблемне питання, яке тривалий час дискутувалося не лише в науці, але і в судовій практиці. Йдеться про таку властивість стану сильного душевного хвилювання, як раптовість його виникнення, яка містилася у диспозиціях статей 116 та 123 КК у попередній редакції, яка вже нечинна на сьогодні. Однак Законом України № 2227-VIII від 06.12.2017 з диспозицій указаних статей було вилучено вказівку на раптовість

виникнення стану сильного душевного хвилювання. Незважаючи на це, в судовій практиці і надалі мають місце випадки, коли при кваліфікації дій винної особи, суди вказують на те, що стан сильного душевного хвилювання виник раптово через жорстоке поводження, поводження, що принижує честь і гідність особи, системний характер жорстокого поводження або поводження, що принижує честь і гідність особи, з боку потерпілого. Така вказівка на раптовість виникнення стану сильного душевного хвилювання має місце, наприклад, у вирокі Гайвородського районного суду Кіровоградської області від 07.11.2023 у справі № 385/143/23 [40], вирокі Ленінського районного суду м. Запоріжжя від 05.05.2021 у справі № 334/762/21 [56].

М. Й Коржанський, вказував, що практика знає чимало випадків, коли особа вбиває насильника, гвалтівника, грабіжника, перебуваючи в стані сильного душевного хвилювання, викликаного спогадами про насильство над нею, що трапилося тривалий час потому. Вчений також вважав, що між фізіологічним афектом та станом сильного душевного хвилювання існує досить велика різниця. Сильне душевне хвилювання, на його думку, може бути зумовлене будь-якою, важливою для особи подією – пізнім приходом дружини з роботи, виведеним із ладу автомобілем чи навіть пересоленим борщем. Зовсім іншим є фізіологічний афект – надзвичайно сильний емоційний сплеск, емоційний вибух, що затьмарює свідомість, доводить людину до нестями, до самої межі, за якою вже настає втрата свідомості [128, с. 137].

Досліджуючи наукові праці та судову практику щодо раптовості виникнення стану сильного душевного хвилювання, приходимо до висновку про помилковість виключення з диспозицій статей 116 та 123 КК вказівки на таку властивість цього стану. Нашу позицію підтверджуємо насамперед науковими дослідженнями медичних критеріїв стану сильного душевного хвилювання та висновками експертиз, які під час ухвалення судових рішень слугували підставою для кваліфікації дій винних осіб за статтями 116 та 123 КК. Так, проаналізувавши висновки психолого-психіатричних експертиз у справах про кримінальні правопорушення за ст. 116 КК, доходимо до

висновку, що емоційне збудження, яке характерне для винної особи під час вчинення кримінального правопорушення за вказаною статтею є швидким та інтенсивним, афективний вибух (чи інший емоційний процес) характеризується раптовістю та частковим звуженням свідомості винної особи, що, як правило, підтверджується раптовістю дій винної особи та обмеженням можливості контролювати свою поведінку та керувати нею.

А тому на нашу думку, диспозиції статей 116 і 123 КК слід доповнити вказівкою на раптовість виникнення стану сильного душевного хвилювання, адже у випадку, якщо винна особа тривалий час перебуває в такому емоційному стані і вчиняє протиправні дії впродовж тривалого часу, наведене може свідчити про необхідність кваліфікації її дій за іншими статтями КК.

Ще одне питання, яке потребує дослідження, стосується впливу стану алкогольного сп'яніння на кваліфікацію протиправного діяння, як такого, що вчинене в стані сильного душевного хвилювання. Наприклад, згідно з офіційними статистичними даними, за ст. 116 КК у 2019 р. засуджено 6 осіб, з них 1 особа вчинила злочин в стані алкогольного сп'яніння [108], у 2020 р. засуджено 10 осіб, з них: 1 особа вчинила злочин в стані алкогольного сп'яніння [109]; у 2021 р. засуджено 6 осіб – з них 2 особи вчинили злочини в стані алкогольного сп'яніння [110]. Упродовж 2022 – 2023 рр не було зафіксовано перебування засуджених осіб за ст. 116 КК за вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 116 КК, у стані алкогольного сп'яніння [111; 112].

Так, вироком Деснянського районного суду м. Чернігова від 26.10.2020 у справі № 750/13728/19 засуджено обвинуваченого, який спричинив потерпілому тяжкі тілесні ушкодження, внаслідок яких настала смерть потерпілого. Суд першої інстанції вказав, що зазначену в обвинувальному акті обтяжуючу обставину – вчинення злочину у стані алкогольного сп'яніння колегія суддів вважає такою, що не знайшла свого підтвердження у судовому засіданні, оскільки обвинувачений стверджує, що спиртне вжив після події, щоб заспокоїтися. Відповідно до положень ч. 4 ст. 17 КПК усі сумніви щодо

доведеності вини особи тлумачаться на користь такої особи, а враховуючи, що стороною обвинувачення жодним доказом не спростовано зазначене твердження, вказана обтяжуюча обставина підлягає виключенню [44].

Ухвалою Чернігівського апеляційного суду від 10.02.2021 перекваліфіковано дії обвинуваченого з ч.1 ст.115 КК України на ст. 116 КК України. У мотивувальній частині ухвали суду вказано про те, що вчинення злочину у стані алкогольного сп'яніння, колегія суддів не може прийняти як обставину, що обтяжує покарання, оскільки медичний висновок про вживання алкоголю, гостру інтоксикацію і наявність тільки 0,4 проміле, не заслуговує на довіру. Такий показник алкоголю до внесення змін в законодавство був допустимий навіть для водіїв, а природній рівень алкоголю в організмі людини складає до 0,5 проміле. Пояснення самого обвинуваченого, що алкогольних напоїв він не вживав, а випив після того як з'ясувалося, що вбив сина і приїхала дочка, в якості заспокійливого, нічим не спростовані [257].

Переглядаючи вказані судові рішення в касаційному порядку ВС у постанові від 21.09.2021 вказав, що спростовуючи медичний висновок про перебування обвинуваченого у стані алкогольного сп'яніння, яким встановлено наявність в його крові 0,4 проміле, апеляційний суд вдався до неприйнятних припущень, що «такий показник алкоголю до внесення змін в законодавство був допустимий навіть для водіїв, а природній рівень алкоголю в організмі людини складає 0,5 проміле», які не ґрунтуються на вимогах Закону та ухвалу Чернігівського апеляційного суду від 10.02.2021 з цих та інших підстав скасував, а справу направив на новий судовий розгляд до суду апеляційної інстанції [199].

Аналізуючи вплив стану алкогольного сп'яніння на кримінально-правове значення стану сильного душевного хвилювання, В. М. Бурдін вказував, що серед суб'єктів так званих афективних злочинів також є багато осіб, які вчинили агресивні насильницькі дії в стані сп'яніння. В науковій літературі немає єдності поглядів і щодо кримінально-правового значення стану сильного душевного хвилювання, спровокованого протиправною або аморальною

поведінкою потерпілого, коли винний перебував у стані сп'яніння. Спiрнiсть цiєї проблеми посилюється також i тим, що серед науковцiв немає єдностi у пiдходах i щодо обґрунтування кримiнальної вiдповiдальностi за злочини, вчиненi в станi сп'яніння [25, с. 167].

Так, на думку одних вчених фiзiологiчний афект та стан алкогольного сп'яніння, з погляду психологiї, є несумiсними станами [226, с. 39]. Іншi вчені не погоджуються з таким твердженням i вважають, що з погляду психологiї, стан алкогольного сп'яніння не тiльки сумiсний iз формуванням стану фiзiологiчного афекту, але й полегшує його виникнення [223, с. 56-57].

Проаналiзувавши матерiали кримiнальних справ, а також опублiковану судову практику В. М. Бурдiн прийшов до висновку про те, що позицiя тих науковцiв, якi вважають, що стан сильного душевного хвилювання, який виник на ґрунті сп'яніння, не може бути вiднесений до обставин, що пом'якшують кримiнальну вiдповiдальнiсть особи i на рiвнi її диференцiацiї, i на рiвнi її iндивiдуалiзацiї, не може бути визнана слухною з таких мiркувань: по-перше, з погляду психологiї, для вирiшення питання про те, чи мало мiсце сильне душевне хвилювання, немає жодного значення, чи перебувала особа в станi сп'яніння, чи нi. Факт сп'яніння жодним чином не може вплинути на рiшення експерта, який буде дослiджувати це питання. Навпаки, як свiдчать психологiчні дослiдження, стан сп'яніння, зокрема алкогольного сп'яніння, може суттєво полегшити виникнення стану, коли особа втратить можливiсть у повнiй мiрi усвiдомлювати свої дiяння та (або) керувати ними; по-друге, стан сп'яніння не завжди оцiнюється як обставина, що повинна обтяжувати вiдповiдальнiсть особи. Наприклад, особа може опинитися в станi сп'яніння i несвiдомо.

Крiм того, iз законодавства не впливає, що стан сп'яніння виключає можливiсть застосування до особи норм, якi б пом'якшували її кримiнальну вiдповiдальнiсть; по-третє, розглянута позицiя науковцiв пiдводить до думки про те, що стан сп'яніння має визначальне негативне (обтяжливе) значення не тiльки при вирiшеннi питання про кримiнальну вiдповiдальнiсть особи, але й

при вирішенні питання про її кримінально-правову охорону. Послідовно розвиваючи цю позицію, довелося б заперечувати факт зґвалтування в тих випадках, коли потерпіла особа опинилася в безпорадному стані внаслідок добровільного вживання алкогольних напоїв, наркотичних засобів чи інших одурманюючих речовин. Проте судова практика в таких випадках цілком правильно йде іншим шляхом. Отже, стан сп'яніння не може бути перешкодою для постановки питання та відповідного експертного висновку про те, чи перебувала особа на час вчинення суспільно небезпечного діяння в стані сильного душевного хвилювання, коли не мала можливості в повній мірі усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними [25, с. 173–174].

Таким чином, доходимо висновку, що стан алкогольного сп'яніння не виключає стану сильного душевного хвилювання.

Підсумовуючи викладене в цьому підрозділі, доходимо висновку, що стан сильного душевного хвилювання як кримінально-правове поняття не є тотожним фізіологічному афекту та включає різноманітні емоційні стани людини, які здатні впливати на її свідомість та волю і таким чином мати привілеююче та диференціююче значення. Запропоновано залишити у тексті КК, ураховуючи тяглість кримінального законодавства України, звичність термінології, а також можливість долати невизначеність кримінального закону під час визначення стану сильного душевного хвилювання шляхом застосування психологічних стандартів під час проведення судово-психологічний експертиз, запропоновано залишити у тексті КК таке терміносполучення, як стан сильного душевного хвилювання. Окрім того, властивістю виникнення стану сильного душевного хвилювання є раптовість його виникнення, про що доцільно зазначити в диспозиціях статей 116 та 123 КК. Доведено, що вчинення кримінального правопорушення, передбаченого статтями 116 та 123 КК, в стані алкогольного сп'яніння, не виключає наявності стану сильного душевного хвилювання.

2.2 Об'єкт складів кримінальних правопорушень, передбачених статтями 116 та 123 КК України

Об'єкт кримінального правопорушення фактично є першою обов'язковою ознакою складу кримінального правопорушення та в спрощеному вигляді визначається як усе те, на що спрямоване кримінальне правопорушення [136, с. 123]. Як зазначалося вище, об'єкт кримінального правопорушення є загальною ознакою як для складу кримінального правопорушення, відповідальність за яке диференційована законодавцем, так і для того складу кримінального правопорушення, яке є загальним та власне кримінальна відповідальність за яке було диференційовано. Саме об'єкт кримінального правопорушення дозволяє розкрити соціальну сутність кримінального правопорушення, з'ясувати його суспільно небезпечні наслідки, сприяє правильній кваліфікації діяння та розмежування з суміжними складами кримінальних правопорушень [151, с. 58].

Традиційна вказівка в доктринальних визначеннях об'єкта складу кримінального правопорушення на те, що ним визнається те, на що посягає кримінальне правопорушення і чому це правопорушення завдає шкоди (для злочинів із матеріальним складом) або створює загрозу її заподіяння (у випадку формального й усіченого складів) більшою мірою є процедурною, аніж змістовною, адже з неї не випливають сутнісні його ознаки. Щодо розуміння суті об'єкта кримінального правопорушення єдиної точки зору не вироблено [138, с. 83]. Оскільки з'ясування питань про те, що слід розуміти під об'єктом кримінального правопорушення не належить до предмета нашої дисертаційної роботи, будемо виходити з найбільш поширеної на сьогодні доктринальної теорії суспільних відносин як елемента складу кримінального правопорушення, яка достатньо повно відображена в наукових джерелах та допомагає встановити механізм заподіяння шкоди об'єкту, під яким розуміється «вплив певного виду суспільно небезпечного діяння на певний елемент об'єкта злочину, наслідком чого є настання шкідливих змін в об'єкті в цілому» [91, с. 129].

На думку В. К. Грищука до найбільш поширених історичних концепцій об'єкта злочину в теорії кримінального права можна віднести наступні: 1) об'єкт злочину – суб'єктивне право; 2) об'єкт злочину – захищений інтерес; 3) об'єкт злочину – блага та інтереси, що охороняються законом (правові блага); 4) об'єкт злочину – безпека і добробут громадян; 5) об'єкт злочину є: а) правові норми і конкретні блага та інтереси; б) посереднім об'єктом є порушений припис, норма, а безпосереднім об'єктом – суспільне відношення, що є реальним проявом цього припису; в) з формального боку є блага та інтереси, що охороняються цією нормою; г) норми права в її реальному бутті; б) об'єкт злочину – окремі особи чи групи осіб; 7) об'єкт злочину охоронювані кримінальним законом суспільні відносини [88, с. 159–164]. Є ще й інші теорії об'єкта кримінального правопорушення, які не згадуються в цьому переліку. Зокрема, О. М. Костенко зазначає, що «під «об'єктом кримінального правопорушення слід розуміти такий, що гарантує безпеку, тобто заснований на законах соціальної природи, порядок відносин між людьми з приводу матеріальних чи нематеріальних предметів, який охороняється кримінальним законодавством. А безпека того чи іншого предмета (матеріального або нематеріального) – це стан його захищеності, який є наслідком існування певного порядку відносин між людьми з приводу нього. Саме кримінальне правопорушення посягає саме на цей порядок. За пропонованою формулою можна визначити об'єкт будь-якого складу кримінального правопорушення, передбаченого КК, а також кримінальним законодавством інших країн» [132, с. 239]. І хоча прихильники цієї концепції об'єкта й визначають, що «суспільні відносини є лише певною формою наукової абстракції, а тому самі по собі не існують, їм не може бути завдано будь-якої шкоди [133, с. 103], все ж і ця теорія об'єкта кримінального правопорушення виходить з категорії суспільних відносин, які виконують базову роль в різних доктринальних теоріях об'єкта кримінального правопорушення.

Як цілком обґрунтовано зазначає Д. С. Азаров, теорія об'єкта суспільних відносин є універсальною та охоплює, зокрема, цінності, які окремі науковці, а

також розробники проєкту КК виокремлюють в самостійний об'єкт кримінального правопорушення, а самі структурні елементи суспільних відносин утворюють цілісну систему, а тому визначення об'єкта кримінального правопорушення як суспільних відносин, на думку цього вченого, відповідає практичним потребам і теоретичним вимогам кримінального права [6, с. 40–43.].

Структурними елементами суспільних відносин як об'єкта складу кримінального правопорушення виступають: 1) суб'єкти (носії) відносин; 2) предмет, з приводу якого існують відносини; 3) соціальний зв'язок (суспільно значуща діяльність) як зміст відносин. Структура будь-яких суспільних відносин завжди незмінна. Суб'єкти (носії, учасники) входять до складу будь-яких суспільних відносин. Встановлення їх кола, а також їх соціальних функцій у суспільних відносинах дає можливість визначити, які конкретно суспільні відносини є об'єктом кримінального правопорушення. Предметом суспільних відносин можуть виступати різні фізичні тіла, речі. Соціальний зв'язок є змістом самих відносин, під яким розуміється певна взаємодія, взаємозв'язок суб'єктів. Зовні соціальний зв'язок найчастіше виявляється в різних формах людської діяльності [139, с. 100–104].

Водночас, як зазначає Н. О. Гуторова, «суспільні відносини слід розглядати лише в органічній єдності, взаємодії всіх зазначених структурних елементів, без наявності та нормального функціонування кожного з них неможливе існування системи загалом. При вчиненні злочинного посягання на суспільні відносини знижується або суттєво пошкоджується один із їх елементів – суб'єкт, предмет або соціальний зв'язок. Однак, враховуючи системні властивості суспільних відносин, у такий спосіб шкода завдається нормальному їх існуванню в цілому» [91, с. 129].

Стан сильного душевного хвилювання, як зазначалося вище, враховується законодавцем на нормативному рівні одночасно з визначеними приводами виникнення такого стану у статтях 116 та 123 КК. У цілому ж вказаними статтями передбачено кримінальну відповідальність за привілейовані склади

умисного вбивства та умисного тяжкого тілесного ушкодження. Виходячи з системи кримінально-правових норм, які закріплюють підставу кримінальної відповідальності за систему кримінальних правопорушень, що полягають в умисному вбивстві та тілесних ушкодженнях, основним безпосереднім об'єктом кримінальних правопорушень, передбачених статтями 116 та 123 КК є суспільні відносини з приводу забезпечення життя та здоров'я людини. Самі ж суспільні відносини, які є основним безпосереднім об'єктом вказаних кримінальних правопорушень, становлять єдність трьох складових елементів, а саме суб'єкта, предмет та соціальний зв'язок, про які буде йтися нижче.

В теорії кримінального права превалює точка зору, відповідно до якої суб'єктами суспільних відносин виступають держава, різноманітні об'єднання громадян, юридичні і фізичні особи. Вплив на суб'єкта суспільних відносин, як зазначає Н. О. Гуторова, «здатне здійснити суттєвий негативний вплив на фізичну особу – учасника суспільних відносин». Такий вплив може бути, зокрема фізичним, тобто полягати «шляхом знищення такого суб'єкта (при вбивстві), а також заподіяння шкоди: здоров'ю (при спричиненні тілесних ушкоджень...)...» [91, с. 130].

Наприклад, вироком Гайворонського районного суду Кіровоградської області від 07.11.2023 у справі № 385/1559/23 обвинуваченого засуджено за те, що під час конфлікту між ним та батьком, який виник у зв'язку з тривалими неприязними відносинами між ними, зумовленими систематичними конфліктами, що проявлялися у словесних принижуваннях честі та гідності, обвинувачений, перебуваючи в стані емоційного напруження, завдав сокирою 5 ударів у життєво-важливий орган – голову потерпілого, заподіявши тілесні ушкодження. Після цього обвинувачений почав душити за шию потерпілого. Однак смерть потерпілого не настала [40]. Тобто умисел обвинуваченого був спрямований на позбавлення життя потерпілого, однак внаслідок протизаконних дій обвинуваченого, шкода була спричинена здоров'ю потерпілого. Аналогічна ситуація має місце згідно з вироком Мукачівського міськрайонного суду Закарпатської області від 13.02.2015 у справі № [60].

Згідно з цим судовим рішенням обвинуваченого засуджено за ч. 2 ст. 15 – ч. 1 ст. 116 КК. Тобто у вказаних випадках, попри те, що фактично фізична шкода заподіюється здоров'ю людини, все ж основним безпосереднім об'єктом кримінального правопорушення виступає життя людини, оскільки саме на нього безпосередньо було спрямовано суспільно небезпечне посягання.

З наведених вище випадків вбачається, що суб'єкт кримінального правопорушення, заподіюючи шкоду об'єкту кримінально-правової охорони, впливає в першу чергу на потерпілого, якому заподіюється смерть чи тяжкі тілесні ушкодження. При цьому в механізмі заподіяння шкоди об'єкту кримінально-правової охорони потерпілий відіграє активну роль, провокуючи своєю протиправною поведінкою афективну розрядку з боку обвинуваченого та створюючи при цьому психотравмуючу ситуацію. Тобто доходимо висновку, що на відміну від інших кримінальних правопорушень, що полягають в умисному вбивстві та в умисних тяжких тілесних ушкодженнях потерпілий завжди відіграє своєю провокуючою поведінкою у вигляді жорстокого поводження, поводження, що принижує честь та гідність особи або такого поводження, що має системний характер активну роль в механізмі заподіяння шкоди об'єкту кримінально-правової охорони. Стосовно інших видів умисних вбивств, тілесних ушкоджень, у тому числі тяжких, поведінка потерпілого може бути й пасивною.

Таким чином, обов'язковим елементом суспільних відносин, які становлять об'єкт кримінально-правового впливу у статтях 116 та 123 КК, є потерпілий, яким, на думку А. А. Музики та Є. В. Лашука, є людина, стосовно якої у тексті кримінального закону використовується термін «потерпілий». Якщо правове становище (статус), вік, стать чи інші ознаки людини у кримінальному законі виділено спеціальним терміном, таку людину слід називати спеціальним потерпілим від злочину [161, с. 69].

Згідно з ч. 1 ст. 55 КПК потерпілим у кримінальному провадженні може бути фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, юридична особа, якій кримінальним

правопорушенням завдано майнової шкоди, а також адміністратор за випуском облігацій, який відповідно до положень Закону України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» діє в інтересах власників облігацій, яким кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди. Саме на таке визначення, закріплене в кримінальному процесуальному законодавстві України, орієнтуються як науковці, так і практичні працівники, встановлюючи наявність у відповідному вчиненому діянні ознак складів кримінальних правопорушень, передбачених, зокрема, й статтями 116 та 123 КК.

Кримінально-правове значення має не лише потерпілий (як суб'єкт, що наділений певним соціальним статусом), але й певні обставини, пов'язані з ним, які впливають на виникнення та розвиток злочинної події [225, с. 131]. Дослідження законодавчих приписів, теорії кримінального права та практики його застосування дозволяє дійти висновку, що обставини, пов'язані з потерпілим, враховуються при встановленні соціальної сутності злочину, з'ясуванні характеру та ступеня суспільної небезпечності посягання, криміналізації та декриміналізації діянь, диференціації кримінальної відповідальності, при певних умовах, вони здатні виключити злочинність діяння (ст. 182 КК). Обставини на боці потерпілого дозволяють відрізнити один злочин від іншого (ст. 116 КК), виступають ознаками складів окремих злочинів (статті 116, 120, 152, 154, 182 КК), сприяють встановленню інших ознак складу злочину (наприклад, причинного зв'язку), враховуються при кваліфікації посягань та призначенні покарання (п. 7 ч. 1 ст. 66 КК) [225, с. 132].

Потерпілий – одна з центральних фігур розгляду кримінального провадження в судовому засіданні, особливо якщо розглядаються злочини проти особи. Конкретні обставини, причини й умови злочину не можуть бути розкриті, якщо до уваги не береться особа потерпілого, оскільки часто злочинні дії обвинуваченого викликані неправомірними, необачними чи легковажними діями потерпілого. Його поведінка, яка належить до об'єктивної сторони складу злочину, може вплинути на вину обвинуваченого, а у разі необхідної оборони – виключати її. Від структури особи потерпілого та його поведінки, яка тісно

пов'язана з особою і є її функцією, залежить здійснення злочинних намірів, активна оборона від злочинних посягань, оборона суспільних інтересів та ін. [263, с. 221–226].

Обставини, пов'язані з потерпілим – це ситуаційні фактори на боці потерпілого, при яких вчинюється суспільно небезпечне діяння та (чи) настають суспільно небезпечні наслідки. Їх ситуаційність полягає в тому, що завдяки ним не детермінується соціальне становище потерпілого, не визначається його роль у межах тих чи інших суспільних відносин, такі фактори впливають лише на створення ситуації вчинення злочину. Так, слід відрізнити ситуаційний стан потерпілого (наприклад, стан матеріальної чи іншої залежності потерпілого від винного) та соціальний статус потерпілого (наприклад, його неповноліття). Якщо останній визначає місце потерпілого в межах певних суспільних відносин (в нашому прикладі – суспільних відносин, що забезпечують нормальний фізичний, психічний та соціальний розвиток неповнолітнього), то перший має ситуаційний (не соціальний) характер (у вказаному випадку – визначає міжособистісні відносини потерпілого з винним), чим обумовлює обстановку вчинення злочину [225, с.132].

Так, у справі № 587/241/18 ВС зазначив, що суб'єктивна сторона кримінального правопорушення, передбаченого ст. 116 КК, характеризується не лише умислом, а й таким емоційним станом винного, який під час вчинення вбивства значно знижував його здатність усвідомлювати свої дії або керувати ними, - сильним душевним хвилюванням, яке раптово виникло, але не само собою, а внаслідок протизаконного насильства, систематичного знущання або тяжкої образи з боку потерпілого (*вказана постанова була ухвалена під час дії ст. 116 КК у попередній редакції – В. Б.*). Ці обставини істотно знижують суспільну небезпечність і караність вчиненого діяння, утворюючи привілейований склад умисного вбивства. Якщо під впливом зазначеної поведінки потерпілого у винного виникають негативні емоції, які призводять до того, що винний раптово частково утрачає контроль над своїми діями,

оскільки такі емоції суттєво впливають на свідомість (обмежують здатність усвідомлювати значення своїх дій) та поведінку (обмежують здатність керувати своїми діями) і водночас стають визначним мотивом, що породжує прагнення спричинити шкоду потерпілому як реакція на поведінку останнього, і саме в процесі такого сильного душевного хвилювання реалізується умисел на вбивство, то це є підставою для кваліфікації дій винного за ст. 116 КК. Натомість у ситуаціях, коли особа, яка згодом стає потерпілою, протиправно поводить стосовно майбутньої винуватої особи, що стає мотивом вчинення умисного вбивства, однак під час безпосереднього виконання об'єктивної сторони цього кримінального правопорушення винний перебував у звичайному психічному стані, а не у стані сильного душевного хвилювання, то кваліфікація його дій за ст. 116 КК виключається. Протиправна поведінка потерпілого в такому разі може бути визнана обставиною, яка пом'якшує покарання [190].

В контексті нашої дисертаційної роботи такі особливі обставини, пов'язані з потерпілим, мають свій безпосередній вияв в провокуючій поведінці потерпілого у вигляді зумовлення виникнення стану сильного душевного хвилювання шляхом застосування жорстокого поводження, поводження, що принижує честь та гідність або поводження, що носить системний характер. Як вже зазначалося вище, позиція потерпілого в механізмі заподіяння шкоди об'єкту кримінально-правової охорони завжди є активною. Саме цю обставину завжди слід враховувати під час кримінально-правової кваліфікації, а також під час вирішення різноманітних кримінально-правових питань.

Слід звернути увагу ще на одну обставину, яка пов'язана з визначенням суб'єктів суспільних відносин, яким може бути спричинена шкода у результаті вчинення кримінальних правопорушень, передбачених статтями 116 та 123 КК. В. М. Бурдін розглядає випадка, коли при вчиненні вказаних кримінальних правопорушень шкода заподіюється також і стороннім особам. На його думку, шкода сторонній особі в такому випадку може бути заподіяна з різних причин: по-перше, в результаті помилки, коли винний помилково заподіяв шкоду сторонній особі, прийнявши її за ту, яка створила психотравмуючу ситуацію,

що має кримінально-правове значення, або коли винний помилково сприйняв поведінку потерпілого як протиправну чи аморальну, хоча насправді вона такою не була; по-друге, коли винний свідомо, з метою «емоційної розрядки» заподіяв шкоду сторонній особі, поведінка якої не була причиною виникнення стану сильного душевного хвилювання у винного [25, с.148-149]. В. В. Сташис та В. Я. Тацій пропонують вирішувати питання про кримінальну відповідальність винного залежно від того, чи мав він можливість уникнути помилки. Тобто в тих випадках, коли винний усвідомлював, що заподіює шкоду сторонній особі, кримінальна відповідальність повинна наставати на загальних підставах. У тому ж разі, коли була допущена помилка, якої можна було уникнути, відповідальність повинна наставати за сукупністю злочинів – замах на вбивство в стані сильного душевного хвилювання та вбивство через необережність [166, с. 362].

На думку В. М. Бурдіна, в такому випадку невирішеним залишається питання про кваліфікацію дій винного в тих випадках, коли він не міг усвідомити наявності помилки і уникнути її. Можна припустити, що в таких випадках допускається застосування ст. 116 КК. При цьому вчений зазначає, що коли в особі виник вказаний стан як реакція на протиправну чи аморальну поведінку потерпілого, але через помилку винний умисно заподіяв тяжке тілесне ушкодження чи вбив третю особу, яку помилково прийняв за ту, від якої насправді походила протиправна поведінка, такі дії необхідно кваліфікувати за ст. 116 або ст. 123 КК, а не як замах на вказані злочини. Аналогічно повинна вирішуватися ситуація, коли винний помилявся щодо протиправності чи аморальності поведінки потерпілого. На думку цього вченого, стан сильного душевного хвилювання, який є ознакою вказаних складів кримінальних правопорушень, за таких обставин виник правомірно, а помилка в особі потерпілого в такому випадку не має значення і не може вплинути на кваліфікацію злочину. Вчений вважає, що неправомірна чи аморальна поведінка потерпілого не зменшує цінності його життя чи здоров'я, а тому виправдана помилка в особі потерпілого не має кримінально-правового

значення. Сама собою протиправна чи аморальна поведінка потерпілого не зменшує суспільної небезпеки складу злочину, а взагалі перебуває поза межами складу. Вказані склади кримінальних правопорушень становлять меншу суспільну небезпеку саме тому, що стан сильного душевного хвилювання, який правомірно виник, зменшує суспільну небезпеку особи винного. Тобто стан сильного душевного хвилювання, як далі пише В. М. Бурдін, це обставина, яка характеризує суб'єктивну сторону складу злочину, а через неї й особу винного. Так само правомірним науковець вважає треба визнати виникнення стану сильного душевного хвилювання і в тих випадках, коли протиправна поведінка потерпілого існувала лише в уяві винного. Адже такий стан для винного виник саме як реакція на таку уявну поведінку потерпілого. Саме тому і в таких випадках вчинене винним діяння необхідно кваліфікувати з урахуванням стану сильного душевного хвилювання [25, с.149].

На думку В. М. Бурдіна безспірним є те, що заподіяння шкоди в стані сильного душевного хвилювання потерпілому, який своєю протиправною чи аморальною поведінкою обумовив виникнення такого стану, не може бути прирівняне за своїми кримінально-правовими наслідками до випадків заподіяння шкоди в стані сильного душевного хвилювання, який викликаний нейтральними, з погляду закону, діями (бездіяльністю) потерпілого чи подіями. Тобто, в іншому випадку, шкода заподіюється третім особам, які випадково опинилися в оточенні винного, а останній з метою емоційної розрядки заподіяв їм шкоду. Кваліфікувати заподіяння шкоди потерпілому за ст. 116 або ст. 123 КК в таких випадках вважає, що було би неправильним [25, с. 154].

В. М. Бурдін зазначає, що заподіяння потерпілому шкоди в стані сильного душевного хвилювання, який був обумовлений протиправною чи аморальною поведінкою самого потерпілого, є менш суспільно небезпечним діянням, ніж заподіяння шкоди в такому ж стані, коли він виник як реакція на нейтральну, з погляду закону, поведінку потерпілого, чи на обставини, які не залежать від волі людини [25, с.158].

На нашу думку, потерпілим від кримінальних правопорушень, передбачених статтями 116 та 123 КК, можуть бути виключно особи, які своєю протиправною поведінкою (приводи, передбачені вказаними статтями) зумовили виникнення стан сильного душевного хвилювання у винуватого. Звісно, особа, яка перебуває в такому стані може спричиняти фізичну шкоду іншим людям, які випадково опинилися на місці вчинення кримінального правопорушення або були присутніми під час провокуючої поведінки потерпілого чи з інших обставин перебували на місці вчинення кримінального правопорушення, однак поведінка яких була нейтральною та не полягала і жорстокому поводженні або в поводженні, що принижує честь та гідність особи, чи в відповідному поводженні, що має системний характер. Однак, на наш погляд, винуватий у такому разі повинен притягатися до кримінальної відповідальності на загальних підставах залежно від тих суспільно небезпечних наслідків, які настали.

Підсумовуючи викладене вище, доходимо висновку, що потерпілий як суб'єкт суспільних відносин, що охороняються нормами статей 116 та 123 КК, є обов'язковим елементом механізму заподіяння шкоди об'єкту вказаних кримінальних правопорушень. При цьому потерпілий в такому механізмі завжди відіграє активну роль, застосовуючи жорстоке поводження, поводження, що принижує честь та гідність особи або вказане поводження, що має системний характер. Інші ж особи, які своєю поведінкою не створюють приводів до виникнення стану сильного душевного хвилювання, однак життю та здоров'ю яких заподіюється шкода об'єкту кримінально-правової охорони, потерпілими визнаватися не повинні.

У разі вчинення кримінальних правопорушень, передбачених статтями 116 та 123 КК, предмет суспільних відносин та соціальний зв'язок самі по собі не порушуються, однак через вплив на потерпілого може відбуватися й такий розрив соціального зв'язку

Що стосується такого структурного елементу, як соціальний зв'язок між суб'єктами суспільних відносин, то у разі вчинення кримінального

правопорушення відбувається розрив (знищення) такого соціального зв'язку, тобто «припинення взаємодії між суб'єктами з приводу предмета суспільних відносин, а також його зміна, наслідком якої є ускладнення такої взаємодії» [91, с. 132]. Звісно, соціальний зв'язок у разі заподіяння шкоди життю та здоров'ю людини у стані сильного душевного хвилювання також знищується (розривається). Принаймні з огляду на те, що соціальний зв'язок в цьому разі страждає постільки, поскільки заподіюється фізична шкода потерпілому.

Таким чином, в цьому підрозділі з урахуванням теорії об'єкта кримінального правопорушення як суспільних відносин, які охороняються нормами права та яким заподіюється шкода у результаті вчинення кримінального правопорушення, зроблено висновок, що в механізмі спричинення шкоди об'єкту кримінального правопорушення заподіянням шкоди життю та здоров'я потерпілого в стані сильного душевного хвилювання першочергове значення відіграє вплив на потерпілого, а через нього – на соціальний зв'язок, який розривається (знищується) в разі вчинення суспільно небезпечного посягання. Окрім того, зроблено висновок, що в механізмі спричинення шкоди об'єкту кримінального правопорушення активну роль відіграє потерпілий, який своєю активною поведінкою (жорстоким поведінням, поведінням, що принижує честь і гідність особи або поведінням, що має систематичний характер) створює приводи для виникнення стану сильного душевного хвилювання у винуватого. При цьому кримінально-правове значення для притягнення до кримінальної відповідальності за статтями 116 та 123 КК має виключно поведінка такого «провокуючого» потерпілого, а не інших осіб, які своєю поведінкою жодним чином не зумовили виникнення стану сильного душевного хвилювання в обвинуваченого.

2.3 Приводи виникнення стану сильного душевного хвилювання у п. 7 ч. 1 ст. 66 та у статтях 116 і 123 КК України

Як було зазначено в підрозділі 1.3, диференціюючи значення у статтях 116 і 123 КК, а також індивідуалізуючи значення обставини, що пом'якшує

покарання, передбаченої у п. 7 ч. 1 ст. 66 КК, відіграє не лише сам по собі стан сильного душевного хвилювання в обвинуваченого, а й приводи, які зумовлюють його виникнення, а саме жорстоке поводження або поводження, що принижує честь і гідність особи, або поводження з боку потерпілого, зазначене вище, яке має системний характер. У дисертаційній роботі вже йшлося про окремі нормотворчі проблеми під час формулювання вказаних приводів виникнення стану сильного душевного хвилювання. Нагадаємо, що нами було доведено, що у вказаних статтях передбачається три самостійні приводи виникнення стану сильного душевного хвилювання, на характеристиці яких доцільно зосередити свою увагу. Адже з урахуванням новелізації кримінального законодавства в цій частині відповідні питання залишаються малодослідженими в теорії кримінального права.

Отож перший привід виникнення стану сильного душевного хвилювання – це **жорстоке поводження з боку потерпілого**.

Як зазначає Л. І. Скрекля, «в окремих диспозиціях статей законодавець безпосередньо вказує на «жорстоке поводження», а в інших – на такі прояви жорстокості, як «особлива жорстокість», «катування», «мордування», «мучення», «особливе мучення», «знущання», «глумлення», «болісні і такі, що ображають особисту гідність потерпілого, дії». Водночас законодавче визначення відповідних понять відсутнє (виняток становить катування), що створює передумови для неоднозначного їх трактування» [229, с. 5].

Аналіз чинного КК дозволяє зробити висновок, що поняття «жорстоке поводження» зустрічається в багатьох диспозиціях статей Особливої частини КК. Окрім п. 7 ч. 1 ст. 66, статей 116, 123 КК, «жорстоке поводження» є конститутивною ознакою таких складів кримінальних правопорушень:

– доведення до самогубства (ст. 120 КК) – жорстоке поводження визнається причиною доведення особи до самогубства або до замаху на самогубство;

– жорстоке поводження з тваринами, що належать до хребетних (ст. 299 КК) – жорстоке поводження виступає альтернативним суспільно небезпечним діянням відповідного складу кримінального правопорушення;

– злочинні дії військовослужбовця, який перебуває в полоні (ч. 2 ст. 431 КК) – жорстоке поводження з військовополоненим з боку військовополоненого, який перебуває на становищі старшого є однією з альтернативних дій відповідного складу кримінального правопорушення;

– погане поводження з військовополоненими (ст. 434 КК) – у цій статті прямо не вказується на таке діяння, як жорстоке поводження, однак передбачається кримінальна відповідальність за погане поводження з військовополоненими, яке пов'язане з особливою жорстокістю;

– порушення законів та звичаїв війни (ст. 438 КК) – формою вчинення цього складу кримінального правопорушення є жорстоке поводження з військовополоненими або цивільним населенням.

Як зазначає О. Капустін, КК передбачає два види жорстокого поводження 1) жорстоке поводження з тваринами (ст. 299); 2) жорстоке поводження з людиною. В останньому випадку жорстоке поводження може розглядатися як: а) самостійне кримінально-каране діяння (наприклад, погане поводження з військовополоненими – ст. 434 КК); б) як спосіб вчинення іншого злочину (наприклад, доведення до самогубства шляхом жорстокого поводження з особою – ст. 120 КК) [119, с. 77].

Здійснюючи тлумачення поняття «жорстоке поводження» слід виходити насамперед зі значення слів «жорстокість» та «поводження», які утворюють відповідне терміносполучення. Такий вид тлумачення обґрунтовано називається в теорії кримінального права лінгвістичним [98, с. 41– 45]. Одним із прийомів лінгвістичного тлумачення є встановлення значення слів, що утворюють термінологічні звороти кримінально-правового характеру, як-от «жорстоке поводження». В українській мові слово «поводження» означає «певну поведінку, спосіб або характер дій / обходження з ким-небудь, ставлення до когось / спосіб чи характер застосування чого-небудь,

користування чимсь» [183], а жорстокий – «Який виявляє суворість, різкість, немилосердність, лютість; безсердечний, безжалісний / Який виражає злобу, суворість; грізний / Страшний, жахливий, тяжкий» [96].

Термінологічний зворот «жорстоке поводження» використовується в міжнародних конвенціях. Так, згідно зі ст. 3 ЄКПЛ нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню [94]. Вказана стаття «закріплює одну з фундаментальних цінностей демократичного суспільства. Вона категорично забороняє – без будь-яких винятків – катування, нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження та покарання без огляду на обставини чи поведінку потерпілого» [267, с. 23]. При цьому ст. 3 ЄКПЛ поширюється й на випадки застосування жорстокого поводження приватними особами. Наприклад, згідно з п. 108 рішення ЄСПЛ «М.П. та інші проти Болгарії» ст. 3 ЄКПЛ покладає на держави зобов'язання охороняти фізичну та психологічну недоторканність особи. Позитивні зобов'язання органів влади у цьому контексті можуть включати обов'язок підтримувати та застосовувати на практиці адекватну правову базу, що забезпечує захист від актів насильства з боку приватних осіб. Зокрема, діти та інші вразливі особи мають право на ефективний захист [152].

Також Конвенція ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання також визначає основні базові принципи міжнародного співробітництва у сфері боротьби з такими формами нелюдського поводження з іншими особами [125]. Проте як і ЄКПЛ цей міжнародний документ не визначає, що слід розуміти під жорстоким поводженням.

При цьому, як вбачається з положень указаних вище міжнародних документів, поняття «катування», «жорстоке поводження», «нелюдське поводження», «покарання, що принижує гідність» - це різні поняття, підтвердження чому знаходимо у практиці ЄСПЛ.

Наприклад, п. 82 рішення ЄСПЛ «Хачатуров проти Вірменії» («*Khachaturov v. Armenia*») вказує на те, що визначення того, чи досягнуло поводження мінімального рівня жорстокості, ЄВПЛ може взяти до уваги інші фактори, зокрема, мету, з якою було застосовано жорстоке поводження, разом з наміром або мотивом, контекст, в якому було застосовано жорстоке поводження, наприклад атмосферу підвищеної напруженості та емоцій; та чи була жертва особливо вразливою у цій ситуації [262].

Згідно з п. 120 рішення ЄСПЛ «Бурля та інші проти України» (*Burlya and Others v. Ukraine*) під час оцінки поводження як жорстокого слід урахувувати різноманітні додаткові фактори. Наприклад, мету, заради якої застосовувалася жорстокість, намір і мотив, що лежить в його основі, хоча відсутність будь-якого наміру принизити або зневажити потерпілого не може остаточно виключити висновок про порушення ст. 3 ЄКПЛ. Окрім того, ЄСПЛ відзначив, що потрібно враховувати контекст, в якому застосовувалося жорстоке поводження, наприклад атмосферу підвищеної напруженості та емоцій. Жорстоке поводження, що досягає такого мінімального ступеню, зазвичай пов'язане з фактичним тілесним ушкодженням або сильними фізичними, або психічними стражданнями [26].

У пунктах 6 – 9, 40 рішення ЄСПЛ Олександр Ніконенко проти України (*Aleksandr Nikonenko v. Ukraine*) йдеться про таке: заявника, якого в публічному місці (на ринку) побила інша особа, забрали до лікарні, де йому постановили діагноз: перелом правої виличної кістки та забій м'яких тканин правої підочної ділянки. У подальшому йому також діагностували ушкодження правого колінного суглоба, що було кваліфіковано як ушкодження середньої тяжкості. ЄВПЛ зазначає, що жорстоке поводження, якого зазнав заявник, сягнуло крайнього рівня жорстокості, необхідного для того, щоб на нього поширювалася сфера застосування ст. 3 Конвенції [171].

Ушкодження у вигляді численних переломів ребер було визнано достатньо серйозними, щоб становити жорстоке поводження у значенні ст. 3

Конвенції у п. 52 рішення ЄВСПЛ Олександр Смірнов проти України («Aleksandr Smirnov v. Ukraine») [169].

Водночас в інших рішеннях ЄСПЛ, навпаки, констатується відсутність жорстокого поводження у разі спричинення тілесних ушкоджень потерпілому. Наприклад, згідно з пунктами 73–75 рішення ЄСПЛ Гордієнко проти України (Gordiyenko v. Ukraine) внаслідок сварки з Т. заявник отримав синець розміром 3 см на 1,5 см на правій стороні нижньої щелепи. ЄСПЛ вважає, що це ушкодження є недостатньо тяжким у розумінні ст. 3 ЄКПЛ. Завдання навіть більш серйозних фізичних ушкоджень було визнано таким, що не становить жорстокого поводження у розумінні ст. 3 ЄКПЛ. Так, у заявника тривала історія неврологічних захворювань та – в його випадку – удар в обличчя міг спричинити тяжкі ускладнення. Проте за результатами судово-медичних експертиз зазначене ушкодження не загостило хронічних захворювань заявника. Подальші випадки госпіталізації заявника не дають підстав uważати інакше. ЄСПЛ не вбачає жодних підстав для того, щоб ставити під сумнів ці медичні висновки. У той самий час твердження заявника не вказують на жодні інші особливі чинники, які могли б змусити ЄСПЛ uważати, що дії Т. призвели до серйозних страждань заявника. Тому ЄСПЛ вважає, що поводження із заявником з боку фізичної особи не досягло мінімального рівня жорстокості, що підпадає під дію ст. 3 ЄКПЛ [86].

На думку Л. І. Скреклі, під жорстоким поводженням у статтях КК слід розуміти «умисне, безжальне діяння (дія або бездіяльність), що є проявом садизму злочинця, яке спрямоване проти іншої істоти (людини або тварини) і характеризується такими методами впливу на організм, унаслідок яких заподіюються фізичні (людині чи тварині) та (або) моральні страждання (людині)» [229, с. 9]. На думку цієї дослідниці, «для визнання злочину, вчиненого за ознакою жорстокості, необхідне врахування об'єктивного (факт спричинення потерпілому фізичних та (або) моральних страждань) і суб'єктивного (наявність бажання заподіяти відповідні страждання або свідоме припущення їх настання) критеріїв» [229, с. 9].

Л. І. Скrekля вважає, що «поняття жорстокості має охоплювати поняття катування, мордування, мучення, особливого мучення, знущання, глумлення, болісних, і таких, що ображають особисту гідність потерпілого, дій» [229, с. 9]. Повністю підтримати цю дослідницю не вбачається можливим, оскільки, як вже було зазначено вище, міжнародні документи розрізняють, з одного боку, катування, а з іншого, жорстоке поводження. Окрім того, катування на рівні кримінального закону України характеризується такою ознакою, як наявність мети примусити цю особу чи іншу особу вчинити дії, що суперечать їх волі, у тому числі отримати інформацію чи зізнання, або з метою покарати її чи іншу особу за дії, вчинені нею або іншою особою чи у вчиненні яких вона або інша особа підозрюється, або з метою залякування її або інших осіб (ч. 1 ст. 127 КК). Однак така ознака не притаманна жорсткому поводженню. Тому, як вбачається, має місце недолік при формулювання п. 7 ч. 1 ст. 66, статей 116 та 123 КК, оскільки у них приводом виникнення стану сильного душевного хвилювання не передбачено катування. Це доцільно виправити, внівши відповідні зміни у вказані вище статті та доповнивши перелік приводів до виникнення стану сильного душевного хвилювання катуванням.

У теорії кримінального права мають місце різні точки зору стосовно того, одноразовими чи систематичними повинні бути діяння, що утворюють жорстоке поводження. Наприклад, на думку В. В. Сташиса та В. Я. Тація, жорстоке поводження можуть утворювати як одноразові діяння, так і їх система [232, с. 139]. Такої ж позиції дотримується й Л. І. Скrekля [229, с. 76–77]. Найбільш детально відповідне твердження обґрунтувала Н. М. Ярмиш, на думку якої одноразові вияви жорстокості в судовій практиці отримують кримінально-правову оцінку як доведення до самогубства (наприклад, коли чоловік у присутності гостей побив дружину за те, що вона відмовилася йти по горілку [269, с. 45] або вигнав вагітну дружину з дому). На думку цієї дослідниці, тлумачення жорсткого поводження лише як системи відповідних дій не виправдано обмежувало би можливості застосування норми про доведення до самогубства та вносило б елементи формалізму («не менше трьох

разів»), адже в такому разі «... людина, яка тричі скоїла вчинки незначного ступеня жорстокості, притягалася б до відповідальності за доведення до самогубства, але її уникав би той, хто вчинив надзвичайно жорстоку, але одиничну дію» [269, с. 45–46].

У цілому підтримуючи висловлений підхід, все ж скоригуємо його з урахуванням логіки нормативного викладення кримінально-правових приписів у п. 7 ч. 1 ст. 66, статтях 116 та 123 КК. Як було зазначено вище, вказівка законодавцем на три різні та альтернативні приводи виникнення стану сильного душевного хвилювання фактично втілює ідею про те, що стан сильного душевного хвилювання може бути простим та кумулятивним. При цьому вказівка на простий стан втілена законодавцем у вигляді двох приводів до виникнення такого стану, а саме жорстокого поводження та поводження, що принижує честь та гідність особи, а вказівка на кумулятивний стан – у вигляді одного приводу виникнення стану сильного душевного хвилювання, а системне жорстоке поводження або поводження, що принижує честь та гідність особи, з боку потерпілої особи. Тому й на сьогодні, на наш погляд, як жорстоке поводження, так і поводження, що принижує честь та гідність особи можуть бути тільки одноразовими або розрізненими та не утворювати систему таких діянь, тобто не мати такої властивості, як системний характер поводження, що характерно для третього самостійного приводу виникнення стану сильного душевного хвилювання.

Ураховуючи викладене вище, доходимо висновку, що жорстоке поводження як привід виникнення стану сильного душевного хвилювання повинно характеризуватися такими істотними ознаками.

По-перше, жорстоке поводження, як це впливає з характеристики відповідного поняття в теорії кримінального права та в судовій практиці, а також у практиці ЄСПЛ, полягає у впливі на організм людини, унаслідок якого їй заподіюються фізичні та (або) моральні страждання.

По-друге, жорстоке поводження як самостійний привід виникнення стану сильного душевного хвилювання, відмінний від системного жорстокого

поводження, характеризується одноразовими або множинними діями, які мають розрізнений характер та яким не властивий системний характер.

По-третє, для констатації жорстокого поведження як приводу виникнення стану сильного душевного хвилювання необхідно переконатися, що таке поведження є інтенсивним. При цьому інтенсивність як кількісно-якісна властивість діяння, що становить жорстоке поведження, може передбачати як певний системний характер між кількома окремими актами протиправної поведінки, так і стосуватися одноразового вчинення діяння, яке повинно досягати мінімальних ознак жорстокості (за розумінням практики ЄСПЛ), тобто бути серйозним і, водночас, не повинно досягати якісних властивостей катування.

По-четверте, як випливає з формулювання у п. 7 ч. 1 ст. 66 та у статтях 116 і 123 КК, а також буде встановлено у підрозділі 2.5, як відповідні дії, що становлять об'єктивну сторону, так і жорстоке поведження повинно бути умисним.

По-п'яте, обов'язковою ознакою жорстокого поведження є не лише спричинення конкретних наслідків суб'єкту кримінального правопорушення, а й створення загрози (реальної) заподіяння таких наслідків

По-шосте, має бути встановлений причинний зв'язок між діянням потерпілого та наслідками, що настали.

Другим приводом виникнення стану сильного душевного хвилювання у п. 7 ч. 1 ст. 7 та у статтях 116 і 123 КК названо **поведження, яке принижує честь і гідність**.

Право людини на повагу до її гідності (ст. 28 Конституції України) є продовженням і певним відтворенням Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поведження і покарання. Воно має абсолютний характер у тому розумінні, що принижувати гідність людини заборонено у будь-якому випадку (навіть щодо злочинців чи агресорів). До того ж, це право починає діяти ще до народження дитини, яка знаходиться в утробі матері, і продовжує діяти навіть після смерті людини.

Охорона гідності людини є обов'язком держави. Справи, що виникають з цього приводу, як правило, вирішуються судом, який, враховуючи їх характер, повинен зобов'язувати порушників спростувати відомості щодо порушень гідності людини та компенсувати не лише втрачену вигоду, але й моральну шкоду [124, с. 168].

На думку О. Б. Капустіна, «жорстоке поводження не може зводитися до дій, які принижують честь та гідність особи. До того ж п. 7 ч. 1 ст. 66, ст. 116 та ст. 123 ці дії розрізняють» [119, с. 74]. Такий підхід вважаємо цілком слушним з огляду не лише на самостійне виокремлення вказаного приводу виникнення стану сильного душевного хвилювання, а й на міжнародні документи, в яких відповідні правові явища розглядаються та тлумачаться ЄСПЛ також окремо.

Так, у п. 49 рішення ЄВПЛ Тимошенко проти України (*Tymoshenko v. Ukraine*) йдеться про те, що намір, з яким створювалася ЄКПЛ, полягав у тому, щоб провести різницю між «катуванням» і «нелюдським чи таким, що принижує гідність, поводженням» і закріпити за першим з цих понять особливе тавро для позначення нелюдського поводження, внаслідок якого завдається дуже сильне і жорстоке страждання [243].

У рішенні «Кучерук проти України» (*Kucheruk v. Ukraine*) ЄСПЛ зазначив, що оцінюючи, чи було покарання або поводження таким, що «принижує гідність», у значенні ст. 3 ЄКПЛ, Суд повинен також визначити, чи було його метою принизити і зневажити відповідну особу і чи вплинули його наслідки несприятливо на її особистість у спосіб, несумісний з вимогами ст. 3 ЄКПЛ. Таким поводженням є дії, які спричиняють у потерпілого почуття страху, болісні страждання й почуття неповноцінності, здатні зламати його фізичний чи моральний опір (п. 131) [144]. Аналогічне тлумачення відповідного поводження міститься у п. 167 рішення ЄСПЛ Іреленд проти Сполученого Королівства (*Ireland v. the UK*) [118]. В останньому з названих рішень ЄСПЛ визначив відмінність між катуванням та приниженням, що принижує гідність. Така різниця головним чином впливає з різниці в силі спричинених страждань. Катування становить обтяжуючий та умисний вид

жорстокого, нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження або покарання [118].

Т. С. Живка пише про те, що «на відміну від катування, в поводженні, що принижує гідність, не є обов'язковим завдання таких страждань, в даному випадку має більше значення образливий і принижуючий ефект... Це поводження не передбачає обов'язковим фізичне насильство, це можуть бути словесні образи та публічні знуцання, оскільки йдеться про спричинення особі психологічного дискомфорту... Поводження, котре принижує людську гідність, є найменш жорстоким видом поводження із зазначених у ст. 3, проте всерівно є забороненим, оскільки його застосування не можна виправдати» [95 с. 113, 114].

Як зазначає Є. Шишкіна, ЄСПЛ визначив градацію між катуванням, жорстоким чи нелюдським поводженням, а також поводженням, що принижує гідність людини, що має практичне значення для застосування ст. 3 ЄКПЛ. Якщо, на думку ЄСПЛ, поводження не можна кваліфікувати як катування, то його можна визначити як нелюдське поводження, а у випадку неможливості визначити поводження як нелюдське, воно є таким, що принижує гідність [265].

Згідно з п. 40 «Кобець проти України (Kobets v. Ukraine) розрізнення між «катуванням» та «нелюдським чи таким, що принижує гідність, поводженням» було впроваджено для того, щоб позначити особливий рівень жорстокості умисного нелюдського поводження, що призводить до тяжких та жорстоких страждань [123]. Більш розширено визначається поняття поводження, що принижує гідність людини, у п. 60 рішення ЄСПЛ «Лорсе та інші проти Нідерландів [149].

Таким чином, ЄСПЛ містить визначений стандарт критеріїв тієї поведінки, яка може визнаватися такою, що стосується поводження, яке принижує гідність людини в розумінні ст. 3 ЄКПЛ.

О. Б. Капустін вважає, що поводження, що принижує честь і гідність особи, як і жорстоке поводження, теж асоціюється із систематичністю, тривалістю, постійністю образ, глумління, цькування, причіпок, зрад,

переслідувань тощо. [119, с. 75]. Водночас вище вже зазначалася хибність такого підходу. Тому, на наш погляд, поведження, що принижує гідність людини у контексті самостійного приводу виникнення стану сильного душевного хвилювання, передбачає відповідні одноразові дії обвинуваченого, що підпадають під стандарт тих, які принижують честь та гідність людини.

Ураховуючи викладене, доходимо висновку, що поведження, яке принижує честь і гідність людини як самостійний привід виникнення стану сильного душевного хвилювання згідно з п. 7 ч. 1 ст. 66, статтями 116, 123 КК – це одноразове діяння обвинуваченого, які спрямовані на приниження честі та гідності людини, спричиняють почуття страху, болісні страждання й почуття неповноцінності, здатні зламати його фізичний чи моральний опір, та які завдають людині моральних та психологічних страждань. Як уявляється, тяжка образа, яка була передбачена приводом виникнення стану сильного душевного хвилювання у попередній редакції статей 116 та 123 КК, повністю може охоплюватися поведженням, яке принижує честь та гідність людини, яке на сьогодні передбачено у вказаних вище статтях Особливої частини КК.

Третій самостійний привід виникнення стану сильного душевного хвилювання, передбачений у п. 7 ч. 1 ст. 66, статтях 116 та 123 КК, це **поведження (жорстоке поведження або поведження, що принижує честь і гідність особи – В. Б.) з боку потерпілого, що має системний характер.**

Характеризуючи цей привід виникнення стану сильного душевного хвилювання, слід звернути увагу, що законодавець вжив нетиповий для кримінального права термін «системний характер поведження», що викликає труднощі зі встановленням змісту цього поняття як у теорії, так і на практиці. Попри певну подібність з терміном «систематичний», який вживається в багатьох статтях КК, поняття «системний», вочевидь, має інше значення. Хоча у вироках судів досить часто під час формулювання обвинувачення вказується не на системний, а на систематичний характер поведження [66; 37].

3. А. Загинеї-Заболотенко вважає, що «вказівка на системність поведження з боку потерпілого у п. 7 ч. 1 ст. 66 КК не є тотожним

систематичності, а тому під час вирішення питання про наявність відповідної складової цієї обставини, що пом'якшує покарання, суд повинен не лише встановити багаторазовість дій потерпілого, а й внутрішній зв'язок між ними» [99, с. 352].

У постанові постанові ВС від 23.01.2020 у справі № 648/3657/17 надається висновок, що систематичність поведження має місце у разі багаторазового вчинення відповідних дій потерпілим [201]. Наголошуємо, що ВС у цьому разі помилився стосовно найменування систематичності, а не системності поведження, однак правильно визначив суть системності поведження як приводу для виникнення стану сильного душевного хвилювання.

Отже, з викладеного доходимо висновку, що поведження з боку потерпілої особи, яке має системний характер, повинно характеризуватися як ознаками жорстокого поведження або поведження, що принижує честь та гідність людини, а й повинно бути системним, тобто полягати в відповідних багаторазових діях потерпілого (двох або більше), які внутрішньо пов'язані між собою та становлять систему взаємопов'язаних дій.

Аналіз судових рішень показав, що при кваліфікації за статтями 116 та 123 КК доказами на підтвердження такого системного поведження суди у вироках наводять зазвичай показання обвинуваченого та свідків, як правило інші докази, в матеріалах кримінального провадження відсутні.

Наприклад, в ухвалі Київського апеляційного суду від 28.03.2019 у справі №759/17836/17 суд, спростовуючи доводи сторони захисту про наявність в діях обвинуваченого складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 116 КК, вказав, що сам обвинувачений, хоча й підтверджував, що протягом останніх двох місяців до досліджуваної події він відчув, що у нього з дружиною не ладяться сімейні стосунки, почав підозрювати її в подружній зраді, настійливо вимагав зізнатися у цій зраді, одного разу помітив, що її підвіз незнайомий на автомобілі та висадив далі від будинку; але жодного разу не повідомляв не лише про будь-які образи його честі, гідності, особистих

якостей, жорстоке поводження з боку потерпілої, а лише про її початкові пропозиції деякий час пожити нарізно, а безпосередньо перед тим, як він взяв ніж і почав завдавати їй ним удари, вона на його постійні питання лише зізналася в подружній зраді [251].

На нашу думку, в справах про злочини, вчинені в стані сильного душевного хвилювання слід виходити із системності та тривалості жорстокого поводження або такого, що принижує честь і гідність особи з боку потерпілого, яке передувало вчиненню злочинів, передбачених статтями 116 та 123 КК. При цьому вважаємо, що доказами такого поводження слід вважати будь-які письмові документи чи показання свідків, які дозволяють суду зробити висновки про системний характер неправомірних дій потерпілого по відношенню до винного.

Згідно з даними ДСА у 2023 р. за вироками, що набрали законної сили, за злочин, передбачений ст. 116 КК засуджено 7 осіб [107]. В попередні роки кількість засуджених за ст. 116 КК була приблизно такою ж – 5 осіб у 2022 р. [106], 6 осіб у 2021 р. [105], 8 осіб у 2020 р. [104], 4 особи у 2019 р. [103]. Водночас за вчинення злочину, передбаченого ст. 123 КК за цей період (2019 – 2023 рр) було засуджено 6 осіб – у 2021 р. та 2 особи у 2019 особи [103; 105].

Аналізуючи судову практику, зокрема за 2023 р. зазначимо, що практично у всіх випадках, ухвалюючи судові рішення про визнання осіб винними за вчинення кримінальних правопорушень, передбачених статтями 116 та 123 КК, суди вказували у фабулі обвинувачення на ознаки, які слугували підставою для кваліфікації протиправного діяння, як такого, що вчинено в стані сильного душевного хвилювання згідно зі змінами, що мали місце 06.12.2017. Однак траплялися випадки, коли кримінальне правопорушення було вчинено після набрання чинності вказаним Законом, однак обставини, що обумовили виникнення стану сильного душевного хвилювання органом досудового розслідування та судом було вказано у формулюваннях, які існували до набрання чинності цим Законом.

Для прикладу звернемо увагу на вирок Кіровського районного суду м. Кіровограда від 22.10.2021, згідно з яким судом встановлено, що обвинувачений вчинив умисне вбивство в стані сильного душевного хвилювання, що раптово виникло внаслідок тяжкої образи з боку потерпілого, тобто кримінальне правопорушення, передбачене ст. 116 КК. Вказане правопорушення було вчинено 09.11.2020 [54].

Наведемо приклад кваліфікації діяння за ст.116 КК за такою ознакою, як жорстоке поводження.

Вироком Сихівського районного суду м. Львова від 24.01.2023 у справі № 464/93/20 дії обвинуваченого перекваліфіковано з ч. 1 ст. 115 на ст. 116 КК та визнано винним за наступних обставин. Так, 03.01.2020 в проміжку часу між 23 год. та 23 год. 30 хв., потерпілий знаходячись за місцем проживання обвинуваченого, розпочав з ним конфлікт, під час котрого ножом наніс останньому удари та спричинив тілесні ушкодження. Внаслідок протиправних дій потерпілого, обвинувачений, перебуваючи в стані сильного душевного хвилювання, що раптово виник внаслідок жорстокого поводження потерпілого, усвідомлюючи протиправний характер своїх дій, діючи умисно, наніс кухонним ножом тілесні ушкодження потерпілому. Смерть потерпілого настала від спричинених множинних колото-різаних та різаних поранень шиї, грудної клітки та живота з пошкодженням шийного органокomплексу, проникненням в плевральні і черевну порожнини та з пошкодженням легень, печінки, брижі товстого кишківника, правої загальної сонної артерії, м'яких тканин, що призвело до гострої зовнішньої та внутрішньої крововтрати з обзекровленням організму [71]. Указаний вирок залишено без зміни ухвалою Львівського апеляційного суду від 11.07.2023 [253]

Щодо поводження, що принижує честь і гідність особи, заслуговує на увагу таке судові рішення.

Вироком Києво-Святошинського районного суду Київської області від 10.01.2023 у справі № 369/13410/22 обвинувачений визнаний винним у тому, що потерпілий, перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння, на ґрунті тривалих

неприятних відносин з своїм сином, викликаного систематичними конфліктами, розпочав сварку з останнім, в ході якої батько безпричинно словесно принижував честь та гідність сина як дорослого чоловіка, чим завдав останньому моральних страждань. Син, перебуваючи у стані сильного душевного хвилювання, який раптово виник в результаті поведження батька, що принизило честь і гідність, вбив батька з автомату Калашникова [50].

Доволі часто у вироках суди покликаються на всі приводи до виникнення стану сильного душевного хвилювання, передбачені у статтях 116 та 1233 КК, не розрізняючи їх.

Так вироком Рогатинського районного суду Івано-Франківської області від 20.12.2023 у справі № 349/789/21 обвинувачену визнано винною за ст. 116 КК, зокрема в тому, що вона після неодноразового застосування домашнього насильства до бабусі та своєї мами з боку дядька, після чергового епізоду вчинення домашнього насильства ним щодо своєї бабусі (наніс обвинуваченій за допомогою кухонного ножа тілесні ушкодження в ділянці ноги), перебуваючи в стані емоційного напруження, який обмежив її здатність усвідомлювати та передбачати наслідки своєї поведінки, ножем нанесла смертельні поранення дядьку в життєво важливі ділянки тіла, завдавши йому вісім ножових поранень від яких останній помер на місці події. Формулюючи обвинувачення, суд вказав, що стан сильного душевного хвилювання був викликаний жорстоким поведженням, поведженням, що принижує честь та гідність особи, а також поведження з боку потерпілого, що має системний характер [68]. Враховуючи наше попереднє дослідження сутності приводів до виникнення стану сильного душевного хвилювання, при формулюванні обвинувачення потрібно було б вказати виключно на системне з боку потерпілого жорстоке поведження та поведження, що принижує честь та гідність людини.

У справі № 438/969/20, вироком Стрийського міськрайонного суду Львівської області від 11.12.2023 обвинуваченого визнано винним у тому, що він під час конфлікту, який виник між ним та потерпілим, перебуваючи в стані

сильного душевного хвилювання зумовленого системним жорстоким поведженням та тяжкими образами з використанням нецензурних висловів з боку потерпілого, які принижували честь та гідність обвинуваченого та його родини, здійснив два постріли з рушниці в бік потерпілого, чим було спричинено смерть потерпілого [76]. Як і в попередньому випадку, суд не розмежував у формулюванні обвинувачення, який привід виникнення стану сильного душевного хвилювання мав місце в цьому випадку.

В окремих вироках не зазначається, який саме привід для виникнення стану сильного душевного хвилювання мав місце в діях обвинуваченого. Так, згідно з вироком Тячівського районного суду Закарпатської області від 06.10.2023 у справі № 305/1337/21 обвинувачена в ході словесної суперечки, яка виникла з особистих причин під час спільного вживання алкогольних напоїв, захищаючись від неправомірних дій свого чоловіка, який постійно протягом останніх трьох років з нею конфліктував, і вчиняв відносно неї психічне та фізичне насильство, в стані фізіологічного афекту, який обмежив її можливість усвідомлювати значення своїх дій та передбачати їх наслідки, завдала одного удару ножом у життєво важливі органи потерпілого, спричинивши його смерть [79]. Такі ситуації не повинні мати місце, оскільки вони не відповідають точності кваліфікації, яка, зокрема, означає посилення під час формулювання обвинувачення виключно на ті обставини, які мали місце в конкретній ситуації та ставляться особі у вину.

Підсумовуючи викладене в цьому підрозділі, доходимо висновку, що три самостійні підстави виникнення стану сильного душевного хвилювання – жорстоке поведження, поведження, що принижує честь та гідність особи, а також приниження з боку потерпілого, що має системний характер, характеризуються різним змістом та становлять за інтенсивністю різні ступені фізичного та/або морального чи психологічного впливу на особу. Запропоновано передбачити у п. 7 ч. 1 ст. 66, диспозиціях статей 116 та 123 КК вказівку на такий самостійний привід виникнення стану сильного душевного

хвилювання, як катування, яке не охоплюється жодним приводом, що нині передбачений у вказаних статтях КК.

2.4 Суб'єкт складів кримінальних правопорушень, вчинених в стані сильного душевного хвилювання, що спричинили шкоду життю та здоров'ю людини

Суб'єктивні ознаки будь-якого злочину – це передусім суб'єкт та суб'єктивна сторона злочину. Саме ці елементи складу кримінальних правопорушень, що вчиняються в стані сильного душевного хвилювання, будуть розглянуті нижче. В.О. Навроцький вказує, що «зараз переважає позиція, згідно з якою спочатку аналізується суб'єкт злочину а вже згодом – його суб'єктивна сторона» [163, с. 109–113].

Згідно зі статтею 18 КК суб'єктом кримінального правопорушення є фізична осудна особа, яка вчинила кримінальне правопорушення у віці, з якого, відповідно до КК, може наставати кримінальна відповідальність.

У науці кримінального права вважають, що суб'єктом злочину може бути не будь-яка особа, а тільки та, яка відповідно до кримінального закону характеризується певними ознаками» [14, с. 67]; суб'єкт злочину – це не абстрактне юридичне поняття, що є поза часом і простором, а людина, що живе в суспільстві і вчиняє злочинні дії [157, с. 122]; суб'єкт злочину – це фізична особа, яка вчинила заборонене кримінальним законодавством діяння у віці, з якого може настати кримінальна відповідальність, і яка усвідомлювала суспільну небезпечність такого діяння та керувала ним [158, с. 123; 238, с. 67, 129, с.79]; суб'єкт складу злочину - це фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до чинного КК може наставати кримінальна відповідальність (ч. 1 ст. 18 КК), тобто це фізична особа (людина), яка вчинила злочин у стані осудності і згідно з чинним КК підлягає кримінальній відповідальності, потенційний суб'єкт злочину - фізична особа (людина), яка згідно з чинним КК у разі вчинення нею злочину підлягає кримінальній відповідальності [88, с. 248].

Ознаками загального суб'єкта складу злочину традиційно вважаються: 1) фізична особа (людина); 2) особа (людина), яка вчинила злочин в стані осудності; 3) особа (людина), яка до вчинення злочину досягла встановленого чинним КК віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність. А ознаками спеціального суб'єкта складу злочину, у свою чергу, є: 1) фізична особа (людина); 2) особа (людина), яка вчинила злочин у стані осудності; 3) особа (людина), яка до вчинення злочину досягла встановленого чинним КК віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність; 4) особа (людина), яка згідно з чинним КК наділена іншою спеціальною ознакою (ознаками), що має кримінально-правове значення [88, с. 249].

Суб'єктом злочину, передбаченого ст.116 КК, вважається осудна особа, яка досягла 14-річного віку, а суб'єктом злочину, передбаченого ст.123 КК – осудна особа, яка досягла 16-річного віку.

Згідно з даними ДСА, за злочини, вчинені в стані сильного душевного хвилювання у 2019 р. засуджено 6 осіб: за ст.116 КК – 4, за ст.123 КК – 2. 6 засуджених осіб громадяни України. З них: за ст.116 КК – 3 жінок. При цьому злочини, передбачені ст.116 КК України 3 осіб вчинили у віці від 30 до 50 років, 1 особа вчинила у віці від 50 до 65 років. З засуджених за ст. 116 КК України: 1 особа – військовослужбовець, 1 особа працювала, 2 осіб не працювали. З них: 4 засуджених осіб з повною загальною середньою освітою. За ст.123 КК: 1 особа вчинила злочин у віці 18-25 років, 1 – 30-50 р. 2 засуджених осіб не працювали, 1 з них була з повною загальною середньою освітою, 1 - з базовою загальною середньою освітою [108].

Кількість засуджених у 2020 році збільшилася у 2 рази (порівняно з 2019 р.), а саме: за ст.116 КК засуджено 8 осіб, з них – 1 іноземний громадянин. З 10 засуджених осіб – 3 жінок. 1 особа вчинила злочин у віці 18-25 років, 3 – 30-50 р., 2 – 50-65 р., 2 – старше 65 р. З них: 1 особа військовослужбовець, 2 - пенсіонери і 5 - ніде не працювали. 1 засуджена особа з базовою вищою освітою, 2 – з професійною технічною освітою, 3 – з повною

загальною середньою освітою і 2 - з базовою загальною середньою освітою [109].

У 2021–2022 рр, порівняно з 2019 р., кількість засуджених осіб за злочини, вчинені в стані сильного душевного хвилювання зменшилася: за ст.116 КК у 2021 році засуджено 6 осіб, з них: 1 іноземний громадянин, 2 –жінок. У віці 18–25 р. злочин вчинила 1 особа, 50–65 р. – 4 осіб, старше 65 р. – 1 особа. З 6 засуджених осіб – 3 пенсіонери, 3 осіб ніде не працювали. 3 осіб з повною загальною середньою освітою, 3 – з базовою загальною середньою освітою. За ст.123 КК України з 4 засуджених осіб 2 жінок; 1 особа вчинила злочин у віці – 16–18 р., 2 – 30–50 р., 1 – 50–65 р. З них: 1 працівник, 1 учень, 2 ніде не працювали. 1 особа з професійною технічною освітою, 1 з повною загальною середньою освітою, 2 – з базовою загальною середньою освітою [110; 111].

У 2022 р. за ст. 116 КК засуджено 5 осіб, з них – 3 жінок. 1 особа вчинила злочин у віці 18-25 р., 1 – 30–50 р., 3 – 50-65 р. З 5 засуджених осіб – 1 особа працювала. 1 засуджена особа з повною вищою освітою, 2 – з професійною технічною освітою, 1 – з повною загальною середньою освітою, 1 – з базовою загальною середньою освітою [111]. Тобто, як вбачається з таких статистичних даних, більшість засуджених за ст. 116 КК – це особи жіночої статі. Як зазначають дослідники «жіночої психології», через індивідуально-психологічні особливості жінки більшою мірою, аніж чоловіки, схильні до виникнення в них стану сильного душевного хвилювання [143; 159, с. 60–63; 20; 168].

Досліджуючи судову практику, зазначимо, що суди при ухваленні судових рішень враховують різні характеристики особи, що притягається до кримінальної відповідальності, які впливають на призначене ними покарання.

Так, у справі №930/1890/21 ВС врахував, що згідно з висновком експерта обвинувачена у відносинах із іншими проявляла себе як терпляча, прагнула уникати відкритих конфліктних ситуацій, людина, яка терпіла неодноразові образи та побої від сина, намагалась ізолювати інших від сварок із ним, соромилась такого відношення від рідного сина. Такі відносини носили

тривалий багаторазовий характер, сприяли накопиченню негативних психотравмуючих переживань, приниженої гідності, образи, безпосередності сорому, тому, дані характеристики не давали підстав суду для кваліфікації дій обвинуваченої за ч. 1 ст. 115 КК, оскільки мотивом для вбивства стала не виникла на побутовому ґрунті словесна суперечка з потерпілим, а саме виражене емоційне напруження, яке істотно вплинуло на її поведінку та діяльність, що було викликане поведінням покійного у присутності сторонніх, яке принижувало її честь та гідність в даному випадку та мало системний характер з боку потерпілого до цього, що проявилось в імпульсивній розрядці раніше накопиченої напруги з обмеженим усвідомленням наслідків своїх дій. При цьому, Верховний суд врахував, що обвинувачена, яка не тільки визнала вину, але й щиро розкаялась і досі переживає з приводу вчиненого, оскільки від її дій загинув її син, продовжує картати себе, вона не є особою кримінальної спрямованості, що підтверджується і висновком судової психолого-психіатричної експертизи, до вчиненого характеризувалась лише позитивно. Також було взято до уваги позицію потерпілого, який просив не позбавляти волі засудженої, оскільки на їх утриманні перебувають діти-сироти після смерті їх доньки, а він сам не зможе впоратися з їх вихованням, стан здоров'я засудженої, який значно погіршився на фоні пережитої ситуації. З цих підстав, Верховний суд визнав доводи прокурора про те, що виправлення обвинуваченої можливо лише шляхом ізоляції від суспільства безпідставними, оскільки згідно з ч. 2 ст. 50 КК покарання має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених [205].

На неоднозначність розуміння в юридичній літературі питання про співвідношення понять «стан сильного душевного хвилювання» та «обмежена осудність» вказував В. М. Бурдін, зазначаючи, зокрема про те, що відповідно до ст. 20 КК обмежена осудність за своїм психологічним змістом якраз характеризується тим, що особа під час вчинення злочину не могла в повній мірі усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними. За своїм змістом стан

сильного душевного хвилювання охоплює такі емоційні стани, які так само впливають на психічну діяльність людини [25, с.73].

На думку Л. А. Остапенко, стан сильного душевного хвилювання не можна розглядати як прояв стану обмеженої осудності з урахуванням того, що стан сильного душевного хвилювання - це стан психічно здорової людини, що супроводжується зміною вольової та інтелектуальної сфер, внаслідок чого значною мірою знижується її здатність усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними. Обмежена ж осудність – це такий стан людини, який характеризується наявністю у неї психічного розладу [174, с. 8].

На думку А. В. Байлова концепція «обмеженої осудності» заслуговує особливої уваги в доктрині кримінального права, так само як і право на існування в КК. Для повної аргументованої відповіді щодо доцільності існування норми, яка регламентує «обмежену осудність», необхідно визначити ступінь наукового освоєння проблематики психічних аномалій суб'єкта злочину, і це повинно стати предметом окремих наукових досліджень. Дана концепція має розглядатися в сукупності декількох аспектів (кримінально-правового, кримінально-виконавчого, судово-психіатричного, судово-психологічного), а в свою чергу, дані аспекти мають бути побудовані з позиції юридичної практики. Проаналізувавши позиції авторів, матеріали судової, медичної практики щодо питання про обмежену осудність, автор вважає, що дана осудність є різновидом осудності, а не проміжним станом між осудністю та неосудністю. Обмежено осудна особа неповністю віддає звіт своїм діям і не може ними повністю керувати під час вчинення злочину, бо має психічний розлад, який обмежує інтелектуально-вольові можливості суб'єкта [17, с. 35].

На думку Т. М. Приходько, фізіологічний афект можна впевнено віднести до обмеженої осудності, оскільки в такому стані в особи суттєво порушується здатність усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними і, крім того, фізіологічний афект має хворобливу природу. При цьому вчена зазначає, що характерними ознаками фізіологічного афекту є: надзвичайність реакції особи; перебіг фаз близький до патологічного афекту; раптовість виникнення

(несподіваність для суб'єкта), яка має об'єктивні ознаки і відчувається суб'єктивно; звуження свідомості з розладом цілісності сприймання, обмеженням здатності керувати своїми діями, їх агресивність; невідповідність характеру і результату цих дій причині, що їх викликала, тобто їх неадекватність; зв'язок дій і афективних переживань із психотравмуючим фактором; раптовість виходу внаслідок психічного виснаження; часткова амнезія вчиненого [210, с. 54–55].

На думку В. М. Бурдіна, при вирішенні питання про співвідношення понять «стан сильного душевного хвилювання» та «обмежена осудність», не треба забувати і про те, що відповідно до ст. 1 Закону України «Про психіатричну допомогу» під психічним розладом розуміють розлад психічної діяльності, визнаний таким відповідно до Міжнародної статистичної класифікації хвороб, травм і причин смерті. Відповідно до Міжнародної статистичної класифікації хвороб та споріднених проблем охорони здоров'я 10-го перегляду будь-які афективні розлади виділені в окрему групу розладів психіки і віднесені до хворобливих станів. Зокрема, до афективних розладів (F 30–F 39) віднесено маніакальний: епізод, афективний розлад, депресивний: епізод тощо. Навряд чи можна вирішувати питання про хворобливість психічного стану людини, виходячи з того, чим обумовлений такий стан – чи зовнішніми факторами, чи індивідуальними психологічними особливостями. Видається, що ці обставини не мають для цього жодного значення. Вирішення цього питання повинно відбуватися лише з урахуванням певних стандартів здорового стану психіки. Відхилення від цих стандартів повинні розглядатися як хворобливі прояви незалежно від того, чим би вони не були зумовлені. Розуміння стану сильного душевного хвилювання, коли особа втрачає в повній мірі можливість усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними, як прояву стану обмеженої осудності буде правильним також виходячи з того, що поперше, в ч. 2 ст. 20 КК вказано, що визнання особи обмежено осудною враховується судом під час призначення покарання. Про те, як саме суд повинен враховувати такий стан, у ч. 2 ст. 20 КК не вказано. Очевидно, що стан

обмеженої осудності мав би враховуватися при призначенні покарання як обставина, що його пом'якшує, вважає вчений. Проте перелік обставин, що пом'якшують покарання, передбачених у ст. 66 КК, не містить вказівки на стан обмеженої осудності. З урахуванням викладеного, вчений пропонував внести зміни в ст. 66 КК і передбачити серед обставин, що пом'якшують покарання, обставину вчинення особою злочину в стані, коли вона не могла в повній мірі усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними. Доповнення ст. 66 КК таким новим пунктом дозволить чітко враховувати стан обмеженої осудності як обставину, що пом'якшує покарання. [25, с.77].

У Міжнародній класифікації хвороб (МКХ-11) тривожні і пов'язані зі страхом розлади, які проявляються протягом життя, зведені в один розділ. У попередній редакції МКХ (МКХ-10) більшість тривожних розладів знаходилося в групі невротичних, пов'язаних зі стресом і соматоформних розладів. У МКХ11 пропонується всі розлади з основними клінічними ознаками у вигляді тривоги або страху об'єднати в нову групу. Агорафобія і панічний розлад в МКХ-11 є різними чітко диференційованими розладами, оскільки є переконливі докази відмінностей в перебігу, захворюваності, розподілі за статтю і реакції на лікування, крім того панічні напади можуть виникати в контексті інших тривожних і пов'язаних зі страхом розладів, ймовірність виникнення яких, головним чином, залежить від стимулів або ситуації, що викликають страх, у цих випадках окремий діагноз «Панічний розлад» не обґрунтований, замість нього може застосовуватися уточнюючий специфікатор «з панічними нападами», коли панічні напади є частиною клінічної картини іншого розладу. Генералізований тривожний розлад в МКХ11 більше не є діагнозом, а лише синдромом, який ставиться методом виключення інших тривожних розладів [150, с.5].

Одним із розладів, зумовлених стресом, є пролонгована реакція горя. Це нова категорія в МКХ-11. Існування цієї діагностичної одиниці було підтверджено у різних культурах. Центральний компонент пролонгованої реакції горя (туга за померлим) не залежить від неспецифічних симптомів

тривоги і депресії. При цьому дані переживання не чутливі до лікування антидепресантами (тоді як депресивні синдроми, пов'язані з втратою, чутливі), а психотерапія, стратегічно націлена на симптоми пролонгованої реакції горя, демонструє більшу ефективність у полегшенні її проявів, ніж лікування, спрямоване на депресію. Люди із пролонгованою реакцією горя мають серйозні психосоціальні проблеми і проблеми зі здоров'ям, включаючи інші проблеми психічного здоров'я, такі як суїцидальна поведінка, зловживання психоактивними речовинами, саморуйнівна поведінка або соматичні розлади, такі як високий артеріальний тиск і підвищена частота серцево-судинних захворювань. Розлади, зумовлені травмою визначено у Керівництві із діагностики і статистики психічних розладів (DSM-5) і Міжнародній класифікації хвороб (МКХ-10, 11), а саме: гострий стресовий розлад, посттравматичний стресовий розлад і розлади адаптації [150].

Зважаючи на наведене, ми підтримуємо позицію О. Л. Старко про те, що стан сильного душевного хвилювання не можна в цілому визнати проявом обмеженої осудності особи. Оскільки ця категорія включає в себе не лише фізіологічний афект (який відповідає критеріям обмеженої осудності), а й інші емоційні стани, такі як фрустрація, стрес, афекти. Останні не відповідають критеріям обмеженої осудності, а саме медичному, оскільки не є хворобливими. З'ясовуючи питання про кримінально-правове значення емоційного стану особи під час вчинення кримінального правопорушення, вчена відзначає таке: а) емоційний стан особи застосовується у якості критерію диференціації кримінальної відповідальності. Так, стан сильного душевного хвилювання є обставиною, яка пом'якшує відповідальність особи за умисне вбивство та тяжке тілесне ушкодження (ст. 116 та ст. 123 КК); б) емоційний стан особи використовується як критерій індивідуалізації покарання. Так, серед обставини, які пом'якшують покарання (ст. 66 КК «Обставини, які пом'якшують покарання») законодавець називає й стан сильного душевного хвилювання (п. 7 ч. 1 – вчинення злочину під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного жорстоким поведінням, або таким, що принижує

честь і гідність особи, а також за наявності системного характеру такого поведіння з боку потерпілого); в) емоційний стан особи виступає як обставина, що виключає факт перевищення необхідної оборони та крайньої необхідності.

Так, у ч. 4 ст. 36 «Необхідна оборона» КК, закріплено положення про те, що особа не підлягає кримінальній відповідальності, якщо через сильне душевне хвилювання, викликане суспільно небезпечним посяганням, вона не могла оцінити відповідність заподіяної нею шкоди небезпечності посягання чи обстановці захисту).

У ч. 3 ст. 39 «Крайня необхідність» КК йдеться про те, що особа не підлягає кримінальній відповідальності за перевищення меж крайньої необхідності, якщо внаслідок сильного душевного хвилювання, викликаного небезпекою, що загрожувала, вона не могла оцінити відповідність заподіяної шкоди цій небезпеці; г) з'ясування емоційного стану особи під час вчинення злочину допомагає встановити інші ознаки суб'єктивної сторони; д) якщо розглядати патологічний афект як різновид афекту, а отже один із видів емоційних станів, то останні можна розглядати як складові формули неосудності.

Вказану позицію підтверджуємо судовою практикою, дослідженням якої встановлено, що переважна кількість експертиз, проведених у кримінальних провадженнях за ст. 116 КК, не містить висновку про перебування підекспертної особи на момент вчинення злочину в стані обмеженої осудності, а лише містить покликання на те, що під час вчинення кримінального правопорушення особа перебувала в такому стані, який згідно медичного критерію, за наявності юридичного критерію є підставою для кваліфікації дій винної особи, як такої, що вчинила злочин в стані сильного душевного хвилювання (інші емоційні стани, такі як фрустрація, стрес, афекти).

Однак трапляються і винятки, коли при кваліфікації дій винної особи за ст.116 КК, з висновку експерта вбачається, що обвинувачений на момент вчинення кримінального правопорушення перебував в стані обмеженої

осудності, однак суд, при призначенні покарання, зважаючи на те, що злочин було вчинено в стані сильного душевного хвилювання, обмежену осудність, як обставину, що пом'якшує покарання, не врахував.

Так, згідно з вироком Ратнівського районного суду Волинської області від 02.08.2019 у справі № 166/725/19 обвинувачений визнаний винним у тому, що він виявив у будинку разом із своєю дружиною, яку вже тривалий час обґрунтовано підозрював у подружній зраді, потерпілого, котрий неодноразово був ним викритий у близьких відносинах із його дружиною. Обвинувачений, почувши від потерпілого, який на його вимогу відмовлявся залишити будинок, зізнання у тому, що той мав із його дружиною інтимну близькість, відчуваючи приниження чоловічої гідності, перебуваючи в стані сильного душевного хвилювання, що раптово виникло внаслідок тяжкої образи з боку потерпілого, наніс у спальній кімнаті вказаного будинку не менше одного удару кулаком у голову потерпілому, після чого потягнув останнього за одяг у кухню, де наніс йому більше двох ударів руками і ногами у область голови та тулуба. У подальшому, перебуваючи й надалі у стані сильного душевного хвилювання, він у коридорі згаданого будинку умисно наніс потерпілому не менше шести ударів дерев'яним стільцем у голову, а біля вхідних дверей наніс ще один удар порожнім металевим відром в область голови та близько двадцяти одного удару палицею в голову, по руках, ногах і тулубу та умисно вбив потерпілого [67].

Згідно із висновком судово-психіатричного експерта за отриманими документальними та анамнестичними даними у підекспертного, особистості астеничного складу, під впливом тривалого стресового чинника (переживання подружньої зради) в період, що передував інкримінованому правопорушенню, поступово розвинувся стан суб'єктивного дистресу та емоційні порушення, що спричинили труднощі у його соціальному функціонуванні (розлад адаптації). Клінічні прояви цього стану включали в себе знижений настрій, тривожність, порушення сну, зниження продуктивності, поступове звуження кола інтересів і концентрація уваги на психотравмуючій ситуації, що дає підстави діагностувати його, як пролонговану депресивну реакцію. З урахуванням

згаданих обґрунтувань та пояснень даних про психічний стан особи та фактів, які встановлені і виявлені при дослідженні об'єктів експертизи, судово-психіатричним експертом встановлено, що обвинувачений в період скоєння інкримінованих йому протиправних дій виявляв ознаки психічного розладу у формі гострої афективної реакції на стрес, внаслідок чого міг усвідомлювати свої дії, однак повною мірою не міг керувати ними. Внаслідок цього обвинувачений може бути визнаний обмежено осудним. Застосування примусових заходів медичного характеру обвинувачений не потребує [67].

При цьому до обставин, які пом'якшують покарання, суд відніс активне сприяння розкриттю злочину, у тому числі фактичне з'явлення із зізнанням у вчиненому, щире каяття, відшкодування потерпілій понесених витрат на поховання потерпілого, однак обмежену осудність, як обставину, що пом'якшує покарання суд не врахував.

Аналогічно у вироку Держинського міського суду Донецької області від 19.04.2019 у справі № 225/4803/18 згідно з висновком судово-психіатричної експертизи обвинувачена будь-яким хронічним психічним захворюванням, тимчасовим розладом душевної діяльності, слабоумством, іншим хворобливим станом не страждає. Є психічно здоровою. В період часу, який відповідає правопорушенню, яке інкримінується знаходилася в стані гострої реакції на стрес, що підпадає під дію ст. 20 КК. За своїм психічним станом не потребує застосування примусових заходів психіатричної допомоги. При цьому допитаний експерт суду повідомив, що він є судово-медичним експертом психіатром, підтвердив, що в момент вчинення діяння, яке інкримінується обвинуваченій, у останньої спостерігалась гостра реакція на стрес, ажитація. Гостра реакція на стрес це реакція впливу на здоровий стан, це розлад, який розвивається у осіб без видимого психічного розладу у відповідь на виключний фізичний і психологічний стрес. При цьому гостра реакція на стрес це черговість дій, які накопичуються. Цей стан як правило проходить протягом деяких годин або днів. Ажитація - це напруження, викликане сильним стресом. Обвинувачена була визнана обмежено осудною, оскільки не в повній

мірі усвідомлювала свої дії та керувала ними, внаслідок гострої реакції на стрес, викликаної внаслідок подій, які відбувалися навколо обвинуваченої. Факт вживання алкоголю до події вчинення вбивства або після не має значення для встановлення психічного стану обвинуваченої і на висновок не впливає [45]. У вказаному випадку як обставину, що пом'якшує покарання стан обмеженої осудності обвинуваченої при призначення покарання, суд не врахував.

Однак слід зауважити, що у цьому вирокі зазначено також і про те, що в період часу, який відповідає правопорушенню, що інкримінується обвинувачена знаходилася в стані гострої реакції на стрес, що підпадає під дію ст. 20 КК (обмежена осудність).

Не погоджуємося з думкою В. М. Бурдіна про неможливість застосування примусових заходів медичного характеру разом із покаранням за вчинення злочинів, передбачених статтею 116 КК. Так вчений вважає, що положення ч. 1 та ч. 2 ст. 20 КК не узгоджені між собою. Адже в ч. 1 ст. 20 КК вказано, що підлягає кримінальній відповідальності особа, визнана судом обмежено осудною, оскільки в ч. 2 ст. 20 КК передбачено можливість застосування до вказаної категорії осіб примусових заходів медичного характеру, можна зробити висновок про те, що в окремих випадках визнання особи обмежено осудною є підставою, коли вона не буде підлягати кримінальній відповідальності. Адже вказані заходи, хоч і є, певною мірою, заходами кримінально-правового впливу, проте, за чинним КК, не входять до системи заходів кримінальної відповідальності. Мабуть, законодавець мав би передбачити можливість застосування в таких випадках примусових заходів медичного характеру разом із покаранням. Саме на такому застосуванні примусових заходів медичного характеру наголошують окремі науковці. При цьому зазначено, що відповідно до чинного КК до обмежено осудних можливим є призначення лише такого примусового заходу медичного характеру, як надання амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку. З урахуванням викладеного, науковець вважає, що застосування

примусових заходів медичного характеру до обмежено осудних осіб не можна вважати формою реалізації щодо них кримінальної відповідальності [25, с. 79–80].

Як передбачено в ч. 2 ст. 504 КПК, суд, ухвалюючи вирок, може врахувати стан обмеженої осудності як підставу для застосування примусових заходів медичного характеру. Положеннями ч. 2 ст. 94 КК передбачено, що надання амбулаторної психіатричної допомоги у примусовому порядку може бути застосовано судом стосовно особи, яка страждає на психічні розлади і вчинила суспільно-небезпечне діяння, якщо особа за станом свого психічного здоров'я не потребує госпіталізації до психіатричного закладу.

Крім цього, свою позицію обґрунтовуємо ухвалою ВС від 01.02.2019 у справі № 524/8332/17, згідно з якою відмовлено у відкритті касаційного провадження у перегляді вироку Автозаводського районного суду м. Кременчука Полтавської області від 19 липня 2018 року, відповідно до якого обвинуваченого визнано винуватим та засуджено за ч. 1 КК до покарання у виді позбавлення волі на строк 7 років, застосовано до останнього примусові заходи медичного характеру у виді надання йому амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку за місцем відбування покарання. При цьому суд зазначив, що підставою для пом'якшення покарання обвинуваченому районний суд зазначив у своєму судовому рішенні результати висновку судово-психіатричного експерта, згідно з якими в період часу, який відноситься до інкримінованого йому діяння, по своєму психічному стану останній не міг в повній мірі усвідомлювати свої дії та керувати ними, як і в теперішній час. Тому судом обґрунтовано визнано обвинуваченого обмежено осудним і відповідно до положень ст.ст.20, 94 КК та положень постанови ПВСУ № 7 від 3 червня 2005 р. «Про практику застосування судами примусових заходів медичного характеру та примусового лікування» застосовано примусові заходи медичного характеру у виді надання йому амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку за місцем відбування покарання [248].

Також зазначимо, що аналогічні висновки викладено у постанові ВС від 01.10.2019 у справі №725/599/16-к [187] та у постанові Верховного суду від 21.04.2022 у справі №489/1764/20 [198].

Зокрема, у справі № 489/1764/20, ВС зазначив, що стала практика ВС, яка викладена в постановках від 21.09.2021 та від 25.07.2019 (справи № 443/1562/19, №51-9408 км18), зводиться до того, що до осіб, визнаних обмежено осудними, примусові заходи медичного характеру у виді амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку можуть застосовуватись разом із призначенням їм покарання [198].

Підсумовуючи викладене в цьому підрозділі, доходимо висновку, що суб'єкт кримінальних правопорушень, передбачених статтями 116 та 123КК, є загальним та характеризується всіма ознаками загального суб'єкта кримінального правопорушення, передбаченого ст. 118 КК. Здійснено наукове обґрунтування можливості застосування примусових заходів медичного характеру у виді амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку разом із призначенням винному покарання. підходи до розуміння співвідношення сильного душевного хвилювання та обмеженої осудності. Наведено додаткові аргументи, що стан сильного душевного хвилювання не можна ототожнювати з станом обмеженої осудності, скільки перший включає в себе емоційні стани, які не відповідають медичному критерію обмеженої осудності (не є хворобливими станами психіки). Розвинуто підходи до розуміння співвідношення сильного душевного хвилювання та обмеженої осудності. Наведено додаткові аргументи, що стан сильного душевного хвилювання не можна ототожнювати з станом обмеженої осудності, скільки перший включає в себе емоційні стани, які не відповідають медичному критерію обмеженої осудності (не є хворобливими станами психіки).

2.5 Суб'єктивна сторона вчинення кримінального правопорушення у стані сильного душевного хвилювання, що спричинило шкоду життю та здоров'ю людини

У науці кримінального права під поняттям «суб'єктивна сторона складу злочину» прийнято розуміти психічну діяльність особи, що відображає ставлення її свідомості та волі до суспільно небезпечного діяння, яке нею вчиняється, і до його наслідків [181, с. 130].

З точки зору психологічної теорії вина — це психічне ставлення особи до злочинного діяння, яке вчиняється нею, та його наслідків у формі умислу або необережності. Прибічники цієї теорії зазначають, що вина – це завжди умисел або необережність [134, с. 120].

П.С. Матишевський вважає, що вина – це лише психічне ставлення особи до злочинного діяння, яке вчинене нею [135, с. 136]. На підтвердження своєї думки він зазначає, що у кримінальному законодавстві України поняття вини вперше визначене в КК 2001 р. Відповідно до ст. 23 КК виною є психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої КК, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності [135, с. 128]. Передумовою вини є осудність особи, яка вчинила злочин, і досягнення нею віку, встановленого щодо кримінальної відповідальності за такий злочин. Тобто два елементи складу злочину – суб'єкт і суб'єктивна сторона — становлять суб'єктивну підставу кримінальної відповідальності, а два інших — об'єкт і об'єктивна сторона — об'єктивну підставу кримінальної відповідальності і тим самим створюють єдину підставу кримінальної відповідальності, якою є склад злочину [206, с. 171].

В. К. Грищук вважає, що ознаками суб'єктивної сторони складу злочину є: 1) вина у формі умислу або необережності (обов'язкова (необхідна) ознака кожного складу злочину); 2) мотив; 3) мета; 4) емоції (факультативні ознаки складу злочину, які мають значення для кваліфікації злочину (є обов'язковими, необхідними) лише тоді, коли прямо вказані в нормі кримінального закону, яка закріплює конкретний склад злочину). Вина як обов'язкова ознака суб'єктивної

сторони складу злочину характеризується певними, притаманними їй ознаками: 1) вина є критерієм розмежування злочинної і незлочинної поведінки особи; 2) вина є обов'язковою ознакою кожного складу злочину. При її відсутності немає складу злочину, а отже, і підстави для кримінальної відповідальності особи; 3) вина (її форма, вид) має значення у низці випадків для кваліфікації вчиненого особою діяння за конкретною статтею КК України; 4) вина пов'язує особу з вчиненим діянням і його наслідками (у матеріальних складах злочинів), даючи можливість установити суспільну небезпеку особи злочинця і вчиненого ним діяння, що враховується судом при призначенні покарання (п. 3 ч. 1 ст. 65 КК). Ступінь вини особи – інтенсивність її психічного ставлення до вчинюваного суспільно небезпечного діяння і його наслідків [88, с. 274, 291].

За положеннями ст. ст. 24 і 25 КК вина може проявлятися у формі умислу або необережності [167, с. 90–92]. Інших форм вини кримінальний закон не визначає, хоча теорією вироблена третя штучна форма вини, так звана змішана (подвійна, або складна) форма вини. У свою чергу, умисел поділяється на прямий і непрямий, а необережність – на кримінально-протиправну самовпевненість і кримінально-протиправну недбалість. Ці форми і види вини сконструйовані залежно від змісту та співвідношення інтелектуального і вольового елементів і характеризують психічне ставлення особи до вчинюваного нею суспільно небезпечного діяння та його наслідків. Інтелектуальний елемент визначає ті чинники, які належать до свідомості особи, а вольовий – чинники, які належать до її волі [266, с. 203-207].

Заслуговує на увагу позиція професора П. Л. Фріса [259, с. 189], який відзначає безпосередній взаємозв'язок інтелектуального і вольового елементів вини, диференціює вину на умисел і необережність.

Емоційний аспект є необхідним елементом кожної людської дії, зокрема і злочину. Законодавець не включив його до визначення форм вини. Однак емоції входять до змісту психічного ставлення, яке є складовою вини. Емоції (почуття, афекти) виявляються: 1) як емоційні реакції, викликані раптовими обставинами; 2) як емоційні стани із змінами нервово-психічного стану; 3) як

відображена вибірковість емоційних відносин (позитивних або негативних) до того або іншого об'єкта. Залежно від цього емоції відіграють у вчиненні злочину різну роль. По-перше, вони можуть бути мотивом вчинення злочину (почуття кохання, жорстокості, страху тощо), по-друге, — бути тим фоном, на якому здійснюються інтелектуальні і вольові процеси, впливати на них і тим самим впливати на вчинення злочину. Наприклад, захоплення одним об'єктом може, з одного боку, збільшити його тяжіння до суб'єкта, а з другого — спричинити неухвалене ставлення до інших об'єктів. По-третє, емоції можуть призвести до вчинення злочину під впливом афекту [35].

Законодавець у визначенні вини не наводить ознак, що належать до сфери почуттів (емоцій) винного, але це не виключає віднесення емоцій у науці кримінального права до тих чинників, які становлять психічну основу вини. Цей обов'язок підкріплюється тим, що у КК тією чи іншою мірою у разі оцінки дій винного можуть враховуватися й емоції, що впливають на характер його поведінки. Наприклад, при призначенні покарання відповідно до пунктів 4–7 ч. 1 ст. 66 КК обставинами, які його пом'якшують, є вчинення злочину жінкою у стані вагітності; вчинення злочину внаслідок збігу тяжких особистих, сімейних чи інших обставин; вчинення злочину під впливом погрози, примусу або через матеріальну, службову чи іншу залежність; вчинення злочину під впливом сильного душевного хвилювання [35].

Емоції супроводжують будь-яку діяльність людини, проте кримінально-правове значення мають лише такі емоційні стани, які суттєво впливають на здатність особи усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними. Окремі з таких емоційних станів у кримінальному законі позначаються терміном «стан сильного душевного хвилювання». Правильною є позиція тих науковців, які вважають, що поняття «стан сильного душевного хвилювання», яке використовують у кримінальному кодексі, охоплює цілу низку юридично значимих емоційних реакцій та станів, які обмежують здатність особи повноцінно усвідомлювати реальність та свої діяння в момент їхнього вчинення [25, с. 112].

Р. В. Вереша зазначає, що емоції в механізмі злочинного діяння відіграють різну роль. Передусім вони є тлом усіх процесів, які відбуваються у психіці особи, а їхня правова значущість здебільшого нейтральна. Емоції, які закріплює законодавець під час конструювання окремих складів злочинів, можуть бути спонуканнями, які «керують» суб'єктом під час учинення злочину. Злочинні діяння, учинені під впливом емоцій, можливі за наявності будь-якої з форм вини. У судовій практиці частіше трапляються провадження про спричинені емоціями необережні злочини. Кваліфікація злочину як необережного, учиненого під впливом емоцій, можлива лише за умови, якщо за нормами кримінального законодавства передбачено відповідальність за відповідні необережні злочини. Вплив емоцій у разі злочинної самовпевненості може полягати в їх сприянні переоцінці особою власних сил чи інших обставин, на які така особа розраховує за небажаного, але легковажного ставлення до настання суспільно небезпечних наслідків. Така переоцінка «нейтралізує» передбачення можливості настання суспільно небезпечних наслідків, що за умови самовпевненості суб'єкт уявляє в загальній формі. У разі злочинної недбалості вплив емоцій може полягати у зниженні здатності особи діяти уважно, обачно, обережно, відповідно до правил й інструкцій. Унаслідок цього особа має значно обмеженішу можливість передбачити настання суспільно небезпечних наслідків [34].

Серед емоційних станів, що впливають на здатність особи усвідомлювати власні дії та або керувати ними, є кумулятивний афект, джерелом і юридичною підставою якого постає тривала психотравмуюча ситуація, пов'язана з актами протиправної (аморальної) поведінки потерпілої особи. Психотравмуюча ситуація – це ситуація, яку створив потерпілий, що має негативно позначатися на психіці винуватої особи, її емоційній сфері. У такому разі вплив емоційно напруженого стану, акумульованого в умовах психотравмуючої ситуації, може супроводжувати формування умисної форми вини. Оскільки раптовість виникнення кумулятивного афекту з позицій психології є суб'єктивною, коли суб'єкт не очікує, що саме в цей момент він раптом опиниться в певному

психічному стані, якому буде складно протистояти, то до цього моменту є припустимим формування умислу, який буде втілено в життя саме в момент, коли настане афективна розрядка. У цьому разі може йтися про те, що за кумулятивного афекту умисел не завжди буде таким, що виник раптово [34].

Так, у справі № 587/241/18, ВС зазначив, що суспільна небезпека умисного вбивства визначається насамперед важливістю об'єкта - життя людини, на яке спрямовано злочинне посягання. Разом із цим ступінь суспільної небезпеки конкретного кримінального правопорушення визначається також способом дій, ознаками, що характеризують суб'єктивну сторону вчиненого, властивостями самого суб'єкта. Ці кримінальні правопорушення зазвичай пов'язані з яскраво вираженими проявами емоційно-психологічних особливостей суб'єкта злочину та супроводжуються складним психологічним процесом, в якому спонукальні, інтелектуальні, вольові, емоційні та інші психологічні ознаки перебувають в тісному взаємозв'язку та взаємообумовленості. Емоції одночасно є формою організації внутрішньої психічної та зовнішньої поведінкової активності суб'єкта. Також емоції можуть опосередковувати спонукальну функцію мотивів, процес утворення мотивів і мотиваційної діяльності, зокрема злочинної. Емоційна стійкість (нестійкість) сприяє ступеню впливу емоцій на здатність суб'єкта усвідомлювати соціально-правове значення власних діянь і керувати ними. Ретельне дослідження суб'єктивної сторони кримінального правопорушення та психіки винного при вчиненні умисного вбивства має особливе значення для правильної кваліфікації його дій, визначення ступеня суспільної небезпеки діяння й особи, яка його вчинила, а також індивідуалізації покарання. Оскільки вплив емоцій на свідомо-вольову діяльність особи в кожному конкретному випадку є різним, тому його потрібно визначати з огляду на всі обставини вчинення злочину й риси винуватої особи [190].

Суб'єктивна сторона вбивства, вчиненого в стані сильного душевного хвилювання характеризується умисною формою вини. При вбивстві, передбаченому ст. 116 КК, умисел може бути прямим і непрямим.

Психічне ставлення особи при вчиненні цього злочину характеризують дві особливості: 1) умисел завжди є таким, що раптово виник, і афектованим (виникаючи раптово, він одразу й реалізується); 2) емоційний стан винної особи характеризується сильним душевним хвилюванням, що значною мірою знижує її здатність усвідомлювати свої дії або керувати ними. Мотивами умисного вбивства в стані сильного душевного хвилювання (які не впливають на кваліфікацію вчиненого за ст. 116), як правило, є помста і ревності.

У справі № 234/8200/16-к ВС роз'яснив, що суб'єктивна сторона складу злочину, передбаченого ст. 116 КК, характеризується особливим емоційним станом суб'єкта – його сильним душевним хвилюванням, а умисел на позбавлення життя потерпілого виникає раптово і реалізується негайно. Суд зазначив, що психічне ставлення особи при вчиненні цього злочину характеризують дві особливості: 1) умисел завжди є таким, що раптово виник, і афектованим; 2) емоційний стан винної особи характеризується сильним душевним хвилюванням, що певною мірою знижує її здатність усвідомлювати свої дії або керувати ними. При цьому, суд роз'яснив, що розмежування умисного вбивства від вбивства в стані сильного душевного хвилювання здійснюється як за об'єктивною так і суб'єктивною стороною цих злочинів. Зокрема, при кваліфікації злочину за ст. 116 КК суспільно небезпечне діяння особи спровоковане насильством, систематичним знущанням або тяжкою образою з боку потерпілого [206].

Умисне вбивство потерпілого в стані сильного душевного хвилювання може бути вчинене за обставин, які за законом (ч. 2 ст. 115) для умисного вбивства є обтяжуючими. Це може бути вбивство: двох і більше осіб, малолітньої дитини або жінки, яка завідомо для винного перебувала в стані вагітності; з особливою жорстокістю; способом, небезпечним для життя багатьох осіб; у зв'язку з виконанням особою службового або громадського обов'язку (пункти 1, 2, 4, 5, 8 ч. 2 ст. 115). У таких випадках має місце конкуренція двох спеціальних кримінально-правових норм – норми, що містить склад злочину з пом'якшуючими обставинами, і норми, що містить склад

злочину з обтяжуючими обставинами. За правилами кваліфікації злочинів перевага при правовій оцінці вчиненого за таких обставин надається нормі, що містить склад злочину з пом'якшуючими обставинами, тобто ст. 116 [164, с. 127].

Кримінально-правове значення мотиву й мети вчинення злочину полягає у впливі цих ознак на: а) кваліфікацію злочинів – у випадках, коли вони передбачені як обов'язкові ознаки основного або кваліфікованого складу злочину; б) на індивідуалізацію покарання – як обставин, які відповідно до ст. 66 або ст. 67 КК пом'якшують чи обтяжують покарання або іншим чином впливають на ступінь тяжкості злочину й особу винного [17, с.47].

Мотив злочину, вчиненого в стані сильного душевного хвилювання, полягає в актуальних, внутрішніх спонуканнях до поведінки, що виникає в певний момент і потребує негайної реалізації [113, с. 59]. Мотивом до вчинення даного діяння є прагнення до безпеки, захисту, бажання уникнути болю, страху, гніву, невлаштованості, тощо. Тобто, основним мотивом завжди буде прагнення убезпечення себе, як індивіда (від фізичного насильства) та, як особистість (від знущань та образ), а факультативними мотивами можуть виступати помста, ревнощі, захист честі та гідності, тощо. Мета визначається у внутрішніх орієнтирах особистості та особливостях об'єктивної ситуації що існує на момент вчинення злочину, і полягає у діянні що спрямоване на усунення об'єкта-подразника та встановлення справедливості [143].

Мотиви заподіяння шкоди життю та здоров'ю людини в стані сильного душевного хвилювання, за вдалим висловом А. Ф. Зелінського, базуються на похідних емоційних мотивах, які виникають в процесі діяльності людини (радість, смуток, страх, гнів тощо). Такі мотиви, на думку науковця, визначають емоційний стан суб'єкта та в цій якості визначають фон її мотивації. Сильно впливаючи на процес мотивації, ці «фонові» емоції самі мотивами не є, оскільки не відображають інтереси людини. Зокрема, вбивство в стані сильного душевного хвилювання здійснюється не з мотивів гніву, а з мотивів помсти у гніві [203, с. 54].

Аналізуючи мотив у складах злочинів, передбачених статтею 116 КК звернемо увагу на справу № 296/4868/16-к, згідно з якою суд вказав, що із встановлених судами першої та апеляційної інстанцій обставин кримінального провадження вбачається, що обвинувачений почав підозрювати свою дружину у стосунках з іншим чоловіком. Переглянувши листування своєї дружини з потерпілим у соціальній мережі, обвинувачений зателефонував потерпілому та призначив йому зустріч, на яку взяв із собою ніж. Під час зустрічі обвинувачений ударив потерпілого ножом, після чого потерпілий почав тікати, але впав, а обвинувачений, наздогнавши його, сів на потерпілого зверху та завдав йому ще багато ударів [197].

В даному випадку, ВС зробив висновок про те, що вбивство з ревнощів підлягає кваліфікації за ст.115 КК, а не за ст.116 КК, при цьому вказавши, що за встановлених судом фактичних обставин дії обвинуваченого носили активний характер, і останній, маючи достатню кількість часу, обдуманно та сплановано вчинив умисне вбивство потерпілого, що свідчить про відсутність у нього стану фрустрації чи сильного душевного хвилювання.

Таким чином, доходимо висновку, що кримінальні правопорушення, передбачені статтями 116 та 123 КК, можуть бути вчинені як з прямим, так і з непрямым умислом. Мотив та мета виступають факультативною ознакою заподіяння шкоди життю та здоров'ю людини в стані сильного душевного хвилювання та не враховуються під час кваліфікації за статтями 116 та 123 КК, однак їх встановлення має важливе значення для встановлення самого стану сильного душевного хвилювання в обвинуваченого.

Висновки до розділу 2

Поняття «стан сильного душевного хвилювання» належить до міжгалузевих, оскільки використовується не лише в кримінальному праві, а й в психології та психіатрії. При цьому термін «стан сильного душевного хвилювання стосовно кримінально-правової галузі є спеціалізованим, оскільки він запозичений з таких спеціальних галузей знань, як психологія та психіатрія,

а не навпаки. Тому й зазвичай такі спеціалізовані терміни повинні використовуватися в тому значенні, яке вони мають у тій сфері знань, з якої вони запозичені.

Виокремлено види стану сильного душевного хвилювання з урахуванням різних критеріїв. Так, *Залежно від впливу такого стану на вирішення кримінально-правових питань*, слід виокремлювати юридично значущий стан сильного душевного хвилювання та відповідний стан, який не має юридичного значення. Юридично релевантним є такий вид стану сильного душевного хвилювання, який здатний спричинити правові наслідки для особи, яка в такому стані перебувала. У зворотному випадку стан сильного душевного хвилювання не призводить до правових наслідків для особи та є індиферентним для права. *Залежно від ступеня впливу на свідомість та волю особи* стан сильного душевного хвилювання може бути фізіологічним та патологічним. Інші види афекту, які виокремлюються в психології, не впливають юридично на настання правових наслідків для особи та фактично зводяться до констатації фізіологічного та патологічного станів сильного душевного хвилювання. *Залежно від характеру психотравмуючої ситуації* стан сильного душевного хвилювання може бути простим, який виникає у результаті одноактного протиправного прояву, а також кумулятивним, коли в результаті кількох таких ситуацій, коли в особи накопичується певна емоція і остання протиправна дія потерпілого зумовлює аварійну афективну розрядку у вигляді спричинення шкоди життю та здоров'ю людини.

Запропоновано залишити у тексті КК термінологічний зворот «стан сильного душевного хвилювання», відкинувши пропозиції науковців стосовно заміни вказаного звороту на інші емоційні стани людини, враховуючи те, що термінологічний зворот «стан сильного душевного хвилювання» є усталеним на сьогодні, його вживання характеризується тяглістю в історичному аспекті, а оцінні моменти відповідного поняття усуваються у ході проведення судово-психологічних експертиз у конкретному кримінальному провадженні на основі стандартів психологічної експертизи емоційних станів людини.

На підставі формулювання приводів виникнення стану сильного душевного хвилювання у п. 7 ч. 1 ст. 66 та в диспозиціях статей 116 і 123 КК в чинній на сьогодні редакції, а також з урахування виокремлення простого та кумулятивного стану сильного душевного хвилювання, зроблено висновок, що законодавець передбачив три самостійні приводи виникнення стану сильного душевного хвилювання, два з яких стосуються простого стану сильного душевного хвилювання, який виникає у відповідь на одноразове жорстоке поводження або поводження, що принижує честь і гідність особи, а один з них – вказує на кумулятивний вид стану сильного душевного хвилювання, який виникає у відповідь на останню психотравмуючу ситуацію у вигляді жорстокого поводження або поводження, що принижує честь і гідність особи, оскільки обов'язковою повинно мати системний характер.

З урахуванням теорії об'єкта кримінального правопорушення як суспільних відносин, які охороняються нормами права та яким заподіюється шкода у результаті вчинення кримінального правопорушення, зроблено висновок, що в механізмі спричинення шкоди об'єкту кримінального правопорушення заподіянням шкоди життю та здоров'я потерпілого в стані сильного душевного хвилювання першочергове значення відіграє вплив на потерпілого, а через нього – на соціальний зв'язок, який розривається (знищується) в разі вчинення суспільно небезпечного посягання.

З урахуванням результатів наукових досліджень медичних критеріїв стану сильного душевного хвилювання та висновків експертиз, які під час ухвалення судових рішень слугували підставою для кваліфікації дій винних осіб за статтями 116 та 123 КК, відповідно до яких емоційне збудження, характерне для винної особи під час вчинення кримінального правопорушення є швидким та інтенсивним, афективний вибух (чи інший емоційний процес) характеризується раптовістю та частковим звуженням свідомості винної особи, що, як правило, підтверджується раптовістю дій винної особи та обмеженням можливості контролювати свою поведінку та керувати нею, запропоновано формулювання складів кримінальних правопорушень, передбачених статтями

116 та 123 КК України, доповнити вказівкою на раптовість виникнення стану сильного душевного хвилювання.

В механізмі спричинення шкоди об'єкту кримінального правопорушення завжди активну роль відіграє потерпілий, який своєю активною поведінкою (жорстоким поводженням, поводженням, що принижує честь і гідність особи або поводження, що має систематичний характер) створює приводи для виникнення стану сильного душевного хвилювання у винуватого. При цьому кримінально-правове значення для притягнення до кримінальної відповідальності за статтями 116 та 123 КК має виключно поведінка такого «провокуючого» потерпілого, а не інших осіб, які своєю поведінкою жодним чином не зумовили виникнення стану сильного душевного хвилювання в обвинуваченого.

Визначено ознаки, притаманні жорсткому поводженню як приводу виникнення стану сильного душевного хвилювання: 1) це вплив на організм людини, внаслідок якого їй заподіюються фізичні та (або) моральні страждання; 2) одноразові або множинні дії, які мають розрізнений характер та яким не властивий системний характер; 3) інтенсивність поведінки винуватого, яка повинна досягати мінімальних ознак жорстокості та не містити якісних властивостей катування; 4) спричинення конкретних наслідків обвинуваченому або створення реальної можливості настання таких наслідків; 5) наявність причинного зв'язку між жорстким поводженням, виникненням стану сильного душевного хвилювання та наслідками, що настали; 6) наявність умислу.

Поводження, яке принижує честь і гідність людини як самостійний привід виникнення стану сильного душевного хвилювання – це одноразове діяння обвинуваченого, яке спрямоване на приниження честі та гідності людини, спричиняють почуття страху, болісні страждання й почуття неповноцінності, здатні зламати його фізичний чи моральний опір, та які завдають людині моральних та психологічних страждань.

Поводження з боку потерпілої особи, яке має системний характер, повинно характеризуватися як ознаками жорсткого поводження або

поводження, що принижує честь та гідність людини, так і ознакою системності, тобто повинно полягати у відповідних багаторазових (дві або більше) діях потерпілого, які внутрішньо пов'язані між собою та становлять систему взаємопов'язаних дій.

Здійснено наукове обґрунтування можливості застосування примусових заходів медичного характеру у виді амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку разом із призначенням винному покарання. підходи до розуміння співвідношення сильного душевного хвилювання та обмеженої осудності. Наведено додаткові аргументи, що стан сильного душевного хвилювання не можна ототожнювати з станом обмеженої осудності, скільки перший включає в себе емоційні стани, які не відповідають медичному критерію обмеженої осудності (не є хворобливими станами психіки).

Розвинуто підходи до розуміння співвідношення сильного душевного хвилювання та обмеженої осудності. Наведено додаткові аргументи, що стан сильного душевного хвилювання не можна ототожнювати з станом обмеженої осудності, скільки перший включає в себе емоційні стани, які не відповідають медичному критерію обмеженої осудності (не є хворобливими станами психіки).

Кримінальні правопорушення, передбачені статтями 116 та 123 КК, можуть бути вчинені як з прямим, так і з непрямим умислом. При цьому основним мотивом кримінального правопорушення, вчиненого в стані сильного душевного хвилювання, є прагнення убезпечення себе, як індивіда (від фізичного насильства) та, як особистість (від знущань та образ), а факультативними мотивами можуть виступати помста, ревнощі, захист честі та гідності, тощо. Мета визначається у внутрішніх орієнтирах особистості та особливостях об'єктивної ситуації що існує на момент вчинення злочину, і полягає у діянні що спрямоване на усунення об'єкта-подразника та встановлення справедливості.

РОЗДІЛ 3

ЗНАЧЕННЯ СТАНУ СИЛЬНОГО ДУШЕВНОГО ХВИЛЮВАННЯ ДЛЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ КВАЛІФІКАЦІЇ ТА ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЇ ПОКАРАННЯ

3.1 Кримінально-правова кваліфікація кримінальних правопорушень, вчинених у стані сильного душевного хвилювання

Кримінально-правова кваліфікація є визначальним питанням здійснення кримінального провадження, одним з основних етапів (стадій) застосування кримінально-правової норми, саме тому кваліфікація є базовим поняттям у кримінально-правовій літературі та слідчо-судовій практиці. КК не містить визначень понять «кримінально-правова кваліфікація», «кваліфікація злочину», хоча в низці випадків послуговується терміном «кваліфікація» (ч. 2 ст. 9, ч. 3 ст. 29, ч. 2 ст. 33, ст. 35, ч. 3 ст. 66, ч. 4 ст. 67 КК). Водночас майже весь цей нормативно-правовий акт спрямований на вирішення питань кваліфікації діяння, що вчинила особа, і призначення їй покарання [246, с. 10].

Кваліфікувати злочин означає дати йому юридичну оцінку, вказати відповідну кримінально-правову норму, яка визначає ознаки цього злочину. Мета кваліфікації полягає в тому, щоб визначити, який саме злочин учинено, встановити конкретну юридичну підставу для притягнення винного до кримінальної відповідальності та для призначення йому відповідної міри покарання. Кваліфікація злочину припускає встановлення відповідності ознак учиненого діяння не загальному складу злочину, а конкретному, тобто сукупності видових ознак такого злочину. Тому кваліфікація злочину означає підведення суспільно небезпечного діяння під норму чинного кримінального закону, який передбачає ознаки вчиненого злочину в якомога конкретнішій формі. Такою нормою є норма Особливої частини КК. Кваліфікувати діяння – означає встановити відповідність цього діяння складу злочину, передбаченого одною зі статей [100, с. 113].

Згідно зі ст.2.10.1 проєкту КК кримінально-правовою кваліфікацією є визначення статті (її частини, пункту) цього Кодексу, що передбачає вчинене діяння та визначає його як кримінальне правопорушення (включаючи статті, які передбачають ознаки, що змінюють ступінь тяжкості злочину, наявність готування до злочину або замаху на злочин, вид співучасника та форму співучасті) або як діяння, що не є кримінальним правопорушенням. При цьому статтею 2.10.5 передбачено, що якщо кримінальне правопорушення передбачене кількома статтями цього Кодексу, одна з яких містить усі ознаки складу цього кримінального правопорушення, а інші – лише частину таких ознак, то воно кваліфікується за тією статтею, яка містить усі ознаки складу кримінального правопорушення [240].

Характер, розмір та особливості (потерпілий від злочину; спосіб, засоби (знаряддя), обстановка, час; мотив та мета тощо) спричинення шкоди об'єкту складу злочину доволі часто є підставою для встановлення кваліфікуючих та привілейованих ознак складів конкретних злочинів. Може мати місце ситуація, коли більш або менш значний (порівняно з основним складом) ступінь спричинення шкоди об'єкту складу злочину безпосередньо у кримінально-правовій нормі не зазначений, водночас саме він через вказівку на інші ознаки елементів складу і є підставою виділення кваліфікуючих та привілейованих ознак складу злочину [246, с.116].

Залежно від ступеня суспільної небезпечності ознаки складу злочину можна поділити на: а) основні (конститутивні) – ознаки основного складу злочину, на яких базується конструкція складу злочину; б) кваліфікуючі – ознаки, що обтяжують кримінальну відповідальність і вимагають кваліфікації злочину за більш суворою частиною статті Особливої частини КК, порівняно з частиною статті, яка передбачає основний склад злочину, та в) привілейовані – ознаки, що пом'якшують кримінальну відповідальність і вимагають кваліфікації злочину за менш суворою статтею (частиною статті) Особливої частини КК, порівняно зі статтею (частиною статті), яка передбачає основний склад злочину [246, с.116].

Узагальнюючи наведене, О.В. Ус робить такі висновки: 1) при кваліфікації злочину, вчиненого за наявності кваліфікуючих та (або) привілейованих ознак його складу, необхідно з'ясувати та розкрити зміст таких ознак, встановити їх співвідношення (за кількісно-якісними показниками) з ознаками основного складу злочину та ретельно дослідити психічне ставлення суб'єкта злочину до такої кваліфікуючої та (або) привілейованої ознаки (умисне чи необережне); 2) кваліфікуючі та привілейовані ознаки складу злочину при кваліфікації завжди мають пріоритет перед ознаками, що характеризують основний склад злочину. Наприклад, відповідно до п. 20 постанови ПВСУ «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» від 02.02.2003 № 2 «умисне вбивство без кваліфікуючих ознак, передбачених ч. 2 ст. 115 КК, а також без ознак, передбачених статтями 116–118 КК, зокрема в обопільній сварці чи бійці або з помсти, ревнощів, інших мотивів, викликаних особистими стосунками винного з потерпілим, підлягає кваліфікації за ч. 1 ст. 115 КК»; 3) якщо вчинений суб'єктом злочин містить декілька кваліфікуючих ознак, що передбачені різними пунктами однієї статті (частини статті) Особливої частини КК, за загальним правилом кваліфікація здійснюється за всіма пунктами такої статті (частини статті) Особливої частини КК, що передбачають відповідні кваліфікуючі ознаки складу вчиненого злочину (винятком з цього правила може бути конкуренція мотивів та цілей злочину).

Приміром, згідно з абз. 3 п. 17 постанови ПВСУ «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» від 02.02.2003 №2 «при вчиненні декількох умисних убивств за обтяжуючих обставин, передбачених різними пунктами ч. 2 ст. 115 КК, дії винного кваліфікуються за цими пунктами та за п. 13 ч. 2 зазначеної статті з урахуванням повторності»; 4) якщо вчинений суб'єктом злочин містить декілька кваліфікуючих ознак, що передбачені різними частинами статті Особливої частини КК, за загальним правилом кваліфікація здійснюється за частиною статті, що передбачає більш тяжку кваліфікуючу ознаку, тобто більш тяжкий злочин, а саме за частиною статті

Особливої частини КК з більшим порядковим номером. Водночас у мотивувальній частині процесуальних документів зазначаються (описуються) та доводяться усі кваліфікуючі ознаки, що притаманні вчиненому суб'єктом злочину; 5) якщо вчинений суб'єктом злочин містить декілька привілейованих ознак, що передбачені різними статтями Особливої частини КК, за загальним правилом кваліфікація здійснюється за статтею, що передбачає більш м'яку привілейовану ознаку, тобто менш тяжкий злочин. Кваліфікація за сукупністю злочинів в такому разі виключається; 6) якщо вчинений суб'єктом злочин містить як кваліфікуючу, так і привілейовану ознаку, кваліфікація здійснюється за статтею (частиною статті) Особливої частини КК, що передбачає привілейовану ознаку складу вчиненого злочину. Наприклад, відповідно до абз. 3 п. 8 постанови ПВСУ «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» від 02.02.2003 №2 «умисне вбивство, вчинене у стані сильного душевного хвилювання (ст. 116 КК), або матір'ю своєї новонародженої дитини (ст. 117 КК), або при перевищенні меж необхідної оборони чи в разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця (ст. 118 КК), кваліфікується тільки за цими статтями КК, навіть якщо воно й мало ознаки особливої жорстокості» [246, с. 117–118].

У КК 2001 р. стан сильного душевного хвилювання вказується у п'ятьох статтях, а саме у ч. 4 ст. 36, ч. 3 ст. 39, п. 7 ч. 1 ст. 66, ст. 116, ст. 123. Тобто це поняття вжите законодавцем як у нормах Загальної частини КК, так і в Особливій частині цього Кодексу. В Особливій частині КК містяться дві статті, в яких встановлено кримінальну відповідальність за злочини, вчинені в стані сильного душевного хвилювання. Така відповідальність передбачена за умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання (ст. 116 КК), та умисне тяжке тілесне ушкодження, заподіяне у стані сильного душевного хвилювання (ст. 123 КК) [4, с. 19].

У процесі кваліфікації злочинів, вчинених в стані сильного душевного хвилювання за об'єктивною стороною слід керуватися тим, що аналізованим злочинам притаманні переважно три обов'язкові ознаки: 1) суспільно

небезпечно діяння; 2) суспільно небезпечні наслідки; 3) причинний зв'язок між суспільно небезпечним діянням і суспільно небезпечними наслідками. Вказані склади злочинів мають конструкцію як кримінальних правопорушень з матеріальним складом. Це означає, що під час кваліфікації слід встановлювати наявність не лише суспільно небезпечного діяння (дії чи бездіяльності), а й суспільно небезпечних наслідків і причинного зв'язку між таким діянням та його наслідками. На кваліфікацію злочинів вчинених в стані сильного душевного хвилювання, можуть впливати такі ознаки їхньої об'єктивної сторони: а) час учинення злочину; б) спосіб учинення злочину; в) обстановка вчинення злочину; г) поведінка потерпілого.

У п. 27 постанови ПВСУ «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» від 07.02.2003 № 2 зазначено, що для встановлення причин смерті, тяжкості й характеру тілесних ушкоджень призначення експертизи є обов'язковим. Водночас слід ураховувати висновки судово-медичної експертизи, хоча вони містять лише медичну оцінку наслідків злочинного діяння, тож саме в такому розумінні їх мають оцінювати суди під час вирішення питання про доведеність винуватості особи в злочині, обставин його вчинення та про його кримінально-правову кваліфікацію. Для з'ясування тієї обставини, чи вчинено діяння в стані сильного душевного хвилювання, суди мають призначати психолого-психіатричну експертизу [214].

Детально аналіз об'єктивної сторони складу злочину нами надано в розділі другому, а тому в даному розділі зупинимося виключно на питаннях, які впливають на кваліфікацію кримінальних правопорушень, вчинених в стані сильного душевного хвилювання.

Суб'єктивна сторона вбивства, відповідальність за яке передбачена статтею 116 КК, характеризується не лише умислом, а й таким емоційним станом винного, який значною мірою знижував його здатність усвідомлювати свої дії або керувати ними [214]. Необхідною умовою кваліфікації дій винного за статтею 116 КК є сильне душевне хвилювання, що виникло внаслідок жорстокого поводження, поводження, що принижує честь і гідність особи,

системного характеру жорстокого поводження або поводження, що принижує честь і гідність особи, з боку потерпілого.

Обов'язковими умовами кваліфікації дій обвинуваченого за статтями 116 та 123 КК є вчинення умисного вбивства та тяжкого тілесного ушкодження в стані сильного душевного хвилювання, що визначається як медичним, психологопсихіатричним критерієм (за допомогою комплексної судової експертизи), так і критерієм кримінально-правовим (юридичним), за яким кваліфікація дій винного за вказаною статтею можлива лише у разі доведеності підстав, визначених диспозицією статті 116 КК.

Обов'язкові підстави для призначення та проведення експертиз визначені статтею 242 КПК. Одночасно статтею 332 КПК передбачено підстави призначення та проведення експертиз за ухвалою суду під час розгляду кримінального провадження по суті. З вимог вказаних статей вбачається, що призначення та проведення експертиз емоційного стану особи на момент вчинення кримінального правопорушення є правом, а не обов'язком уповноваженого суб'єкта і на стадії судового розгляду належить до дискреційних повноважень суду.

Аналіз судових рішень, ухвалених судами у період 2018-2023 років за статтями 115 і 116 КК, свідчить про те, що питання призначення та проведення експертиз з питань наявності у підозрюваної/обвинуваченої особи стану сильного душевного хвилювання на момент вчинення кримінального правопорушення, потребує більш детального вивчення з метою усунення законодавчих прогалин та формування єдиної судової практики.

Необхідно зауважити, що як під час досудового розслідування, так і під час розгляду кримінального провадження в суді, неоднозначно вирішується питання про вид експертизи, яку слід призначити та провести у випадку наявності підстав вважати, що кримінальне правопорушення було вчинене підозрюваним/обвинуваченим в стані сильного душевного хвилювання.

Так, слідчими органів досудового розслідування при вирішенні питання про те, чи діяння, вчинене підозрюваним, містить ознаки складу злочину,

передбаченого ст. 116 КК, призначалися в більшості випадків судові психіатричні експертизи, які в подальшому були покладені в основу судових рішень. Як приклади, слід навести справи № 344/6602/16-к [195], № 225/4803/18 [204], № 351/683/20 [72], № 930/1890/21 [63], № 484/756/22 [65].

Так, ухвалою Івано-Франківського міського суду Івано-Франківської області від 11.02.2020 у справі №344/6602/16-к, суд звільнив обвинуваченого від кримінальної відповідальності, передбаченої ст. 116 КК на підставі ст.49 цього Кодексу у зв'язку із закінченням строків давності, кримінальне провадження на підставі п.1 ч.2 ст.284 КПК заклав. При цьому суд вказав, що відповідно до висновку стаціонарної повторної комісійної комплексної судово-психіатричної експертизи, яка була проведена Львівською обласною клінічною психіатричною лікарнею за клопотанням представника потерпілого, на даний час, обвинувачений психічною хворобою не страждає, виявляє інфантильні риси особистості, може усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними. За своїм психічним станом, обвинувачений застосування примусових заходів медичного характеру не потребує. Під час інкримінованих йому дій обвинувачений хронічним психічним захворюванням, недоумством, тимчасовим чи іншим хворобливим розладом психічної діяльності не страждав, виявляв інфантильні риси особистості, міг усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними. Під час інкримінованих йому дій, перебував в стані фізіологічного афекту, що є психологічною підставою для юридичного обґрунтування стану сильного душевного хвилювання. Стан фізіологічного афекту позбавляв обвинуваченого можливості в повній мірі усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними. Наявні у обвинуваченого інфантильні риси особистості, за умови впливу суб'єктивно стресової для нього ситуації, можуть зумовлювати у нього появу еректильної дисфункції та статевого безсилля [250].

Вироком Держинського міського суду Донецької області від 19.04.2019 у справі 225/4803/18 обвинувачену визнано винною у вчиненні злочину, передбаченого ст. 116 КК та призначено покарання у виді позбавлення волі

строком на 4 роки. При цьому суд покликався на висновок судово-психіатричної експертизи № 835 від 21.08.2018, згідно з яким обвинувачена будь-яким хронічним психічним захворюванням, тимчасовим розладом душевної діяльності, слабоумством, іншим хворобливим станом не страждає. Є психічно здоровою. В період часу, який відповідає правопорушенню, яке інкримінується знаходилася в стані гострої реакції на стрес, що підпадає під дію ст. 20 КК (обмежена осудність). За своїм психічним станом не потребує застосування примусових заходів психіатричної допомоги [45].

Постановою ВС від 29.04.2020 касаційну скаргу прокурора, який брав участь у розгляді справи судом першої інстанції, задоволено частково. Ухвалу Донецького апеляційного суду від 04.09.2019 по справі № 225/4803/18 скасовано та призначено новий розгляд у суді апеляційної інстанції. При цьому, суд зазначив, що поза увагою й належним аналізом апеляційного суду залишилися окремі положення висновку комплексної психолого-психіатричної експертизи, який міститься в матеріалах справи, в якому експерти вказали, що обвинувачена у момент вчинення злочину перебувала в стані гострої реакції на стрес, однак в стані фізіологічного чи патологічного афекту, а також в стані вираженої емоційної напруги, вираженого емоційного збудження чи в іншому стані, який являється психологічною основою для формування сильного душевного хвилювання, не перебувала [204].

У вирокі Снятинського районного суду Івано-Франківської області від 20.05.2020 у справі № 351/683/20, суд, кваліфікуючи дії винної особи за ст. 116 КК покликався на висновок судово-психіатричного експерта, з якого вбачається, що на час проведення експертизи, обвинувачений хронічним психічним захворюванням, недоумством, тимчасовим або іншим хворобливим розладом психічної діяльності не страждає, може усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними. В період інкримінованих йому дій обвинувачений також хронічним психічним захворюванням, недоумством, тимчасовим або іншим хворобливим розладом психічної діяльності не страждав, міг усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними. За своїм психічним станом обвинувачений

застосування примусових заходів медичного характеру не потребує. обвинувачений в момент інкримінованих дій знаходився в афективному стані, а саме в стані кумулятивного афекту. Обвинувачений в момент інкримінованих дій знаходився в стані кумулятивного афекту, що є психологічною підставою для юридичного трактування стану сильного душевного хвилювання. Стан кумулятивного афекту, який виник у обвинуваченого це є короткотривала емоційна реакція, однак встановити тривалість у часі, за наданими матеріалами справи не надається можливим [72].

Скасовуючи вирок Снятинського районного суду Івано-Франківської області від 20.05.2020, колегія суддів судової палати з розгляду кримінальних справ Івано-Франківського апеляційного суду в ухвалі від 05.09.2022 вказала про те, що суд першої інстанції, встановивши, що потерпілим було застосовано суспільно небезпечне посягання до обвинуваченого та його вагітної дружини, не проаналізував сукупність досліджених доказів щодо встановлення факту перебування обвинуваченого у стані необхідної оборони та безпідставно вказав на те, що останній не потребував захисту своїх інтересів. За таких обставин, суд першої інстанції повинен був встановити чи перебував обвинувачений у стані необхідної оборони та чи відповідали його дії вимогам закону. Перебування обвинуваченого у сильному душевному хвилюванні не унеможливорює існування стану необхідної оборони під час якої обвинувачений має право захищати свої інтереси шляхом заподіяння шкоди. Разом з тим, наявність сильного душевного хвилювання дійсно може вплинути на здатність об'єктивно оцінити ситуацію щодо реального існування посягання [249].

Згідно з висновком судової психіатричної експертизи у справі № 930/1890/21 встановлено, що в період часу, до якого відноситься інкриміноване їй діяння, обвинувачена на хронічне психічне захворювання не страждала, перебувала поза будь-яким тимчасовим хворобливим розладом психічної діяльності, могла усвідомлювати свої дії та керувати ними. В теперішній час обвинувачена на психічні розлади не страждає, може усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними. У досліджуваний період

обвинувачена не перебувала в стані фізіологічного афекту, знаходилася в стані вираженої емоційної напруги, який істотно вплинув на її поведінку [204].

У справі 484/756/22 Первомайський міськрайонний суд Миколаївської області у вирокі від 15.04.2022 покликався на висновок експерта за результатами судової психологічної експертизи, згідно з яким за комплексним узагальненням та аналізом матеріалів кримінального провадження, результатів поглибленого психодіагностування, оцінкою проведеної бесіди, вербальних та невербальних поведінкових проявів під час проведення експертного дослідження із обвинуваченим, експерт прийшов до висновку, що він під час скоєння злочину знаходився в стані високої емоційної напруги, який справив істотний вплив на його свідомість і поведінку. У зв'язку з вичерпанням емоційних ресурсів, через ряд встановлених факторів, він не міг адаптуватися до конфліктної, неочікуваної ним стресової ситуації. І як результат, обвинувачений в час здійснення інкримінованого йому діяння перебував у стані фізіологічного афекту, в протіканні якого є психологічна оцінка стану обвинуваченого за ознаками: афективні переживання накопичувалися у нього протягом тривалого часу, основним механізмом психологічного захисту яких стало витіснення хвилювань з метою ослаблення напруженості. Обвинувачений весь час не полишав надію на переосмислення його сином свого життя та робив все задля лікування від залежності та адекватного сприйняття ним соціуму та адаптації в ньому. Але несприйнятлива поведінка сина, яка формувалась протягом тривалого часу сприяла поглибленню афективних переживань у обвинуваченого, а груба поведінка потерпілого в момент злочину стала «останньою краплею» афективної напруги, яка проявилася в афективному спалаху, що досягла глибини фізіологічного афекту за кумулятивним типом. Обвинувачений у момент здійснення інкримінованого йому діяння перебував у такому емоційному стані, який характерний для психоемоційного перенапруження, стресу та фрустраційних ознак, які викликані інтенсивним впливом гостро емоційних реакцій на його психіку. Так, потерпілий своєю поведінкою та діями в конфліктних ситуаціях, які не раз виникали через

неадекватну поведінку в суспільстві, стали реальною перешкодою у сильному бажанні обвинуваченого досягти мети, а саме задовольнити значущу життєву та головну для нього потребу через налагодження життя рідної людини, а саме свого сина, поведінка та спосіб життя якого були загрозливими в першу чергу для нього самого та потребували допомоги зі сторони. Поява нервово-психічного перенапруження внаслідок зазначених обставин, сформувала у обвинуваченого фрустраційну поведінку, яка вплинула на різкі зміни в емоційному стані підозрюваного, призвела до обмеження сприйняття та порушення контролю над собою [65].

Насамперед слід зауважити, що встановлення стану сильного душевного хвилювання не належить до компетенції експерта, в даному випадку психіатра, оскільки включає, як медичний, так і юридичний критерій і належить до виключних повноважень суду.

Перекваліфікуючи дії обвинуваченої з ч. 1 ст. 115 КК на ст. 116 КК, у справі № 225/4803/18, суд врахував висновок судово-психіатричної експертизи, згідно з яким, обвинувачена будь-яким хронічним психічним захворюванням, тимчасовим розладом душевної діяльності, слабоумством, іншим хворобливим станом не страждає. Є психічно здоровою. В період часу, який відповідає правопорушенню, яке інкримінується знаходилася в стані гострої реакції на стрес, що підпадає під дію ст. 20 КК (обмежена осудність). За своїм психічним станом не потребує застосування примусових заходів психіатричної допомоги [204].

При цьому допитаний в судовому засіданні експерт суду повідомив, що він є судово-медичним експертом психіатром, підтвердив, що в момент вчинення діяння, яке інкримінується обвинуваченій, у останньої спостерігалась гостра реакції на стрес, ажитація. Гостра реакція на стрес це реакція впливу на здоровий стан, це розлад, який розвивається у осіб без видимого психічного розладу у відповідь на виключний фізичний і психологічний стрес. При цьому гостра реакція на стрес це черговість дій, які накопичуються. Цей стан як правило проходить протягом деяких годин або днів. Ажитація – це напруження,

викликане сильним стресом. Обвинувачена була визнана обмежено осудною, оскільки не в повній мірі усвідомлювала свої дії та керувала ними, внаслідок гострої реакції на стрес, викликаній внаслідок подій, які відбувалися навколо обвинуваченої. Експерт психолог в судовому засіданні підтвердив, що в момент діяння, яке інкримінується обвинуваченій, у останньої спостерігалась гостра реакція на стрес, ажитація. Зазначив, що гостра реакція на стрес може бути викликана психічним душевним хвилюванням. При цьому стрес не досяг того рівня емоційної напруги, який би відповідав афекту. Також експерт суду повідомив, що гостра реакція на стрес це стан, який переважний над іншими реакціями свідомості людини у відповідь на виключний фізичний і психологічний стрес. До такого висновку прийшли на підставі отриманої та обстеженої інформації стосовно обвинуваченої [204].

Досліджені висновки експертиз, як у справі № 344/6602/16-к, так і у справі №225/4803/18 породжують кілька питань, які тривалий час дискутується, як в науці, так і в судовій практиці. Зокрема, до компетенції якого саме експерта належить визначення медичного критерію стану сильного душевного хвилювання: експерта психіатра, чи експерта психолога? Якщо обвинувачена особа не в повній мірі могла усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними, чи можна вважати її обмежено осудною і такою, до якої застосовуються правові приписи ст.20 КК?

При цьому також слід зазначити, що за таких ж обставин, мали місце випадки призначення та проведення комплексних судових психолого-психіатричних експертиз. Це, зокрема, справи № 452/715/21 [70], № 606/418/18 [77].

Як приклад судово-психологічної експертизи, яка була покладена в основу вироку як доказ, слід навести справу №752/2247/14-к [43].

На наше переконання, з огляду на закони та нормативно-правові акти, які регулюють питання призначення та проведення експертиз у випадку наявності підстав вважати, що кримінальне правопорушення могло бути вчинене в стані

сильного душевного хвилювання, правильним є призначення та проведення комплексних судових психолого-психіатричних експертиз.

Нашу позицію підтверджуємо статтею 21 Закону України «Про психіатричну допомогу» [213] та п. 10 Порядку проведення судово-психіатричної експертизи, згідно з якими предметом судово-психіатричної експертизи є психічний стан особи у певні юридично значимі проміжки часу, який визначається з метою надання відповіді на запитання, поставлені особою або органом, яка (який) залучила (в) експерта, або слідчим суддею чи судом, що доручив проведення експертизи [186].

В той же час Інструкцією про призначення та проведення судових експертиз та Науково-методичними рекомендаціями з питань підготовки та призначення судових експертиз і експертних досліджень передбачено, що психологічна експертиза встановлює ті особливості психічної діяльності та такі їх прояви в поведінці особи, які мають юридичне значення та викликають певні правові наслідки. Основними завданнями психологічної експертизи є визначення у підекспертної особи індивідуально-психологічних особливостей, рис характеру, провідних якостей особистості, мотивотвірних чинників психічного життя і поведінки; емоційних реакцій та станів; закономірностей перебігу психічних процесів, рівня їхнього розвитку та індивідуальних їх властивостей [117].

Цією ж Інструкцією передбачено, що згідно з процесуальним законодавством України експертами виконуються первинні, додаткові, повторні, комісійні та комплексні експертизи.

Отже, основним критерієм розмежування судово-психіатричної та судово-психологічної експертизи є коло питань, які підлягають дослідженню і належать до компетенції відповідного експерта.

Однак наявності лише одного висновку експертизи про стан сильного душевного хвилювання є недостатнім для кваліфікації діяння, як такого, що вчинене в стані сильного душевного хвилювання. Так, диспозицією статті 116 КК передбачено, що підставами для кваліфікації злочину за вказаною статтею є

жорстоке поводження, поводження, що принижує честь і гідність особи, системний характер жорстокого поводження або поводження, що принижує честь і гідність особи, з боку потерпілого.

У цьому контексті слід зауважити, що однією з підстав для призначення та проведення повторної або додаткової психолого-психіатричної експертизи під час розгляду кримінального провадження в суді є відсутність у висновку експертизи даних про жорстоке поводження, поводження, що принижує честь і гідність особи, системний характер жорстокого поводження або поводження, що принижує честь і гідність особи, з боку потерпілого. Досить часто на досудовому розслідуванні такі експертизи призначаються на початку досудового розслідування, коли матеріали провадження не містять відповідного обсягу даних, які б дозволяли експерту оцінити, чи відповідна поведінка потерпілого до вчинення кримінального правопорушення впливала на емоційний стан підозрюваного/обвинуваченого в момент його вчинення. Бувають випадки, коли показання свідків та докази, описані у висновку, є відмінними за своєю суттю та обсягом від тих, які суд безпосередньо дослідив в судовому засіданні. І наведене безумовно є підставою для призначення повторної або додаткової експертизи на підставі п.3 ч.1 ст.332 КПК.

У постанові ВС від 16.03.2021 в справі №759/17836/17, зазначено, що обов'язковою умовою юридичної кваліфікації дій винуватця за статтею 116 КК є не вчинення умисного вбивства в стані фізіологічного афекту, що є суто медичним, психолого-психіатричним критерієм, а в стані сильного душевного хвилювання, що є критерієм кримінально-правовим. При цьому Суд наголосив, що встановлення фактичних даних, які б свідчили про наявність обставин, передбачених статтею 116 КК, і які б могли викликати у винного стан сильного душевного хвилювання, є компетенцією суду [194].

На підставі наведеного приходимо до висновку, що кваліфікація кримінального правопорушення за статтями 116 і 123 КК можлива лише за наявності сукупності юридичного та медичного критеріїв стану сильного душевного хвилювання. Тобто, якщо медичний критерій підтверджено,

а підстави, передбачені диспозицією статті 116 КК, не знайшли свого підтвердження в судовому засіданні, суд не вправі кваліфікувати кримінальне правопорушення, як таке, що вчинене в стані сильного душевного хвилювання. І навпаки, якщо в судовому засіданні встановлено, що в діях потерпілого мало місце жорстоке поводження, поводження, що принижує честь і гідність особи, системний характер жорстокого поводження або поводження, що принижує честь і гідність особи, однак висновок експертизи не підтвердив факт перебування підозрюваного/обвинуваченого на момент вчинення кримінального правопорушення в стані сильного душевного хвилювання, підстави для кваліфікації такого діяння за ст.116 КК відсутні.

Нашу позицію підтверджуємо висновком ВС, викладеного у постанові від 21.09.2021 у справі № 750/13728/19, згідно з яким апеляційний суд, кваліфікуючи дії обвинуваченого за ст.116 КК, залишив поза увагою відсутність спеціальних висновків психолого-психіатричної експертизи щодо встановлення наявності або відсутності в обвинуваченого стану фізіологічного афекту під час вчинення злочину та не врахував, що згідно з висновком судово-психіатричної експертизи на момент вчинення злочину обвинувачений міг усвідомлювати свої дії та керувати ними [199].

У справі № 587/241/18 ВС висноував, що експерт, який дає свій висновок у кримінальних провадженнях за статтями 116 та 123 КК, вирішує питання, в якому емоційному стані перебував обвинувачений на момент скоєння інкримінованого йому діяння. Така експертиза необхідна для недопущення помилкового пом'якшення покарання у випадках, коли стану афекту з погляду юридичної психології бути не може. Окрім того, в цих кримінальних провадженнях може проводитися психолого-психіатрична експертиза. Психіатрична складова необхідна для того, щоб відмежувати емоційний стан особи від можливого стану патологічного афекту [190].

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що комплексна психолого-психіатрична експертиза, якою підтверджено стан сильного душевного хвилювання на момент вчинення кримінального правопорушення та наявність

доказів жорстокого поводження, поводження, що принижує честь і гідність особи, системного характеру жорстокого поводження або поводження, що принижує честь і гідність особи з боку потерпілого, є підставою для розмежування складів злочинів, передбачених ст. 115 і ст. 116 КК, а також ст. 121 і ст. 123 КК, що впливає, як на тяжкість кримінального правопорушення, так і на вид та розмір покарання, визначеного санкціями вказаних статей. А тому концептуальне осмислення проблемних питань призначення та проведення комплексних психолого-психіатричних експертиз має не лише теоретичне, але й практичне значення [31, с. 20–23].

Важливим аспектом кваліфікації є розмежування кримінальних правопорушень, вчинених в стані сильного душевного хвилювання від суміжних складів кримінальних правопорушень.

Аналіз складів кримінальних правопорушень, передбачених ст.ст. 115–118 КК показав, що вказані склади мають як спільні, так і відмінні ознаки, що й зумовлює необхідність їх розмежування. Зокрема, від вбивства, вчиненого в стані сильного душевного хвилювання слід відмежовувати умисне вбивство, вбивство, вчинене при перевищенні меж необхідної оборони та вбивство матір'ю новонародженої дитини. Дискусійними також залишаються питання кваліфікації тяжкого тілесного ушкодження, що призвело до смерті потерпілого, вчиненого в стані сильного душевного хвилювання; заподіяння у стані сильного душевного хвилювання іншої шкоди здоров'ю, крім заподіяння тяжкого тілесного ушкодження; незакінчений замах на життя та здоров'я, вчинений в стані сильного душевного хвилювання та випадки заподіяння у стані сильного душевного хвилювання іншої шкоди, зокрема пошкодження чи знищення майна. Не менш важливими є випадки, за яких особа не підлягає кримінальній відповідальності, якщо через сильне душевне хвилювання, викликане суспільно небезпечним посяганням, вона не могла оцінити відповідність заподіяної нею шкоди небезпечності посягання чи обстановці захисту.

Питання про кримінально-правову кваліфікацію і розмежування складів кримінальних правопорушень має велике значення для кримінально-правової охорони прав і законних інтересів держави, суспільства, людини і громадянина. Помилки у кваліфікації злочину можуть спричинити не лише неправильне призначення покарання, а й незастосування чи необґрунтоване застосування низки інших заходів (застосування чи незастосування амністії, умовно-дострокового звільнення, строків погашення судимості тощо) [156, с. 188].

У практиці правозастосування часто трапляються випадки, коли під час кримінально-правової кваліфікації виникають ситуації, за яких різні склади злочинів характеризуються, з одного боку, низкою спільних ознак, а з іншого – ознаками, що їх відрізняють (відмінними). У теорії кримінального права такі склади злочинів прийнято називати суміжними [157, с. 161].

У підходах науковців до розуміння поняття суміжних складів злочинів прослідковуються два підходи. Перший, коли наявність спільних, тобто тотожних за змістом, однакових ознак, була єдиним критерієм, за яким визначали суміжні склади злочинів. Другий – коли суміжні склади злочинів визначали як такі, що місять однакові за змістом, схожі ознаки, й водночас ознаки, за якими вони відрізняються. Характерною рисою суміжних складів злочинів є та обставина, що вони відрізняються від інших категорій складів злочинів зі спільними ознаками, зокрема, передбачених конкуруючими нормами, нормами, та нормами, що перебувають у колізії. Суміжними складами злочинів слід вважати склади, що утворюють пару (групу), кожний з яких має ознаки, які повністю чи частково збігаються за змістом з ознаками іншого складу злочину, що входить у цю пару (групу) (крім загального об'єкта, причинного зв'язку, загальних ознак суб'єкта складу злочину, вини), одночасно кожний з яких містить хоча б одну ознаку, що відрізняється за змістом з відповідними ознаками інших складів з цієї пари (групи), які взаємно виключають можливість наявності одна одної у складах злочинів, яким вони властиві [23, с. 202, 223].

Разом з тим у контексті досліджуваної проблеми важливо наголосити на тому, що за ступенем суспільної небезпечності ознаки складу кримінального правопорушення поділяються на основні (конститутивні) – ознаки основного складу злочину, на яких базується конструкція складу злочину; кваліфікуючі – ознаки, що обтяжують кримінальну відповідальність і вимагають кваліфікації злочину за більш суворою частиною статті Особливої частини КК, порівняно з частиною статті, яка передбачає основний склад злочину, та привілейовані – ознаки, що пом'якшують кримінальну відповідальність і вимагають кваліфікації злочину за менш суворою статтею (частиною статті) Особливої частини КК, порівняно зі статтею (частиною статті), яка передбачає основний склад злочину.

При цьому слід погодитись із правилами кваліфікації злочину, вчиненого за наявності кваліфікуючих та привілейованих ознак складу злочину, запропонованих О. В. Ус, згідно з якими: 1) при кваліфікації злочину, вчиненого за наявності кваліфікуючих та (або) привілейованих ознак його складу, необхідно з'ясувати та розкрити зміст таких ознак, встановити їх співвідношення (за кількісно-якісними показниками) з ознаками основного складу злочину та ретельно дослідити психічне ставлення суб'єкта злочину до такої кваліфікуючої та (або) привілейованої ознаки (умисне чи необережне); 2) кваліфікуючі та привілейовані ознаки складу злочину при кваліфікації завжди мають пріоритет перед ознаками, що характеризують основний склад злочину; 3) якщо вчинений суб'єктом злочин містить декілька кваліфікуючих ознак, що передбачені різними пунктами однієї статті (частини статті) Особливої частини КК, за загальним правилом кваліфікація здійснюється за всіма пунктами такої статті (частини статті) Особливої частини КК, що передбачають відповідні кваліфікуючі ознаки складу вчиненого злочину (винятком з цього правила може бути конкуренція мотивів та цілей злочину); 4) якщо вчинений суб'єктом злочин містить декілька кваліфікуючих ознак, що передбачені різними частинами статті Особливої частини КК, за загальним правилом кваліфікація здійснюється за частиною статті, що передбачає більш

тяжку кваліфікуючу ознаку, тобто більш тяжкий злочин, а саме за частиною статті Особливої частини КК з більшим порядковим номером; 5) якщо вчинений суб'єктом злочин містить декілька привілейованих ознак, що передбачені різними статтями Особливої частини КК, за загальним правилом кваліфікація здійснюється за статтею, що передбачає більш м'яку привілейовану ознаку, тобто менш тяжкий злочин. Кваліфікація за сукупністю злочинів в такому разі виключається; 6) якщо вчинений суб'єктом злочин містить як кваліфікуючу, так і привілейовану ознаку, кваліфікація здійснюється за статтею (частиною статті) Особливої частини КК, що передбачає привілейовану ознаку складу вчиненого злочину. Наприклад, відповідно до абз. 3 п. 8 постанови ПВСУ «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» від 2 лютого 2003 р. № 2 «умисне вбивство, вчинене у стані сильного душевного хвилювання (ст. 116 КК), або матір'ю своєї новонародженої дитини (ст. 117 КК), або при перевищенні меж необхідної оборони чи в разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця (ст. 118 КК), кваліфікується тільки за цими статтями КК, навіть якщо воно й мало ознаки особливої жорстокості» [246, с. 119–120].

В даному випадку варто підтримати позицію В. О. Навроцького про те, що при конкуренції між статтями, які встановлюють відповідальність за основний, кваліфікований та привілейований склади злочинів, пріоритет мають норми, які передбачають відповідальність за привілейований склад злочину [164, с. 454].

Дослідження наукової літератури та відповідних приписів КК дає підставу зробити висновок, що кваліфікуючі та привілейовані ознаки складу злочину: а) впливають (підвищують або зменшують) на ступінь тяжкості (суспільної небезпечності) злочину (свідчать саме про суттєві зміни рівня (різке підвищення чи зниження) ступеня тяжкості порівняно з ознаками основного складу злочину); б) впливають на кваліфікацію вчиненого особою діяння та в) підвищують чи зменшують відповідальність за вчинене (є засобом диференціації кримінальної відповідальності) [246, с. 117].

У теорії кримінального права та судовій практиці по різному вирішуються питання відмежування кримінальних правопорушень, вчинених в стані сильного душевного хвилювання від суміжних складів кримінальних правопорушень.

Умисне вбивство відмежовують від вбивства, вчиненого в стані сильного душевного хвилювання як за об'єктивною так і суб'єктивною стороною цих злочинів. Зокрема, при кваліфікації злочину за ст. 116 КК суспільно небезпечне діяння особи спровоковане жорстоким поведженням, або таким, що принижує честь і гідність особи, а також за наявності системного характеру такого поведження з боку потерпілого.

Як приклад можна навести постанову ВС у справі №283/1117/21 від 27.09.2022, у якій Суд розмежовуючи медичний та юридичний критерії душевного хвилювання вказав на те, що у даному кримінальному провадженні обвинувачений на момент вчинення кримінального правопорушення усвідомлював значення своїх дій та міг керувати ними, а під час конфлікту в діях потерпілого не було ознак жорстокого поведження, або такого, що принижує честь і гідність особи, що виключає кваліфікацію злочину, як такого, що вчинений в стані сильного душевного хвилювання [203].

До інших висновків прийшов ВС у справі № 930/1890/21. Так, в постанові від 29.06.2023, ВС підтвердив кваліфікацію кримінального правопорушення за ст. 116 КК, вказавши, що мотивом для вбивства стала не виникла на побутовому ґрунті словесна суперечка з потерпілим, а саме виражене емоційне напруження, яке істотно вплинуло на поведінку обвинуваченої та діяльність, що було викликане поведженням покійного у присутності сторонніх, яке принижувало її честь та гідність в даному випадку та мало системний характер з боку потерпілого до цього, що проявилось в імпульсивній розрядці раніше накопиченої напруги з обмеженим усвідомленням наслідків своїх дій [204].

Аналізуючи склади кримінальних правопорушень, передбачених статтями 116 і 118 КК, Н. М. Плисюк вказує на те, що ці правопорушення є різновидами умисних вбивств при пом'якшуючих обставинах. Цим, перш за

все, визначається схожість їх об'єктивних та суб'єктивних ознак. Зближує їх обстановка, яка полягає в протиправній поведінці потерпілого. Для цих суміжних складів злочинів характерним є раптовість виникнення умислу на вбивство, відсутність проміжку часу між протиправною поведінкою потерпілого і заподіянням йому смерті. Також схожістю вказаних злочинів виступає і те, що обидва вони можуть вчинюватися винним у стані сильного душевного хвилювання. Наявність багатьох моментів, які є характерними як для умисного вбивства в стані сильного душевного хвилювання, так і умисного вбивства при перевищенні меж необхідної оборони, призводить іноді до їх ототожнення на практиці [182, с. 165–166].

Так, обґрунтовуючи висновки щодо правильності правової кваліфікації дій обвинуваченого за ст. 116 КК, суддя Снятинського районного суду Івано-Франківської області вказав, що обвинувачений вчинив умисне вбивство, внаслідок сильного душевного хвилювання, яке було викликано жорстоким поведінням з боку потерпілого та його протиправними діями відносно обвинуваченого та його дружини. Однак колегія суддів судової палати з розгляду кримінальних справ Івано-Франківського апеляційного суду в ухвалі від 05.09.2022, з вказаними висновками суду першої інстанції не погодилася та вказала про те, що суд першої інстанції, встановивши, що потерпілим було застосовано суспільно небезпечне посягання до обвинуваченого та його вагітної дружини, не проаналізував сукупність досліджених доказів щодо встановлення факту перебування обвинуваченого у стані необхідної оборони та безпідставно вказав на те, що останній не потребував захисту своїх інтересів. За таких обставин, суд першої інстанції повинен був встановити чи перебував обвинувачений у стані необхідної оборони та чи відповідали його дії вимогам закону. Перебування обвинуваченого у сильному душевному хвилюванні не унеможливило існування стану необхідної оборони під час якої обвинувачений має право захищати свої інтереси шляхом заподіяння шкоди. Разом з тим, наявність сильного душевного хвилювання дійсно може вплинути на здатність об'єктивно оцінити ситуацію щодо реального існування посягання [249].

З вказаного прикладу з судової практики вбачається, що стан сильного душевного хвилювання та стан необхідної оборони не виключають один одного і при вирішенні питання про кримінально-правову кваліфікацію вчиненого діяння, за наявності для цього підстав, суди в однаковій мірі повинні дослідити питання про те, чи перебувала особа на момент вчинення кримінального правопорушення в стані сильного душевного хвилювання і чи вчинене нею діяння не містить ознак необхідної оборони або перевищення її меж.

Для прикладу наведено цікавий випадок з судової практики, коли органом досудового розслідування дії винної особи кваліфіковано за ч. 1 ст. 115 КК, як умисне вбивство, суд першої інстанції перекваліфікував дії винної особи на ст.116, тобто умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання, а суд апеляційної інстанції закрит провадження в справі на підставі ч. 5 ст. 36 КК. Як встановлено, в судовому засіданні потерпілі збили з ніг обвинуваченого, та наносили удари ногами по голові та тулубу, при цьому обвинувачений, лежачі на землі був обмежений в русі, не мав достатньої можливості чинити опір, тому, він, захищаючись вихопив пістолет і здійснив два постріли у бік потерпілих. При цьому апеляційний суд вказав, що якщо вбивство було вчинене у стані необхідної оборони з перевищенням її меж і той, хто захищався одночасно перебував у стані фізіологічного афекту, то його дії кваліфікуються за ст. 118 КК, тобто за більш м'яким законом, а не за ст. 116 КК.

Вказаний висновок відповідає абзацу 1 п. 10 постанови ПВСУ від 28.06.1991 № 4 «Про практику застосування судами законодавства, яке забезпечує право на необхідну оборону від суспільно небезпечних посягань». Зокрема, у ньому відзначалося: «дії осіб, які вчинили вбивство або заподіяли тяжкі тілесні ушкодження при перевищенні меж необхідної оборони і одночасно перебували в стані сильного душевного хвилювання, що раптово виникло, належить кваліфікувати відповідно за статтею 97, 104 КК (1960 р.), тобто за більш м'яким законом, а не за статтями 95, 103 КК (1960 р.)». Проте постанова ПВСУ від 26.04.2002 № 1 «Про судову практику у справах про

необхідну оборону» та Постанова ПВСУ від 07.02.2003 № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя і здоров'я особи» відповідних положень не містять [214].

Кваліфікація злочину за наявності конкуренції кримінально-правових норм, що передбачають склади злочинів з привілейованими ознаками, за загальним правилом здійснюється за статтею, що передбачає більш м'яку привілейовану ознаку, тобто менш тяжкий злочин. Кваліфікація за сукупністю злочинів у такому разі виключається. Приміром, умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання та при перевищенні меж необхідної оборони, підлягає кваліфікації за ст. 118 КК, яка передбачає більш м'яку привілейовану ознаку [246, с. 140].

На наведені обставини звертав увагу О. В. Авраменко, вказуючи, зокрема про те, що для розмежування умисного вбивства, вчиненого в стані сильного душевного хвилювання, та умисного вбивства при перевищенні меж необхідної оборони необхідно враховувати насамперед мотивацію діянь суб'єкта. Мотив при необхідній обороні полягає у бажанні захистити свої законні інтереси, інтереси держави, суспільства або іншої особи шляхом заподіяння шкоди тому, хто посягає. За наявності стану сильного душевного хвилювання визначальним мотивом є гнів, що породжує прагнення спричинити шкоду тому, хто посягає. В результаті емоційної напруженості та збудженості суб'єкт певною мірою втрачає контроль над своїми діями. На відміну від перевищення меж необхідної оборони, вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання, характеризується тим, що протиправні дії потерпілого є більш суспільно небезпечними, ніж при перевищенні меж необхідної оборони [5, с. 114].

Наголошує на цьому також М. І. Мельник, вказуючи, що мотивація дій винного при перевищенні меж необхідної оборони має бути головним чином зумовлена захистом від суспільно небезпечного посягання охоронюваних законом прав та інтересів [166, с. 188].

У цьому контексті слушною видається позиція О. В. Навроцького про те, що при конкуренції привілеюючих ознак між собою, перевагу слід віддати нормі, яка встановлює найбільш привілейований вид злочину. Таке рішення обґрунтовується звичайно тим, що наявність кількох привілеюючих ознак не повинна погіршувати становище особи, порівняно з тим, коли має місце лише одна із них [164, с. 457].

Аналогічної позиції дотримуються С. І. Селецький [224, с. 38] та В. В. Кузнєцов і А. В. Савченко [141, с. 197], вказуючи про те, що, якщо вбивство було вчинене в стані необхідної оборони з перевищенням її меж і той, хто захищався, перебував у стані фізіологічного афекту, то дії винного кваліфікуються за ст. 118 КК, тобто за більш м'яким законом, а не за ст. 116 КК.

На думку Н. М. Плисюк за ст. 118 КК, а не за ст. 116 КК слід кваліфікувати дії особи, яка вчинила умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця, перебуваючи при цьому у стані сильного душевного хвилювання, якщо при цьому особа зберігала можливість оцінити відповідність заподіяної нею шкоди небезпечності посягання та обстановці захисту. Разом з тим можливі і такі випадки, коли дії винного зовні зберігають ознаки необхідної оборони, але вчинюються з помсти за попередню образу вже після закінчення посягання, але в стані сильного душевного хвилювання. У подібних випадках вчинене утворює склад умисного вбивства при пом'якшуючих обставинах, передбаченого ст. 116 КК [182, с. 79].

Щодо обставин, які виключають кримінальну протиправність діяння, слід наголосити, що ч. 4 ст. 36 КК визначено, що особа не підлягає кримінальній відповідальності, якщо через сильне душевне хвилювання, викликане суспільно небезпечним посяганням, вона не могла оцінити відповідність заподіяної нею шкоди небезпечності посягання чи обстановці захисту.

У пункті 3 Постанови ПВСУ №1 від 26.04.2002 «Про судову практику у справах про необхідну оборону» йдеться про те, що суспільно небезпечне

посягання на законні права, інтереси, життя і здоров'я людини, суспільні інтереси чи інтереси держави може викликати в особи, яка захищається, сильне душевне хвилювання. Якщо в такому стані вона не могла оцінювати відповідність заподіяної нею шкоди небезпечності посягання чи обстановці захисту, її дії слід розцінювати як необхідну оборону [215].

Як приклад сильного душевного хвилювання, викликаного суспільно небезпечним посяганням, коли особа не могла оцінити відповідність заподіяної нею шкоди небезпечності посягання та обстановці захисту слід навести випадок, який мав місце у справі № 446/244/14-к Кам'янка-Бузького районного суду Львівської області. Так, згідно з ухвалою суду від 17.09.2018, в провину обвинуваченому органом досудового розслідування поставлено те, що він, знаходячись біля свого господарства, на ґрунті неприязних стосунків, під час суперечки з потерпілим умисно наніс йому один удар рукою в область вилицевої частини обличчя зліва, спричинивши потерпілому тілесні ушкодження у вигляді закритої черепно-мозкової травми, струсу головного мозку, зламу виличної кістки зліва по нижньому орбітальному краю без зміщення, які відносяться до тілесного ушкодження середнього ступеня тяжкості за ознакою довготривалого розладу здоров'я. Висновком амбулаторної судово-психологічної експертизи доводиться, що в момент вчинення правопорушення обвинувачений перебував в стані емоційного напруження, що є психологічною підставою для юридичного трактування стану сильного душевного хвилювання. Стан емоційного напруження у обвинуваченого в момент правопорушення обмежив його можливість усвідомлювати свої дії та передбачати їх наслідки. На момент правопорушення обвинувачений перебував в стані емоційного напруження, що є юридичною підставою стану сильного душевного хвилювання. Отже, дії обвинуваченого, які йому інкримінуються як вчинення злочину передбаченого ч. 1 ст. 122 КК повністю відповідають визначенню поняття необхідна оборона. Суд дійшов висновку, що обвинувачений заподіюючи шкоду потерпілому діяв у стані

необхідної оборони, а тому у його діях відсутній склад злочину передбачений ч. 1 ст. 122 КК [39].

До аналогічних висновків прийшов суд у справі № 439/874/18 [39], визнавши обвинуваченого невинуватим у пред'явленому обвинуваченні за ч. 2 ст. 125 КК та виправдавши на підставі п. 3 ч.1 ст. 373 КПК у зв'язку з недоведеністю в діянні обвинуваченого складу кримінального правопорушення.

При розгляді кримінального провадження № 658/278/15-к суддя судової палати з розгляду кримінальних справ Херсонського апеляційного суду висловив окрему думку про те, що кваліфікація дій обвинуваченого по заподіяння потерпілому за ч. 2 ст. 125 КК є неправильною, оскільки суд встановив, що обвинувачений перебував у стані сильного душевного хвилювання, що раптово виникло внаслідок протизаконного насильства з боку потерпілих, а кримінальна відповідальність за заподіяння легких тілесних ушкоджень у стані сильного душевного хвилювання чинним КК не передбачена (п. 25 Постанови ПВСУ «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» № 2 від 07.02.2003) [170].

Кваліфікація злочину за наявності конкуренції кримінально-правових норм, що передбачають склади злочинів з привілейованою та кваліфікуючою ознаками, здійснюється за статтею (частиною статті) Особливої частини КК, що передбачає привілейовану ознаку складу вчиненого злочину. Наприклад, відповідно до абз. 3 п. 8 постанови ПВСУ «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» від 02.02.2003 №2 «умисне вбивство, вчинене у стані сильного душевного хвилювання (ст. 116 КК), або матір'ю своєї новонародженої дитини (ст. 117 КК), або при перевищенні меж необхідної оборони чи в разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця (ст. 118 КК), кваліфікується тільки за цими статтями КК, навіть якщо воно й мало ознаки особливої жорстокості» [246, с. 151].

Дискусійним в науці та судовій практиці залишається питання кримінально-правової кваліфікації умисного тяжкого тілесного ушкодження,

що спричинило смерть потерпілого, заподіяного в стані сильного душевного хвилювання.

На наш погляд, складність проблеми, очевидно полягає у тому, що ст. 116 КК передбачає відповідальність за умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання, а стаття 123 КК передбачає відповідальність за умисне тяжке тілесне ушкодження, вчинене в стані сильного душевного хвилювання, тобто у Кримінальному кодексі України відсутня спеціальна норма, яка б передбачала відповідальність за таке діяння.

Досліджуючи вказану проблему, яка доволі часто виникає у судовій практиці, О. В. Авраменко, не погоджуючись з тезою про те, що кваліфікація дій винної особи, яка заподіяла тяжке тілесне ушкодження, що спричинило смерть потерпілого в стані сильного душевного хвилювання повинна відбуватись за сукупністю злочинів, а саме за заподіяння умисного тяжкого тілесного ушкодження у стані сильного душевного хвилювання (ст.123 КК) та вбивства через необережність (ст.119 КК), вказував, зокрема, на те, що санкція ст. 123 КК передбачає максимальне покарання у виді позбавлення волі на строк до двох років, санкція ст. 119 КК – від 3 до 5 років. Відтак, є неприпустимою кваліфікація діянь винного, вчинених у стані сильного душевного хвилювання за статтею, яка передбачає більш суворе покарання за настання наслідку (смерті), до якого особа могла ставитись лише з необережності, порівняно з караністю діяння, яке призвело до наслідку (тяжкого тілесного ушкодження), до якого особа ставилась умисно. Адже загальновизнаним є те, що умисне заподіяння тяжкого тілесного ушкодження є більш суспільно небезпечним наслідком, ніж заподіяння смерті з необережності. При цьому автор вважав, що у випадку заподіяння у стані сильного душевного хвилювання тяжкого тілесного ушкодження, яке спричинило смерть потерпілого, діяння повинно бути кваліфіковано лише за ст. 123 КК [4, с. 204].

Водночас, слід зауважити, що в судовій практиці вказане питання вирішується доволі неоднозначно. Так, у справі № 724/194/22, Чернівецький апеляційний суд досліджуючи питання кримінально-правової кваліфікації дій

винної особи, яка перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння на ґрунті виниклих побутових неприязних відносин, під час конфлікту та сварки із потерпілим, переслідуючи мету спричинення тілесних ушкоджень умисно завдала приблизно 20 ударів кулаками рук та ногами в область голови та тулубу потерпілого, внаслідок чого заподіла йому тілесні ушкодження, які знаходяться в прямому причинно-наслідковому зв'язку із фактом настання смерті, вказав, що матеріали кримінального провадження не містять доказів на підтвердження дій обвинуваченої, спрямованих на умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання, як того вимагає диспозиція ст. 116 КК, а доводи обвинуваченої про те, що вона лише хотіла себе захистити, однак через те, що вона перебувала в стані сильного душевного хвилювання через його постійні образи бійка закінчилася трагедією, є необґрунтованими та не знайшли свого підтвердження в суді [256].

Як приклади перекваліфікації дій винної особи з ч. 2 ст. 121 КК на ст. 116 КК слід навести вирок Ратнівського районного суду Волинської області від 02.08.2019 [67] та вирок Заводського районного суду м. Запоріжжя від 06.02.2017 [49].

Окремої уваги заслуговує справа № 662/729/19, у якій ВС при вирішенні питання про кваліфікацію дій винної особи, яка на ґрунті неприязних стосунків, з метою заподіяння тілесних ушкоджень, усвідомлюючи суспільно небезпечний характер своїх дій, передбачаючи суспільно небезпечні наслідки і бажаючи їх настання, кухонним ножом завдала одного удару в грудну клітку та двох ударів у живіт потерпілому, чим спричинила останньому умисне тяжке тілесне ушкодження за критерієм небезпеки для життя, що спричинило смерть потерпілого, вказав, що обов'язковою умовою кваліфікації дій за статтями 116, 123 КК є доведення такого стану сильного душевного хвилювання засобами процесуального доказування. При цьому встановлення фактичних даних, які б свідчили про наявність обставин, передбачених ст. 116 КК, і які могли б викликати у винного стан сильного душевного хвилювання, є компетенцією суду. Натомість короткочасна інтенсивна емоція, що панує

у свідомості людини і визначається як стан фізіологічного афекту, є суто психолого-психіатричним критерієм, який встановлюється на підставі відповідної експертизи [193].

Підкреслимо, що вказана проблема залишилася не вирішеною і в проєкті Кримінального кодексу, в якому не передбачено такого кримінального правопорушення, як спричинення тяжкої шкоди здоров'ю, що спричинило смерть потерпілого, а особливий психічний стан обвинуваченого та протиправна поведінка потерпілої людини, яка полягає у вчиненні нею щодо особи, у якої виник особливий психічний стан, або щодо іншої особи протиправних дії чи бездіяльності або приниження її честі чи гідності, за відсутності ознак правомірного захисту, враховується лише у випадках вчинення обвинуваченою особою таких кримінальних правопорушень, як вбивство та спричинення тяжкої шкоди здоров'ю [240].

Щодо спричинення іншої шкоди здоров'ю у стані сильного душевного хвилювання, то в даному випадку слід звернутися до положень п. 24 постанови ПВСУ «Про судову практику в справах про злочини проти життя і здоров'я людини» від 01.04.1994 № 1, де зазначено, що заподіяння легкого тілесного ушкодження, заподіяного в стані сильного душевного хвилювання, викликаного неправомірною поведінкою потерпілого, злочином не визнається [214 та п. 25 постанови ПВСУ від 07.02.2003 № 2 де вказано, що за заподіяння (умисно або через необережність) середньої тяжкості чи легкого тілесного ушкодження у стані сильного душевного хвилювання, викликаного неправомірною поведінкою потерпілого, або в разі перевищення меж необхідної оборони чи перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця, кримінальної відповідальності чинним КК не встановлено.

При цьому слушною слід вважати позицію М. Й. Коржанського, який вказував, що не можна встановлювати кримінальну відповідальність за заподіяння середньої тяжкості тілесного ушкодження в стані фізіологічного афекту. Вчений звертав увагу на те, що тяжке тілесне ушкодження за своєю сутністю є покаліченням, а тілесні ушкодження середньої тяжкості – лише

побиттям. Уже за цією відмінністю їх не можна об'єднувати, як це було у ст. 103 КК 1960 р. Також не можна не враховувати того, що таке побиття вчинюється у відповідь на протиправне насильство чи тяжку образу. Карати того, хто побив насильника, немає ніяких юридичних підстав, а захищати насильника від побиття з боку жертви – аморально [128, с. 56].

Однак наведене не свідчить, що стан сильного душевного хвилювання не може бути враховано, як обставину, що пом'якшує покарання при кваліфікації діянь за ст. 122 КК. Так, вироком Сторожинецького районного суду Чернівецької області від 04.03.2022 визнано обвинувачену особу винною у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 122 КК та при призначення покарання у виді арешту враховано, як пом'якшуючу обставину вчинення злочину під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного неправомірними діями потерпілого, а саме що потерпілий проник до володіння обвинуваченого [75].

Щодо знищення чи пошкодження чужого майна чи вчинення іншого злочину щодо особи, яка не спровокувала виникнення такого стану своєю протизаконною чи протиправною поведінкою, то повністю погоджуємося з думкою О. В. Авраменка про те, що такі діяння слід кваліфікувати на загальних підставах, а стан сильного душевного хвилювання необхідно враховувати, як обставину, що пом'якшує покарання [4, с. 221].

Дискусійним в юридичній науці залишається також питання кваліфікації незакінченого посягання на життя і здоров'я особи, вчиненого у стані сильного душевного хвилювання. Для кваліфікації вчиненого суб'єктом діяння як замах на злочин необхідно встановити, що злочин не було доведено до кінця. Саме тому при кваліфікації вчиненого насамперед слід з'ясувати, який конкретно закінчений злочин суб'єкт збирався (намагався) вчинити, а потім встановлювати, чи наявні в його діянні всі ознаки елементів складу злочину, передбаченого відповідною статтею (частиною статті) Особливої частини КК [246, с. 151].

В. О. Навроцький вважає, що замах на вчинення злочинів у стані сильного душевного хвилювання неможливий, а відповідальність при вчиненні посягань у стані сильного душевного хвилювання настає не за бажану (як це має місце при замаху), а за фактично заподіяну шкоду [164, с. 127].

В. М. Бурдін зазначає, що замах на злочин, як це впливає із ч. 1 ст. 15 КК, можливий лише з прямим умислом. Психологічна характеристика стану сильного душевного хвилювання свідчить про те, що діяння, вчинені у такому стані, характеризуються імпульсивністю, непередбачуваністю для самого винного. Учений вважає, що стосовно діянь та їх наслідків, вчинених у такому стані, швидше треба говорити про встановлення непрямого умислу. Адже винний, діючи більшою мірою імпульсивністю, бажає заподіяти кривднику будь-яку шкоду і не може передбачати конкретних наслідків своїх дій і бажати їх настання. При непрямому умислі відповідальність настає за фактично завдану шкоду [25, с. 136].

На наш погляд такі злочини, як умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання, а також умисне тяжке тілесне ушкодження, заподіяне в стані сильного душевного хвилювання можуть бути вчинені, як з прямим, так і з непрямим умислом.

Наприклад, за ч. 2 та ч. 3 ст. 15, ст. 116 КК було кваліфіковано дії обвинувачених вироком Личаківського районного суду Львівської області від 18.12.2020 у справі №445/1128/18 [58], вироком Лубенського міськрайонного суду Полтавської області від 15.11.2017 у справі № 539/2458/17 [59]. Наприклад, згідно з останнім вироком за ч. 3 ст. 15, ст. 116 КК засуджено обвинуваченого та визнано його винним у тому, що в ході сварки, перебуваючи в стані сильного душевного хвилювання, що раптово виник внаслідок тяжких образ з боку потерпілої, він з метою протиправного позбавлення життя потерпілої, взяв з кухонного столу невстановлений предмет, що мав колото-ріжучі властивості та наніс потерпілій тілесні ушкодження, які були небезпечні для життя в момент їх спричинення, проте не зміг довести свій злочинний намір до кінця з причин, які не залежали від його волі.

Якщо вчиняється умисне вбивство способом, небезпечним для життя багатьох осіб, в стані сильного душевного хвилювання або при перевищенні меж необхідної оборони, діяння винного не можна кваліфікувати за п. 5 ч. 2 ст. 115 КК. Діяння винного в даних випадках на практиці кваліфікується за відповідними статтями 116 та 118 КК. Адже при конкуренції кваліфікованого складу злочину і привілейованого складу злочину застосовується привілейований склад [101, с. 52].

Таким чином, з викладеного в цьому підрозділі вбачається, що під час кримінально-правової кваліфікації кримінальних правопорушень у стані сильного душевного хвилювання виникає чимало проблем, пов'язаних з вирішенням багатьох важливих питань. Йдеться, зокрема, про подолання конкуренції кримінально-правових норм, вирішення питання про можливість замаху на вчинення кримінального правопорушення, розмежування з суміжними складами кримінальних правопорушень.

3.2 Судова практика призначення покарань за заподіяну у стані сильного душевного хвилювання шкоду життю чи здоров'ю людини

Призначення покарання – це діяльність суду з вибору виду та розміру покарання за вчинений особою злочин. Від цього залежить досягнення мети покарання, ефективність функціонування всієї системи кримінальної юстиції, дотримання фундаментальних прав людини. Важливість існування загальних засад призначення покарання зумовлюється тим, що така діяльність судді є багатоаспектною та поєднує в собі врахування імперативних законодавчих вимог та суб'єктивну оцінку обставин суспільно небезпечного діяння, особи, яка його вчинила [13, с. 4].

За результатами такої діяльності здійснюється визначення конкретного виду та розміру покарання, у якому кримінальна відповідальність безпосередньо знаходить форму своєї реалізації. Саме в призначеному конкретній особі покаранні виявляється каральна політика держави, яка поєднує в собі реалізацію різних цілей державного реагування на випадки

порушення найбільш суворих правових заборон, оскільки покарання згідно із законом України про кримінальну відповідальність – це не лише кара, а й виправлення особи, запобігання вчиненню нею та іншими особами нових злочинів. Очевидним є те, що лише обґрунтований та виважений підхід до визначення конкретного виду та розміру покарання, інших правових наслідків, які наставатимуть для особи у зв'язку із вчиненням нею злочину, може забезпечити досягнення балансу між усіма цілями покарання під час його призначення. Обрання та реалізація відповідного підходу залежить від існування науково-обґрунтованих загальних теоретичних і нормативних положень, які б могли використовуватись як спільний знаменник та застосовуватися до осіб, що вчинили різні види суспільно небезпечних діянь, незалежно від їх спрямованості та ступеня тяжкості [13, с. 4].

Статтею 65 КК передбачено, що суд призначає покарання: 1) у межах, установлених у санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини цього Кодексу, що передбачає відповідальність за вчинене кримінальне правопорушення, за винятком випадків, передбачених частиною другою статті 53 цього Кодексу; 2) відповідно до положень Загальної частини цього Кодексу; 3) враховуючи ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, особу винного та обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання.

На думку Є. О. Полянського, положення, закріплені у ст. 65 КК, не повною мірою відображають критерії, які було б доцільно враховувати. Ступінь небезпеки вчиненого діяння, характеристика особи винного, наявність пом'якшуючих та обтяжуючих покарання обставин, безперечно, є визначальними для правильного застосування кримінально-правової санкції, але ж немає жодної вказівки про те, як саме визначати ступінь небезпеки злочину, а також як має оцінюватися попередня кримінальна активність винного. Невизначеність цих критеріїв, як зазначає вчений, сприяє проявам зловживання повноваженнями з боку суддів, надаючи їм можливість на свій розсуд оцінювати небезпеку особи злочинця, та її співвідношення із ступенем винності у вчиненні злочину [185, с. 80].

Значна актуалізація проблеми судової дискреції пояснюється тією обставиною, що судовий розсуд є необхідним засобом, за допомогою якого зміст абстрактних, відносно визначених правових норм конкретизується, і вони застосовуються при вирішенні складних правових ситуацій. Найпоказовішим прикладом суддівського розсуду на етапі призначення покарання є, перш за все, нормативна основа його здійснення в контексті загальних засад призначення покарання, передбачених ст. 65 КК [153, с. 13].

Поняття судової дискреції (судового розсуду) у кримінальному судочинстві охоплює повноваження суду обирати між альтернативами, кожна з яких є законною, інтелектуально-вольовою діяльністю суду з вирішення у визначених законом випадках спірних правових питань, виходячи із цілей та принципів права, загальних засад судочинства, конкретних обставин справи, даних про особу винного, справедливості й достатності обраного покарання тощо [191].

Разом з тим особі, яка вчинила злочин, має бути призначено покарання, необхідне й достатнє для її виправлення та попередження нових злочинів.

Недостатня обґрунтованість правозастосовних рішень у сфері визначення ступеня караності діянь може мати істотні негативні для правової системи наслідки, оскільки саме у призначеному конкретній особі покаранні виявляється каральна політика держави, яка поєднує в собі реалізацію різних цілей державного реагування на випадки порушення найбільш суворих правових заборон, адже метою покарання згідно із законом України про кримінальну відповідальність є не лише кара, а й виправлення особи, запобігання вчиненню нею та іншими особами нових злочинів [13, с. 5].

У результаті інтелектуальної діяльності суду, в процесі якої він оцінює ступінь тяжкості вчиненого злочину, особу винного і обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання, особі має бути призначено покарання, необхідне і достатнє для її виправлення та попередження нових злочинів. Закон прямо передбачає, що більш суворий вид покарання з числа передбачених за вчинений злочин призначається лише у разі, якщо менш суворий вид покарання

буде недостатній для виправлення особи та попередження вчинення нею нових злочинів. Ця недостатність має бути обґрунтована у вирокі суду [167, с. 176].

Визначення міри покарання без індивідуального врахування конкретних ознак кримінального правопорушення та особи винного входить в очевидне протиріччя із закріпленими в кримінальному праві принципами покарання – справедливості, диференціації, доцільності, адекватності [19, с. 11].

Роз'яснення щодо того, що саме потрібно враховувати під ступенем тяжкості вчиненого злочину та особою винного, містяться у Постанові ПВСУ № 7 від 24.10.2003 «Про практику призначення судами кримінального покарання» [212]. За результатами проведеного дослідження Т. І. Сахарук узагальнює наукові підходи до визначення обставин, що характеризують тяжкість злочину, і можуть враховуватися при індивідуалізації покарання судом та формулює такий їх перелік: спрямованість посягання; наслідки; стадії завершеності злочину); додаткові ознаки складу злочину; суб'єктивні ознаки злочину (наприклад, форма й вид вини); кількість злочинців та їх роль у вчиненому злочині; кількість вчинених злочинів; характеристика потерпілого та його відносин з винним [222, с. 55–56].

В судовій практиці ступінь тяжкості вчиненого особою індивідуального злочину визначається судом, виходячи з фактичних обставин справи. При цьому зокрема враховується стадія вчинення злочину, конкретний характер і ступінь участі особи у готуванні до злочину, виконанні його об'єктивної сторони (організатор, виконавець, підбурювач, пособник), тяжкість заподіяних злочином наслідків, форма і вид вини, наявність декількох кваліфікуючих обставин, спосіб вчинення злочину і його мотиви. Під врахуванням особи винного слід розуміти врахування позитивних і негативних соціальних, фізичних, психічних і правових елементів характеристики особи, що вчинила злочин, які мають кримінально-правове значення. Соціальну характеристику особи становлять професія, фах, посада, ставлення до праці чи навчання, наявність державних та інших нагород, відзнак, почесних звань, наявність сім'ї, ставлення до інших членів суспільства, поведінка на роботі, в побуті,

додержання вимог суспільного співжиття тощо. До фізичних ознак належать, зокрема: стать, вік, стан здоров'я, здатність до праці. Психічними ознаками є: наявність чи відсутність психічного розладу, темперамент, характер, соціальна спрямованість. Врахування обставин, які пом'якшують та обтяжують покарання, здійснюється судом відповідно до статей 66 та 67 [167, с. 434]

КК передбачено три види кримінально-правових санкцій: відносно визначені, альтернативні та абсолютновизначені. Вважаємо вірною позицію Хавронюка М.І. про те, що санкції мають враховувати принципи гуманізму, пріоритету прав людини та громадянина, справедливості, рівності, індивідуалізації покарання, співмірності покарання з тяжкістю вчиненого злочину, економії кримінально-правової репресії, більшої караності групового і повторного злочину, повної відповідальності тощо [260, с. 126].

Т.І. Іванюк вважає, що призначення покарання проходить два етапи: спершу обирають вид покарання, а потім – його строк або розмір. Водночас ураховують усі особливості призначення цього виду покарання, передбачені в нормах Загальної частини КК [116, с. 143].

Згідно з теорією кримінального права, караність злочинів обов'язково має бути адекватною, справедливою, тобто санкція кримінально-правової норми повинна безпосередньо залежати від реальної сукупності небезпечності того діяння, яке описано в диспозиції, й узгоджуватися з іншими санкціями, а також бути співрозмірною із соціальною значущістю певних благ і свобод, які втрачає або в яких обмежується засуджений [258, с. 12].

Згідно з постановою ПВСУ «Про практику призначення судами кримінального покарання» від 24.10.2003 № 7, під час визначення ступеня тяжкості суспільно небезпечного діяння суди мають керуватися класифікацією злочинів (ст. 12), а також особливостями конкретного посягання й обставин його вчинення (форма вини, мотив і мета, спосіб, стадія вчинення злочинів, кількість епізодів злочинної діяльності, характер і ступінь наслідків, що настали, тощо) [212].

Санкції у статтях, які передбачають відповідальність за злочини, вчинені в стані сильного душевного хвилювання, є альтернативними. За вчинення умисного вбивства в стані сильного душевного хвилювання санкція передбачає альтернативно два види покарань: обмеження волі або позбавлення волі. За заподіяння тяжкого тілесного ушкодження в стані сильного душевного хвилювання передбачено застосування чотирьох альтернативних покарань у виді громадських робіт, виправних робіт, обмеження волі або позбавлення волі. Жодна з вказаних санкцій не передбачає призначення додаткового покарання.

Призначення покарань за заподіяну у стані сильного душевного хвилювання шкоди здоров'ю чи життю особи досліджували такі вчені як, А. В. Байлов, О. В. Авраменко та Л. А. Остапенко. Зокрема, А. В. Байлов, досліджуючи характеристику суб'єкта злочинів, передбачених статтями 116 і 123 КК, вказав, що 94,2% засуджених раніше судимості не мали, і лише 5,8% були раніше засуджені за інші злочини. Значна частина злочинів, що розглядаються (92,3%), були вчинені на ґрунті сімейно-побутових конфліктів (у сім'ї, між родичами, сусідами і т.п.). Алкогольне сп'яніння виступає ланкою, що пов'язує ланцюги "афективна ситуація – фізіологічний афект", бо алкоголь, з одного боку, дезорганізує сприйняття ситуації, порушує її оцінку, з другого, – сп'яніння знижує здатність контролювати негативні емоції. Однак головну роль у механізмі вчинення злочинів, які скоюються винним у стані сильного душевного хвилювання, все ж таки, на думку вченого, відіграє провокаційна поведінка потерпілого [17, с. 24–25].

О. В. Авраменко досліджуючи питання врахування стану сильного душевного хвилювання при конструюванні санкції статей 116, 123 КК, запропонував переглянути їх, запропонувавши авторську редакцію цих санкцій (арешт, обмеження волі на строк до 5 років або позбавленням волі на строк до 4 років – ст. 116 КК, громадські роботи на строк від 150 до 240 годин, виправні роботи на строк до 2 років, обмеження волі на строк до 4 років, позбавлення волі на строк до 2 років» [5, с. 145].

Л. А. Остапенко запропонувала ст. 116 КК доповнити ч. 2 та передбачити в ній відповідальність за вбивство двох чи більше осіб, вчинене в стані сильного душевного хвилювання, передбачивши у її санкції покарання у виді позбавлення волі на строк до 5 років. Одночасно науковець запропонувала зменшити розмір покарання у виді позбавлення волі у санкції ч. 1 ст. 116 КК до 3 років [174, с. 4].

Аналіз судової практики за 2018-2023 роки засвідчив, що за вчинення кримінальних правопорушень, передбачених ст. 116 КК, суди за наявності схожих фактичних обставин та однакових пом'якшуючих обставин, призначали в переважній більшості покарання у виді позбавлення волі, при цьому у 66% випадках звільняли обвинувачених від кримінальної відповідальності на підставі ст. 75 КК. Тобто одні і ті ж пом'якшуючі обставини та дані, що характеризують особу винного, в одних випадках були підставою для призначення покарання у виді позбавлення волі з його реальним відбуттям, а у інших – слугували підставою для звільнення від відбування покарання з випробуванням. За результатами дослідження обвинувальних вироків, постановлених за ст. 116 КК, встановлено, що покарання у виді обмеження волі та громадських робіт застосовано в поодиноких випадках, а покарання у виді виправних робіт не призначено жодного разу.

До позбавлення волі у 2019 р. жодну особу не засуджено [108]. До покарання у виді позбавлення волі в 2020 р. засуджено 3 осіб (від 3 до 5 років – 3 особи) [109], в 2021 р. – 2 особи (від 3 до 5 років – 2 особи) [110], в 2022 р. – 1 особу (від 3 до 5 років – 1 особу) [111].

Покарання у виді обмеження волі у 2019 р. застосовано до 1 особи. У 2021 році від покарання у виді обмеження волі 1 особу звільнено від відбування покарання на підставі ст. 75 КК. Покарання у виді позбавлення за злочин, передбачений ст. 123 КК, за період з 2019 по 2022 роки, призначено в 2021 році відносно 1 особи [105; 106; 107; 108].

В переважній більшості випадків, призначаючи покарання за злочини, вчинені в стані сильного душевного хвилювання, суди застосовували ст. 75 КК («Звільнення від відбування покарання з випробуванням»). Так, за вчинення

злочинів, передбачених ст. 116 КК, у 2019 р. – звільнено 1 особу (або 25% від загальної кількості засуджених за цією статтею), у 2020 р. – 5 осіб (50%), у 2021 р. – 4 (67%), у 2022 р. – 4 (67%) [105; 106; 107; 108].

За вчинення злочинів, передбачених ст.123 КК в період з 2019 по 2022 рр, звільнено від відбування покарання з випробуванням – 3 осіб (2019 р. – 2 особи, 2021 – 1 особу). Крім цього, за ст.123 КК у 2021 р. 1 особу засуджено до покарання у виді штрафу та 1 особу до покарання у виді громадських робіт [105; 106; 107; 108].

Кількість осіб щодо яких справи за статтями 116 і 123 КК закрито складає: у 2020 р. – 1 особа, у 2021 р. – 2 особи, у 2022 р. – 2 особи [105; 106; 107; 108].

Окрім цього, за ст.116 КК у 2019 р. звільнено від покарання внаслідок акта амністії 2 особи, у 2022 р. – 1 особу передано на поруки. Примусові заходи виховного характеру за вчинення злочину, передбаченого ст. 123 КК застосовано у 2018 р. відносно 1 особи. Крім цього, у 2020 р. за ст.123 КК України закрито провадження в справі на підставі ст. 46 КК [105; 106; 107; 108].

З аналізу відповідної динаміки вбачається, що суди під час призначення покарань за заподіяну у стані сильного душевного хвилювання шкоди здоров'ю чи життю людини, як правило, застосовують покарання не пов'язане з обмеженням чи позбавленням волі. Водночас це відбувається переважно через звільнення особи від відбування покарання з випробуванням (ст. 75 КК). Однак у санкції ст. 123 цього Кодексу має міститися два альтернативних види покарань, а саме обмеження волі та позбавлення волі. Адже саме кримінальне правопорушення, передбачене ст. 123 КК посягає на здоров'я людини, а тому інші більш м'які види покарань не можуть вважатися такими, що сприяють меті покарання, визначеній у ст. 50 КК, тобто виправленню засудженого та попередженню вчинення ним нових кримінальних правопорушень.

Ураховуючи викладене також зазначимо, що покарання у виді виправних робіт та громадських робіт, яке передбачене санкцією ст. 123 КК, не сприяє диференціації кримінальної відповідальності та індивідуалізації покарання за

умисне тяжке тілесне ушкодження, заподіяне у стані сильного душевного хвилювання. Відтак, на нашу думку, такі види покарання, як виправні та громадські роботи доцільно виключити з санкції ст. 123 КК.

В переважній більшості випадків під час судового розгляду кримінальних проваджень за статтями 116 та 123 КК за згодою учасників процесу судом визнано недоцільним дослідження інших доказів по справі та судовий розгляд проведено за правилами ч. 3 ст. 349 КПК.

Вивчення зазначеної категорії кримінальних справ засвідчило, що суди, призначаючи покарання, здебільшого дотримуються передбаченого законом принципу індивідуалізації покарання залежно від характеру і ступеня тяжкості вчиненого злочину. При призначенні покарання враховують особу винного та обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання.

З досліджуваних нами 35 кримінальних проваджень за вчинення злочинів, передбачених ст. 116 КК, встановлено, що у 12 випадках обвинуваченим призначено покарання у виді позбавлення та обмеження волі, з реальним його відбуттям. З них у 7 провадженнях враховано як пом'якшуючі обставини щире каяття та активне сприяння розкриттю кримінального правопорушення, у 4 таких обставин не встановлено, а у 3 провадженнях – враховано позицію потерпілого про призначення максимально суворого покарання. При цьому у 2 кримінальних провадженнях як пом'якшуючу обставину враховано добровільне відшкодування шкоди, у 1 – обтяжуючу покарання обставину – вчинення злочину в стані алкогольного сп'яніння.

Згідно з правовою позицією ВС, викладеною у постанові від 16.08.2018 у справі № 183/163/14, питання призначення кримінального покарання та звільнення від його відбування повинні вирішуватися з урахуванням мети покарання як такого, що включає не тільки кару, а й виправлення засуджених, запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами. З огляду на положення ст. 75 КК законодавець підкреслює важливість такої цілі покарання, як виправлення засудженого, передбачивши, що при призначенні низки покарань, у тому числі у виді позбавлення волі на строк не більше

5 років, особу може бути звільнено від відбування покарання з іспитовим строком, якщо суд дійде висновку про можливість виправлення засудженого без відбування покарання, при цьому суд має врахувати не тільки тяжкість злочину, особу винного, але й інші обставини справи [195].

Так, згідно з ухвалою Апеляційного суду Дніпропетровської області у справі № 189/1805/16-к обвинувачена засуджена за скоєння умисного вбивства, вчиненого в стані сильного душевного хвилювання, спричиненого тривалими систематичними знущаннями, які виражались в глузуваннях, безпричинному приниженні особистої гідності та непристойній поведінці, а також тяжкої словесної образи з боку потерпілої до покарання у виді 3 років обмеження волі за нанесення чисельних тілесних ушкоджень, які стали причиною смерті потерпілої. Як обставини, що пом'якшують покарання, суд врахував щире каяття та активне сприяння розкриттю злочину, як обставини, що обтяжують покарання – вчинення злочину щодо особи похилого віку, вчинення злочину особою, що перебуває в стані алкогольного сп'яніння. У зв'язку зі скасуванням судом апеляційної інстанції вироку Покровського районного суду Дніпропетровської області, вироком Васильківського районного суду Дніпропетровської області за ст. 116 КК обвинуваченій призначено покарання у виді 2 років 8 місяців позбавлення волі. При цьому суд виключив, як обставину, що обтяжує покарання вчинення злочину особою, що перебуває в стані алкогольного сп'яніння. Апеляційним судом Дніпропетровської області вказаний вирок суду скасовано, а справу направлено на новий судовий розгляд. Вироком Петропавлівського районного суду Дніпропетровської області від 05.11.2018 обвинувачену засуджено за ст.116 КК до покарання у виді 2 років 8 місяців 11 днів позбавлення волі, фактично обмежившись відбутим обвинуваченою покаранням. Апеляційний суд Дніпропетровської області вирок Петропавлівського районного суду Дніпропетровської області змінив та призначив обвинуваченій покарання у виді 2 років 8 місяців позбавлення волі [247].

Погоджуємося з думкою В. А. Бадири про те, що позбавлення волі як вид покарання відзначається високим рівнем репресивності і, як свідчать численні дослідження вітчизняних та іноземних науковців, найбільш пов'язаний із негативними для особи наслідками (вторинна криміналізація, стигматизація, втрата соціальних навичок, втрата суспільно корисних зв'язків тощо) [15, с. 1].

На думку Т. А. Денисової, сучасний розвиток кримінального законодавства має бути спрямований на забезпечення гуманного ставлення до особи, яка вчинила злочин. В історичній ретроспективі це виглядає так: відмова від помсти, каліцтва, каторжних робіт, смертної кари, поступове витіснення позбавлення волі на певний строк, розширення застосування альтернативних видів покарання (громадські роботи, штраф тощо) та заходів виправного впливу [92, с. 8].

Що стосується позиції потерпілого, то вона не є обов'язковою для суду, враховується в сукупності з обставинами, передбаченими статтями 65–67, 75 КК, і не має над ними пріоритету. Думка потерпілого, який просить суворо не карати винуватого, не є безумовною підставою для застосування положень ст. 75 КК та звільнення злочинця від відбування покарання з випробуванням [192].

Вирішуючи питання про звільнення обвинувачених від відбування покарання з випробуванням на підставі ст. 75 КК (22 кримінальних проваджень), у всіх випадках суди враховували як пом'якшуючі обставини щире каяття та активне сприяння розкриттю кримінального правопорушення, з них у 4 провадженнях була врахована думка потерпілого про відсутність підстав для призначення суворого покарання.

В контексті висновків, викладених у постанові ВС від 01.11.2018 у справі № 524/5999/17 [188], щодо застосування терміну «явно несправедливе покарання», заслуговує на увагу вирок у справі № 369/13410/22, згідно з яким суд звільнив обвинуваченого від кримінальної відповідальності за ст. 116 КК з випробуванням за відсутності пом'якшуючих та обтяжуючих покарання обставин, однак врахував дані про особу винного [50].

Такими, що, з нашої точки зору, в максимальній мірі враховують законодавчі положення та роз'яснення ВС щодо призначення покарання з застосуванням ст. 75 КК, є вироки у справах № 554/669/18 [64], № 947/20855/19 [53]. При цьому думка потерпілого, яка не є для суду визначальною при призначенні покарання, була врахована судом при вирішенні питання про звільнення обвинувачених від кримінальної відповідальності за ст. 75 КК, у справах № 338/917/18 [38], № 341/756/19 [41], що з нашої точки зору є правильним, зважаючи на моральну шкоду, заподіяну потерпілим вказаними кримінальними правопорушеннями.

Також зауважимо, що при прийнятті рішень про застосування до винних осіб положень ст. 75 КК, суди в більшості випадків враховували правові висновки ВС, згідно з якими основною формою прояву щирого каяття є повне визнання особою своєї вини та правдива розповідь про всі відомі їй обставини вчиненого злочину. Якщо особа приховує суттєві обставини вчиненого злочину, що значно ускладнює його розкриття, визнає свою вину лише частково для того, щоб уникнути справедливого покарання, її каяття не можна визнати щирим, справжнім. Щире каяття повинно ґрунтуватися на належній критичній оцінці особою своєї протиправної поведінки, її осуді, бажанні виправити ситуацію, яка склалась, та нести кримінальну відповідальність за вчинене, а також зазначена обставина має знайти своє відображення в матеріалах кримінального провадження [207].

За змістом ч. 3 ст. 66 КК якщо будь-яка з обставин, які пом'якшують покарання, передбачена у статті Особливої частини КК як ознака злочину, що впливає на його кваліфікацію, суд не може ще раз узяти її до уваги при призначенні покарання як таку, що його пом'якшує.

Всупереч наведеним положенням закону, Фастівський міськрайонний суд Київської області у справі № 381/3583/19, визнаючи обвинувачену винною у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ст. 116 КК, як обставину, що пом'якшує покарання вказав вчинення злочину під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного неправомірними або

моральними діями потерпілого. В той же час визнав обвинувачену винною в тому, що вона, перебуваючи у стані сильного душевного хвилювання (фізіологічного афекту), тобто емоційному стані, який значно знижував здатність її усвідомлювати свої дії та керувати ними, зумовленому системним, жорстоким, а також таким, що принижує честь і гідність особи, поведженням з боку потерпілого, вчинила умисне вбивство потерпілого [82].

Угодою про примирення сторони погодили покарання у виді 2 років позбавлення волі з застосуванням ст. 75 КК та визначенням іспитового строку тривалістю 1 рік матері, яка діючи умисно, з метою позбавлення життя свого сина, керуючись мотивом припинення протиправних дій останнього та свідомо допускаючи наслідки у вигляді протиправного заподіяння смерті потерпілому, перебуваючи у стані вираженого емоційного напруження, знаходячись в приміщенні вказаної квартири, взяла колото-ріжучий предмет (кухонний ніж) та нанесла ним удар у грудну клітину справа потерпілого, внаслідок якого останній отримав тілесне ушкодження у вигляді проникаючого колото-різаного поранення грудної клітки з ушкодженням легені, що призвело до гострої крововтрати та обзекровлення організму, внаслідок чого потерпілий помер [57].

Окремої уваги заслуговує ухвала Херсонського апеляційного суду у справі № 650/565/21, згідно з якою в апеляційній скарзі заступник керівника Херсонської обласної прокуратури, просячи скасувати вирок суду стосовно обвинуваченого, вказує, що згідно з п. 3 ч. 3 ст. 394 КПК вирок суду на підставі угоди про примирення між потерпілим і обвинуваченим може бути оскаржений прокурором в апеляційному порядку виключно з підстав затвердження судом угоди у кримінальному провадженні, в якому згідно з ч. 3 ст. 469 КПК України угода не може бути укладена. У даному кримінальному провадженні суд не дотримався вимог ст. 370 КПК та ухвалив рішення всупереч правовій позиції ВП ВС, яку викладено в постанові від 16.01.2019 у справі № 439/397/17. Зазначає, що оскільки у вказаному кримінальному провадженні безпосередньою жертвою кримінального правопорушення є потерпілий, якому обвинувачений у стані сильного душевного хвилювання заподіяв тяжкі тілесні

ушкодження та який помер, ніхто інший не може висловити його волю, а тому можливість примирення винного з потерпілим у вказаному кримінальному провадженні не допускається [255].

Закриваючи кримінальне провадження, апеляційний суд вказав про те, що провадження було відкрито помилково, оскільки повноваження прокурора при оскарженні вироку суду першої інстанції на підставі угоди про примирення між потерпілим та підозрюваним чи обвинуваченим обмежені приписами п. 3 ч. 3 ст. 394 КПК, а висновки, викладені в постанові ВП ВС від 16.01.2019 (справа № 439/397/17), стосуються звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим, тобто положень ст. 46 КК. Він жодним чином немає стосунку до положень кримінального процесуального закону, якими регламентовано можливість укладення угоди про примирення. Ці правові інститути не є однаковими. Поняття «потерпілий» у матеріальному кримінальному праві та у кримінальному процесі за змістом не є тотожними. Водночас звільнення від кримінальної відповідальності не є тотожним із укладенням угоди про примирення та має абсолютно інші правові наслідки.

Так, при призначенні покарання за сукупністю злочинів, передбачених ст. 116 та ст. 263 КК, Соснівський районний суд м. Черкаси остаточне покарання на підставі ст. 70 КК визначив у виді 3 років 6 місяців позбавлення волі [73]. За сукупністю злочинів, передбачених ч. 1 ст. 125, ч. 2 ст. 125 та ст. 116 КК призначено покарання у виді 4 років позбавлення волі Старокостянтинівським районним судом Хмельницької області у справі №684/69/18 [74].

Призначаючи покарання за ст. 123 КК, суди в більшості випадків дотримувалися законодавчих приписів та належним чином мотивували призначене покарання. Наприклад, в єдиній з досліджуваних справ за ст. 123 КК суд призначив реальне покарання у виді позбавлення волі строком 1 рік 2 місяці (справа № 947/29861/19), а саме за те, що обвинувачений, перебуваючи в ліфті разом зі своєю дружиною у стані сильного душевного хвилювання,

ножем завдав потерпілій кілька ударів в область черевної порожнини потерпілої. Суд врахував, як обставини, які пом'якшують покарання, щире каяття у скоєному, повне визнання вини, активне сприяння розкриттю злочину, притягнення до кримінальної відповідальності вперше, наявність в обвинуваченого на утриманні неповнолітньої дитини, публічне принесення вибачень в залі суду, а також те, що потерпіла не має претензій до обвинуваченого, пробачила його, просить його суворо не карати [52].

У справі № 522/20208/15-к [36] суд застосував Закон про амністію, а у справі № 206/4236/18 [69] затвердив угоду про визнання винуватості між обвинуваченим та прокурором.

Примусові заходи виховного характеру суд призначив у справі № 582/133/21, за обставин, коли під час бійки неповнолітня обвинувачена, перебуваючи у стані сильного душевного хвилювання, викликаного фізичними насильницькими діями потерпілої, нанесла ножом один удар в область спини, спричинивши тілесні ушкодження потерпілій. Суд у цьому випадку прийшов до висновку, що до неповнолітньої обвинуваченої слід застосувати примусовий захід виховного характеру, передбачений ст. 105 КК у виді передачі неповнолітньої під нагляд педагогічного колективу за його згодою [62].

Щодо перегляду судових рішень судом касаційної інстанції, то без змін за ст. 116 КК залишено призначені судом покарання за ст. 116 КК у справах № 452/3509/14-к [200], № 234/8200/16-к [206].

Вироком Дрогобицького міськрайонного суду Львівської області від 03.03.2017 у справі № 452/3509/14-к обвинуваченого засуджено за ст. 116 КК до покарання у виді позбавлення волі на строк 4 роки. У справі № 234/8200/16-к без змін ВС залишив вирок Краматорського міського суду Донецької області від 06.02.2017, згідно з яким обвинуваченого засуджено за ст. 116 КК до покарання у виді позбавлення волі на строк 2 роки і 2 місяці, застосовано положення ч. 5 ст. 72 КК та звільнено від призначеного покарання у зв'язку з повним його відбуттям.

Натомість у справі № 225/4803/18, ВС ухвалу Донецького апеляційного суду від 04.09.2019 скасував та призначив новий розгляд у суді апеляційної інстанції, вказавши про те, що поза увагою й належним аналізом апеляційного суду залишилися окремі положення висновку комплексної психолого-психіатричної експертизи, який міститься в матеріалах справи, в якому експерти вказали, що обвинувачена у момент вчинення злочину перебувала в стані гострої реакції на стрес, однак в стані фізіологічного чи патологічного афекту, а також в стані вираженої емоційної напруги, вираженого емоційного збудження чи в іншому стані, який являється психологічною основою для формування сильного душевного хвилювання, не перебувала [204].

Таким чином, проведений аналіз засвідчив, що покарання за статтями 116 та 123 КК судами призначено з дотриманням вимог ст. 65 КК. За результатами дослідження встановлено, що судді, під час розгляду кримінальних проваджень за ст. 116 КК з метою встановлення медичного критерію душевного хвилювання призначають комплексні психолого-психіатричні експертизи, а під час з'ясування обставин справи та перевірку їх доказами, перевіряють наявність або відсутність юридичного критерію душевного хвилювання, і за умови наявності обох критеріїв, перекваліфікують дії винної особи на ст. 116 КК. Наведене засвідчує дотримання судами загальних засад кримінально-процесуального законодавства, зокрема принципів диспозитивного та змагального судового процесу [28, с. 192–193].

Висновки до розділу 3

Проведене дослідження значення стану сильного душевного хвилювання для кримінально-правової кваліфікації та індивідуалізації покарання дозволило запропонувати такі висновки:

Встановлено, що для кваліфікації за статтями 116 та 123 КК слід визначати всі елементи складів відповідних кримінальних правопорушень, надаючи особливого значення визначенню власне наявності стану сильного душевного хвилювання, а також приводів виникнення такого стану. Найбільше

значення для цього має висновок експертизи. Доведено, що у випадку наявності підстав вважати, що кримінальне правопорушення могло бути вчинене в стані сильного душевного хвилювання, правильним є призначення та проведення саме комплексної судової психолого-психіатричної експертизи, а не судово-психіатричної чи судово-психологічної.

Умисне вбивство відрізняється від умисного вбивства, вчиненого в стані сильного душевного хвилювання, як за об'єктивною так і суб'єктивною стороною цих злочинів. Зокрема, при кваліфікації злочину за ст. 116 КК суспільно небезпечне діяння особи спровоковане жорстоким поведженням, або таким, що принижує честь і гідність особи, а також за наявності системного характеру такого поведження з боку потерпілого. Окрім того, умисне вбивство вчиняється з прямим умислом, а умисне вбивство в стані сильного душевного хвилювання – яка з прямим, так і з непрямим умислом. Такі ж розмежувальні ознаки мають місце стосовно суміжних складів кримінальних правопорушень, передбачених статтями 121 та 123 КК.

Стан сильного душевного хвилювання та стан необхідної оборони не виключають один одного і при вирішенні питання про кримінально-правову кваліфікацію вчиненого діяння, за наявності для цього підстав, суди в однаковій мірі повинні дослідити питання про те, чи перебувала особа на момент вчинення кримінального правопорушення в стані сильного душевного хвилювання і чи вчинене нею діяння не містить ознак необхідної оборони або перевищення її меж.

Кваліфікація злочину за наявності конкуренції кримінально-правових норм, що передбачають склади злочинів з привілейованими ознаками, за загальним правилом здійснюється за статтею, що передбачає більш м'яку привілейовану ознаку, тобто менш тяжкий злочин. Кваліфікація за сукупністю злочинів у такому разі виключається. Приміром, умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання та при перевищенні меж необхідної оборони, підлягає кваліфікації за ст. 118 КК, яка передбачає більш «м'яку» привілейовану ознаку.

Кваліфікація злочину за наявності конкуренції кримінально-правових норм, що передбачають склади злочинів з привілейованою та кваліфікуючою ознаками, здійснюється за статтею (частиною статті) Особливої частини КК, що передбачає привілейовану ознаку складу вчиненого злочину. Зокрема, якщо вчинено умисне вбивство в стані сильного душевного хвилювання з особливою жорстокістю, то діяння винуватого слід кваліфікувати за ст. 116 КК.

У разі заподіяння умисного тяжкого тілесного ушкодження, що спричинило смерть потерпілого, заподіяного в стані сильного душевного хвилювання, діяння обвинуваченого підлягають кваліфікації за ст. 123 КК як умисне тяжке тілесне ушкодження, вчинене в стані сильного душевного хвилювання.

Встановлено, що у разі недоведення винуватим кримінального правопорушення, вчиненого у стані сильного душевного хвилювання, до кінця з причин, що не залежали від його волі, його дії можливо кваліфікувати як замах на вчинення кримінального правопорушення в стані сильного душевного хвилювання.

Проведений аналіз судової практики призначення покарань за заподіяну у стані сильного душевного хвилювання шкоду здоров'ю чи життю особи дозволяє узагальнити висновок про те, що переважно суди правильно застосовують кримінальне законодавство, належним чином дотримуються загальних засад призначення покарання, враховують ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, особу винного та обставини, що пом'якшують чи обтяжують покарання, а також інші обставини.

Разом із тим у судовій практиці мають місце випадки, коли суди не приділяли належної уваги та непереконливо мотивували обране покарання; не враховували або в недостатній мірі врахували дані про особу винного, зокрема вік, сімейний стан, наявність на утриманні малолітніх чи неповнолітніх дітей, дані про судимість; ретельно не перевіряли таку обставину як визнання вини та готовність обвинуваченого понести передбачене законом покарання. Мали місце випадки, коли при застосуванні положень статей 75, 76 КК, суди

належним чином не мотивували висновки про можливість звільнення засуджених від відбування покарання з випробуванням, зокрема не вказували на конкретні фактичні дані, які стосуються ступеня тяжкості вчиненого злочину, його наслідків, даних про особу засудженого, обставини які пом'якшують покарання та істотно знижують ступінь тяжкості скоєного.

На нашу думку, при призначенні покарання за заподіяну у стані сильного душевного хвилювання шкоду здоров'ю чи життю особи слід виважено підходити до призначення покарання у виді позбавлення волі, як з реальним його відбуттям, так і з наступним звільненням від його відбування з випробуванням, особливо у тих випадках, коли санкція закону, за яким особу визнано винною, нарівні з позбавленням волі на певний строк передбачає більш м'які види покарання, такі як: обмеження волі, громадські або виправні роботи. Також необхідно враховувати, що кримінальні правопорушення, передбачені статтями 116 і 123 КК, є злочинами з привілейованими складами, згідно зі ст.12 КК – нетяжкими, завжди пов'язані з неправомірними діями потерпілого, які мають значний вплив на емоційний стан винного та зумовлюють вчинення ним злочину.

Ураховуючи викладене також зазначимо, що покарання у виді виправних робіт та громадських робіт, яке передбачене санкцією ст. 123 КК, не сприяє диференціації кримінальної відповідальності та індивідуалізації покарання за умисне тяжке тілесне ушкодження, заподіяне у стані сильного душевного хвилювання. Відтак, на нашу думку, такі види покарання, як виправні та громадські роботи доцільно виключити з санкції ст. 123 КК.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та нове вирішення наукового завдання, що виявилось у комплексному дослідженні кримінально-правової характеристики заподіяння шкоди життю та здоров'ю людини в стані сильного душевного хвилювання. За результатами дослідження зроблено такі основні висновки.

1. Аналіз наукових праць, присвячених висвітленню кримінально-правового значення стану сильного душевного хвилювання для визначення підстави кримінальної відповідальності за спричинення шкоди життю та здоров'ю людини, дозволив дійти висновку, що у цих працях вказані питання досліджували частково, а комплексні наукові дослідження, зокрема О. В. Авраменка, В. М. Бурдіна, стосувалися характеристики складів кримінальних правопорушень, передбачених статтями 116 та 123 КК у нечинній редакції. Малодослідженими або дискусійними є такі питання, як найменування стану сильного душевного хвилювання у гіпотезах та диспозиціях кримінально-правових норм; розуміння змісту тих обставин, які визнаються приводами до виникнення стану сильного душевного хвилювання; аналіз судової практики у контексті застосування положень тих статей Загальної та Особливої частини КК, в яких стану сильного душевного хвилювання надається кримінально-правове значення.

2. Простежено еволюційний розвиток норм про вчинення кримінального правопорушення у стані сильного душевного хвилювання та виокремлено такі етапи становлення й розвитку відповідних норм: початковий етап; етап становлення кримінальної відповідальності за злочини, вчинені в стані сильного душевного хвилювання; етап правового відродження кримінальної відповідальності за вчинення злочинів проти життя та здоров'я особи у стані сильного душевного хвилювання; сучасний етап. Віднесено норми, в яких визначається стан сильного душевного хвилювання, до усталених та стабільних.

3. Приділено увагу нововведенням у зв'язку зі змінами усталених норм, в яких використовується словосполучення «стан сильного душевного хвилювання», які були запроваджені Законом України № 2227-VIII від 06.12.2017 «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами». Виявлено недоліки у зв'язку з запровадженими змінами у п. 7 ч. 1 ст. 66, статті 116 та 123 КК. Зокрема, це використання законодавцем невизначених понять «жорстоке поводження», «поводження, що принижує честь і гідність особи» «наявність системного характеру такого поводження з боку потерпілого», а також вказівки на те, чи має бути жорстоким поводження, що принижує честь і гідність особи, та інші.

4. Визначено, що поняття «стан сильного душевного хвилювання» належить до міжгалузевих. Запропоновано залишити у тексті КК цей термінологічний зворот, враховуючи його усталений характер, тяглість в історичному аспекті, оцінні ознаки якого усуваються у ході проведення судово-психологічних експертиз у конкретному кримінальному провадженні на основі стандартів психологічної експертизи емоційних станів людини.

5. У п. 7 ч. 1 ст. 66 та в диспозиціях статей 116 і 123 КК законодавець передбачив три самостійні приводи виникнення стану сильного душевного хвилювання. Жорстоке поводження характеризується такими ознаками: 1) це вплив на організм людини, внаслідок якого їй заподіюються фізичні та (або) моральні страждання; 2) одноразові або множинні дії, які мають розрізнений характер та яким не властивий системний характер; 3) інтенсивність поведінки винуватого, яка повинна досягати мінімальних ознак жорстокості та не містити якісних властивостей катування; 4) спричинення конкретних наслідків обвинуваченому або створення реальної можливості настання таких наслідків; 5) наявність причинного зв'язку між жорстоким поводженням, виникненням стану сильного душевного хвилювання та наслідками, що настали; 6) наявність умислу. Поводження, яке принижує честь і гідність людини – це одноразове

діяння обвинуваченого, яке спрямоване на пониження честі та гідності людини, спричиняють почуття страху, болісні страждання й почуття неповноцінності, здатні зламати його фізичний чи моральний опір, та які завдають людині моральних та психологічних страждань. Поводження з боку потерпілої особи, яке має системний характер, повинно характеризуватися як ознаками жорстокого поведіння або поведіння, що понижує честь та гідність людини, так і ознакою системності, тобто повинно полягати у відповідних багаторазових (дві або більше) діях потерпілого, які внутрішньо пов'язані між собою та становлять систему взаємопов'язаних дій.

6. У механізмі спричинення шкоди об'єкту кримінального правопорушення заподіянням шкоди життю та здоров'я потерпілого в стані сильного душевного хвилювання першочергове значення відіграє вплив на потерпілого, а через нього – на соціальний зв'язок, який розривається (знищується) в разі вчинення суспільно небезпечного посягання. Акцентовано увагу на обов'язкову активну роль потерпілого у механізмі спричинення шкоди об'єкту кримінального правопорушення, а не інших осіб, діями яких не обумовлений стан сильного душевного хвилювання в обвинуваченого.

7. Стан сильного душевного хвилювання не можна ототожнювати з станом обмеженої осудності, скільки перший включає в себе емоційні стани, які не відповідають медичному критерію обмеженої осудності (не є хворобливими станами психіки). Примусові заходи медичного характеру у виді амбулаторної психіатричної допомоги можуть застосовуватися до осіб, які вчинили кримінальні правопорушення у стані сильного душевного хвилювання одночасно з призначенням винному покарання. Стан сильного душевного хвилювання не можна ототожнювати з станом обмеженої осудності, скільки перший включає в себе емоційні стани, які не відповідають медичному критерію обмеженої осудності (не є хворобливими станами психіки).

8. Кримінальні правопорушення, передбачені статтями 116 та 123 КК, можуть бути вчинені як з прямим, так і з непрямим умислом. Основним мотивом кримінального правопорушення, вчиненого в стані сильного

душевного хвилювання, є прагнення убезпечити себе, як індивіда (від фізичного насильства) та, як особистість (від знущань та образ), а факультативними мотивами можуть виступати помста, ревності, захист честі та гідності, тощо. Мета визначається у внутрішніх орієнтирах особистості та особливостях об'єктивної ситуації, що існує на момент вчинення злочину, і полягає у діянні, яке спрямоване на усунення об'єкта-подразника, та встановлення справедливості.

9. Для правильної кваліфікації діянь за статтями 116 та 123 КК слід визначати всі елементи складів відповідних кримінальних правопорушень, надаючи особливого значення визначенню власне наявності стану сильного душевного хвилювання, а також приводів виникнення такого стану. Найбільше значення для цього має висновок експертизи. У випадку наявності підстав вважати, що кримінальне правопорушення могло бути вчинене в стані сильного душевного хвилювання, правильним є призначення та проведення саме комплексної судової психолого-психіатричної експертизи, а не судово-психіатричної чи судово-психологічної.

10. Запропоновані окремі правила кваліфікації кримінального правопорушення, вчиненого в стані сильного душевного хвилювання. Зокрема, у разі заподіяння умисного тяжкого тілесного ушкодження, що спричинило смерть потерпілого, заподіяного в стані сильного душевного хвилювання, діяння обвинуваченого підлягають кваліфікації за ст. 123 КК.

11. Наскрізний аналіз остаточних судових рішень за статтями 116 та 123 КК засвідчив, що суди загалом призначають винуватим покарання, не пов'язані з обмеженням або позбавленням волі, широко застосовуючи положення ст. 75 КК (звільнення від відбування покарання з випробуванням). Запропоновано покарання у виді виправних робіт та громадських робіт, яке передбачене санкцією ст. 123 КК, вилучити, оскільки ці види покарань не сприяють індивідуалізації покарання за умисне тяжке тілесне ушкодження, заподіяне у стані сильного душевного хвилювання.

12. Запропоновано такі зміни до Кримінального кодексу України:

1) викласти п. 7 ч. 1 ст. 66 КК у такій редакції: «7) вчинення кримінального правопорушення під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного **катуванням**, жорстоким поведженням, або таким, що принижує честь і гідність особи, а також за наявності системного характеру такого поведження з боку потерпілого»

2) викласти ст. 116 КК України у такій редакції:

Стаття 116. Умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання

Умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання, який **виник раптово**, і зумовлений **катуванням**, жорстоким поведженням, або таким, що принижує честь і гідність особи, а також за наявності системного характеру такого поведження з боку потерпілого, -

карається обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк»;

3) 2) викласти ст. 116 КК України у такій редакції:

Стаття 123. Умисне тяжке тілесне ушкодження, заподіяне у стані сильного душевного хвилювання

Умисне тяжке тілесне ушкодження, вчинене в стані сильного душевного хвилювання, **що виник раптово** та викликане **катуванням**, жорстоким поведженням, або таким, що принижує честь і гідність особи, а також за наявності системного характеру такого поведження з боку потерпілого, -

карається обмеженням волі на строк до трьох років, або позбавленням волі на строк до двох років.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Bouchet-Saulnier F. Dictionnaire pratique du droit humanitaire. La Découverte, 2000. 548 p.
2. Ireland v the UK, 1978 URL: URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22%3A%5B%22001-181585%22%5D%7D> (дата зверн. 07.07.2024).
3. Soering v UK, 1989, п.100; Ireland v UK, 1978; Cruz and others v. Sweden, 1991, п. 83. URL: <http://surl.li/baoapc> (дата зверн. 07.07.2024).
4. Авраменко О. В. Стан сильного душевного хвилювання за кримінальним правом України: монограф. Львів: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2009. 244 с
5. Авраменко О. В. Стан сильного душевного хвилювання: кримінально-правові та психологічні аспекти: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08% Львів. держ. ун-т внутр. справ. Львів, 2008. 21 с.
6. Азаров Д. С. Злочини у сфері комп'ютерної інформації (кримінально-правове дослідження): монограф. Київ: Атіка, 2007. 340 с.
7. Алексєєва Н. Ю. Кримінальна відповідальність за злочини проти правосуддя, що вчиняються свідками, експертами, перекладачами або щодо них : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08; Ін-т держ. і права ім. В.М. Корецького. Київ, 2015. 19 с.
8. Андрусак Г. М. Стан сильного душевного хвилювання у визначенні меж необхідної оборони від насильницького статевого злочин. *Історико-правовий часопис*. 2019. № 1 (13), с. 76–80.
9. Анісімов Г. М. Зловживання довірою як спосіб вчинення злочину: поняття та кримінально-правове значення: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08; Нац. юрид. академія імені Ярослава Мудрого. Харків, 2003. 233 с.
10. Антонюк Н. О. Диференціація кримінальної відповідальності у кримінальному праві України: монограф. Київ: Алерта, 2023. 554 с.
11. Афект / Фармацевтична енциклопедія. URL: <http://surl.li/flfcok> (дата зверн. 07.07.2024).

12. Ахтирська Н.М., Касько В.В., Маланчук Б.А., Мелікян А., Пошва Б.М., Фулей Т.І., Шукліна Н.Г. Застосування в Україні європейських стандартів протидії жорстокому поводженню і безкарності: науково-практичний посібник для суддів / за заг. ред. проф. В.Т. Маляренка. Київ: К.І.С, 2011. 320 с.

13. Бабанли Р.Ш. Призначення покарання в Україні: теоретико-прикладні засади. Чернігів: Десна Поліграф, 2019. 488 с.

14. Багрий-Шахматов Л. В. Социально-правовые проблемы уголовной ответственности и форм ее реализации. Одесса: Юридична література, 2000. Ч. 2. 412 с.

15. Бадира В. А. Виправлення жінок, засуджених до позбавлення волі як мета покарання: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2006. 20 с.

16. Байлов А. В. Питання кваліфікації лосятань на життя та здоров'я особи, що вчинені в стані сильного душевного хвилювання. *Кримінально-правова охорона життя та здоров'я особи*: Матер. наук.-практ. конф. (м. Харків, 22–23 квітн. 2004 р.) / Редкол.: Статис В. В. (гол. ред.) та ін. Київ-Харків: Юрінком Інтер, 2004. С. 22–26.

17. Байлов А. В. Кримінальна відповідальність за посягання на життя та здоров'я особи, вчинені в стані сильного душевного хвилювання: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.08; Харків. держ. ун-т внутр. справ. Харків: Нац. ун-т внутр. справ, 2004. 20 с.

18. Балобанова Д. О. Динаміка кримінального права України (теоретико-прикладне дослідження): дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.08; Нац. ун-т «Одеська юрид. академ, Одеський держ. ун-т внутр. справ. Одеса, 2021. 476 с.

19. Бережнюк В. М. Поняття та загальні критерії індивідуалізації покарання при призначенні покарання за кримінальним правом України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Львів, 2021. 19 с.

20. Блага А. Б. Кримінологічні особливості жіночої злочинності в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08; Ун-т внутр. справ, 2000. Харків, 2000. 19 с.
21. Бойко І. Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (ІХ–ХХ ст.): навч. посібн. Львів: Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, 2014. 904 с.
22. Борисов В.И., Куц В.Н. Преступления против жизни и здоровья: вопросы квалификации. Харьков: НПКФ «Консум», 1995. 104 с.
23. Брич Л.П. Теорія розмежування складів злочинів: монограф. Львів: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2013. 712 с.
24. Булькевич А. В. Кримінально-правове значення хуліганського мотиву. *Академічні візії*. 2024. № 31 URL: <http://surl.li/zgxuky> (дата зверн. 07.07.2024).
25. Бурдін В. М. Кримінальна відповідальність за злочини, вчинені в стані сильного душевного хвилювання: монограф. Львів: ПАІС. 2006. 202 с.
26. Бурля та інші проти України (Burlya and Others v. Ukraine): рішення Європейського суду з прав людини від 06.11.2018. URL: <http://surl.li/ufwplf> (дата зверн. 07.07.2024).
27. Буткевич В. Умови правомірного застосування ст. 3 ЄКПЛ. Європейський суд з прав людини. Європейський суд з прав людини. Судова практика. С. 836–895. URL: <http://surl.li/kwyiao> (дата зверн. 07.07.2024).
28. Бучківська В. Л. Практика розгляду судами справ про злочини, вчинені в стані сильного душевного хвилювання в умовах воєнного стану. *Державотворчі процеси в Україні: реалії сьогодення*: тези доп. за матеріал. I Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 17 трав. 2024 р.) / відп. ред. В. В. Аніщук, А. М. Земко. Луцьк: ІВВ ЛНТУ, 2024. С. 190–193.
29. Бучківська В. Л. Відмежування кримінальних правопорушень, вчинених в стані сильного душевного хвилювання, від суміжних складів кримінальних правопорушень. *Наук. вісник Ужгородського нац. ун-ту. Серія*

Право. 2024. Вип. 81: ч. 2. 2024. С. 262–267. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.41>

30. Бучківська В.Л. Забезпечення єдності судової практики призначення покарань за шкоду, заподіяну життю і здоров'ю в стані сильного душевного хвилювання. *АЛЬМАНАХ ПРАВА. Трансформація законодавства України в сучасних умовах*. Випуск 14. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2023. 534 с., с. 419-426 УДК 343.6 DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-419-426

31. Бучківська В.Л. Комплексна судова психолого-психіатрична експертиза як доказ у кримінальних провадженнях за злочини, вчинені в стані сильного душевного хвилювання: проблеми судової практики. *Медичне право України: сучасні досягнення та перспективи розвитку*. Збірник наукових статей міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 10-річчю з дня створення першої в Україні кафедри медичного права. Упоряд. д. ю. н., проф. І. Я. Сенюта, к. ю. н., доц. Х. Я. Терешко. Львів. Видавництво ЛОБФ «Медицина і право». 2023. 192 с.

32. Бучківська В.Л. Стан сильного душевного хвилювання в юридичній науці та судовій практиці. Електронне наукове фахове видання «Юридичний науковий електронний журнал» № 3, 2023 с. 373-278. УДК 343.6 DOI <http://surl.li/qnndcb>

33. Вереша Р. В. Кримінальне право України. Загальна частина : навч. посіб. 2-ге вид. переробл. та допов. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 320 с.

34. Вереша Р. В. Сильне душевне хвилювання: поняття та кримінально-правове значення. *Юридичний часопис Нац. академ. внутр. справ*. 2017. № 1. С. 182-193. – URL: <http://surl.li/xfaxaq> (дата зверн. 07.07.2024).

35. Вереша Р. В., Сулим Л. Л. Зміст та значення психологічної теорії вини в кримінальному праві. *Вісник Академії адвокатури України*. 2012. Число 3. С. 107–112. URL: <http://surl.li/axzmmh> (дата зверн. 07.07.2024).

36. Вирок Апеляційного суду Одеської області від 30.03.2018 (справа № 522/20208/15). URL: <http://surl.li/weaurp> (дата зверн. 07.07.2024).

37. Вирок Арцизький районний суд Одеської області від 20.08.2020 у справі № 515/575/20. URL: <http://surl.li/wdxftw> (дата зверн. 07.07.2024).
38. Вирок Богородчанського районного суду Івано-Франківської області від 11.10.2018 (справа № 338/917/18). URL: <http://surl.li/hruynd> (дата зверн. 07.07.2024).
39. Вирок Бузького районного суду Львівської області від 12.12.2018 (справа № 439/874/18) URL: <http://surl.li/gafovj> (дата зверн. 07.07.2024).
40. Вирок Гайворонського районного суду Кіровоградської області від 07.11.2023 (справа № 385/1559/23) URL: <http://surl.li/qkowic> (дата зверн. 07.07.2024).
41. Вирок Галицького районного суду Івано-Франківської області від 26.08.2020 (справа № 341/756/19). URL: <http://surl.li/wvpmlm> (дата зверн. 07.07.2024).
42. Вирок Герцаївського районного суду Чернівецької області від 19.04.2017 (справа № 720/1914/16-к). URL: <http://surl.li/lfnwva> (дата зверн. 07.07.2024).
43. Вирок Голосіївського районного суду м. Києва від 13.01.2023 (справа № 752/2247/14-к) URL: <http://surl.li/kzwmpb> (дата зверн. 07.07.2024).
44. Вирок Деснянського районного суду м. Чернігова від 26.10.2020 (справа № 750/13728/19) URL: <http://surl.li/gkyosq> (дата зверн. 07.07.2024)..
45. Вирок Держинського міського суду Донецької області від 19.04.2019 (справа № 166/725/19) URL: <http://surl.li/jdalzo> (дата зверн. 07.07.2024).
46. Вирок Дмитровського міського суду Донецької області від 29.04.2021 (справа № 226/2568/20). URL: <http://surl.li/nyqdbn> (дата зверн. 07.07.2024).
47. Вирок Дніпровського районного суду м Києва від 03.07.2015 (справа №755/29211/13-к) URL: <http://surl.li/wizaaw> (дата зверн. 07.07.2024).

48. Вирок Дружківського міського суду Донецької області від 04.12.2020 (справа № 225/4803/18) URL: <http://surl.li/dhrfoe> (дата зверн. 07.07.2024).
49. Вирок Заводського районного суду м. Запоріжжя від 06.02.2017 (справа № 332/3428/14-к) URL: <http://surl.li/axmmyj> (дата зверн. 07.07.2024).
50. Вирок Києво-Святошинський районний суд Київської області від 10.01.2023 (справа № 369/13410/22) URL: <http://surl.li/gfqvtw> (дата зверн. 07.07.2024).
51. Вирок Київського районного суду м Києва від 01.03.2017 (справа № 640/16016/15-к) URL: <http://surl.li/jkigxj> (дата зверн. 07.07.2024).
52. Вирок Київського районного суду м. Одеси від 11.12.2020 (справа № 947/29861/19). URL: <http://surl.li/jlgvzb> (дата зверн. 07.07.2024).
53. Вирок Київського районного суду м. Одеси від 30.01.2020 (справа № 947/20855/19). URL: <http://surl.li/dcdhiz> (дата зверн. 07.07.2024).
54. Вирок Кіровського районного суду м. Кіровограда від 22.10.2021 (справа № 404/71/21) URL: <http://surl.li/avvuzi> (дата зверн. 07.07.2024).
55. Вирок Компаніївського районного суду Кіровоградської області від 28.04.2021 (справа № 391/150/21). URL: <http://surl.li/lvzrah> (дата зверн. 07.07.2024).
56. Вирок Ленінського районного суду м. Запоріжжя від 05.05.2021 (справа № 334/762/21) URL: <http://surl.li/vamdso> (дата зверн. 07.07.2024).
57. Вирок Личаківського районного суду м. Львова від 17.09.2020 (справа № 463/8103/20) URL: <http://surl.li/vqxqkr> (дата зверн. 07.07.2024).
58. Вирок Личаківського районного суду м. Львова від 18.12.2020 (справа № 445/1128/20). URL: <http://surl.li/xsdfju> (дата зверн. 07.07.2024).
59. Вирок Лубенського міськрайонного суду Полтавської області від 15.11.2017 (справа №5 39/2458/17) URL: <http://surl.li/fnbgxo> (дата зверн. 07.07.2024).

60. Вирок Мукачівського міськрайонного суду Закарпатської області від 13.02.2015 (справа № 303/5697/14-к) URL: <http://surl.li/pwzmzc> (дата зверн. 07.07.2024).

61. Вирок Мукачівського міськрайонного суду Закарпатської області від 24.05.2019 у справі № 307/2389/18. URL: <http://surl.li/jonfqh> (дата зверн. 07.07.2024).

62. Вирок Недригайлівського районного суду Сумської області від 27.05.2021 (справа № 582/133/21). URL: <http://surl.li/bkpdak> (дата зверн. 07.07.2024).

63. Вирок Немирівського районного суду Вінницької області від 07.07.2022 (справа № 930/1890/21) URL: <http://surl.li/fjpwuo> (дата зверн. 07.07.2024).

64. Вирок Октябрського районного суду м. Полтави від 02.02.2018 (справа № 554/669/18). URL: <http://surl.li/yqdxqy> (дата зверн. 07.07.2024).

65. Вирок Первомайського міськрайонного суду Миколаївської області від 15.04.2022 (справа № 484/756/22) URL: <http://surl.li/iytubo> (дата зверн. 07.07.2024).

66. Вирок Первомайського міськрайонного суду Миколаївської області від 15 квітня 2022 у справі № 484/756/22. URL: <http://surl.li/dtjuim> (дата зверн. 07.07.2024).

67. Вирок Ратнівського районного суду Волинської області від 02.08.2019 (справа № 166/725/19) URL: <http://surl.li/uhfvgt> (дата зверн. 07.07.2024).

68. Вирок Рогатинського районного суду Івано-Франківської області від 20.12.2023 (справа № 349/789/21) URL: <http://surl.li/higovm> (дата зверн. 07.07.2024).

69. Вирок Самарського районного суду м. Дніпропетровська від 21.11.2019 (справа № 206/4236/18). URL: <http://surl.li/pnoehc> (дата зверн. 07.07.2024).

70. Вирок Самбірського міськрайонного суду Львівської області від 08.06.2022 (справа №452/715/21) URL: <http://surl.li/jkqqwm> (дата зверн. 07.07.2024).
71. Вирок Сихівського районного суду м. Львова від 24.01.2023 (справа № 464/93/20) URL: <http://surl.li/qsjmuu> (дата зверн. 07.07.2024).
72. Вирок Снятинського районного суду Івано-Франківської області від 20.05.2022 (справа № 351/683/20) URL: <http://surl.li/klutuw> (дата зверн. 07.07.2024).
73. Вирок Соснівського районного суду м. Черкаси від 29.05.2023 (справа № 712/4844/19) URL: <http://surl.li/aidgbk> (дата зверн. 07.07.2024).
74. Вирок Старокостянтинівського районного суду Хмельницької області від 16.04.2018 (справа №684/69/18) URL: <http://surl.li/ndyrcn> (дата зверн. 07.07.2024).
75. Вирок Сторожинецького районного суду Чернівецької області від 04.03.2022 (справа № 713/1073/20) URL: <http://surl.li/pncfxo> (дата зверн. 07.07.2024).
76. Вирок Стрийського міськрайонного суду Львівської області від 06.10.2023 (справа № 438/969/20) URL: <http://surl.li/yvnqcg> (дата зверн. 07.07.2024).
77. Вирок Теробовлянського районного суду Тернопільської області від 10.06.2019 (справа № 606/418/18) URL: <http://surl.li/dzjyup> (дата зверн. 07.07.2024).
78. Вирок Тлумацького районного суду Івано-Франківської області від 27.04.2022 (справа №353/73/122). URL: <http://surl.li/uelpyz> (дата зверн. 07.07.2024).
79. Вирок Тячівського районного суду Закарпатської області від 06.10.2023 (справа № 305/1337/21) URL: <http://surl.li/rrywft> (дата зверн. 07.07.2024).

80. Вирок Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області від 09.07.2018 (справа №308/12144/15-к) URL: <http://surl.li/dscuhu> (дата зверн. 07.07.2024).

81. Вирок Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області від 14.03.2022 (справа № 308/1716/18). URL: <http://surl.li/ciysjr> (дата зверн. 07.07.2024).

82. Вирок Фастівського міськрайонного суду Київської області від 18.10.2019 (справа № 381/3583/19). URL: <http://surl.li/osgssv> (дата зверн. 07.07.2024).

83. Висновок Головного науково-експертного управління апарату Верховної Ради України на проєкт Закону України про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (реєстр. № 4952 від 12.07.2016). URL: <http://surl.li/tfjnji> (дата зверн. 07.07.2024).

84. Висновок національних експертів на проєкт Кримінального кодексу України (контрольний пакет станом на 30.01.2023). URL: <http://surl.li/pmsqkl> (дата зверн. 07.07.2024).

85. Горбачевський В.Я. Кримінальне право України: теоретичний курс та практикум: Навч. посібн / За заг. ред. В.Я. Горбачевського. Київ: Атіка, 2005. 177 с.

86. Гордієнко проти України (Gordiyenko v. Ukraine): рішення Європейського суду з прав людини від 16.01.2015. URL: <http://surl.li/mlazsw> (дата зверн. 07.07.2024).

87. Гриненко І. О. Класифікації злочинів та їх кримінально-правове значення: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08; Нац. юрид. академія імені Ярослава Мудрого. Харків,, 2014. 340 с.

88. Гришук В. К. Кримінальне право України: Загальна частина: навч. посіб. для студентів юрид. фак. вищ. навч. закл. Київ: Вид. дім «Ін Юре», 2006. 568 с.

89. Гумін О. М. Гнів, ненависть, презирство як емоційний стан особи: кримінально-психологічний аспект. *Juris Europensis Scientia*. 2023. Вип. 1. С. 123–128
90. Гумін О. М. Кримінальне правопорушення особи в стані афекту: його оцінка та кваліфікація. *Наук. вісник Міжнар. гуманітарного ун-ту. Сер.: Юриспруденція*. 2021. № 51. С. 104–107.
91. Гуторова Н. О. Механізм заподіяння шкоди об'єкту злочину: поняття, види, кримінально-правове значення. *Право України*. 2015. № 9. С. 128–134.
92. Денисова Т. А. Кримінальне покарання та реалізація його функцій: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Запоріжжя, 2010. 40 с.
93. Дудоров О.О. Обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання: поняття, правова природа, значення. *Вісн. Запоріз. нац. ун-ту*. 2011. № 1. С. 204–211.
94. Європейська конвенція з прав людини: міжнародний документ РЄ від 04.11.1950. URL: <http://surl.li/igfutl> (дата зверн. 07.07.2024).
95. Живка Т. С. Тлумачення поняття «катування», «нелюдське поводження» «таке, що принижує гідність, поводження чи покарання» в розумінні Європейського суду з прав людини. *Право та інновації*. 2020. № 2 (30). С. 111–116.
96. Жорстокий / Академічний тлумачний словник (1970–1980). Словник української мови: в 11 томах. Т. 2. 1971. С. 544. URL: <https://sum.in.ua/s/zhorstokyj> (дата зверн. 07.07.2024).
97. Забуга Ю. Ю., Соловійова В. С., Нестеренко І. В. Особливості кримінальної відповідальності за умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання. *Форум Права*. 2020. № 61 (2). С. 102–113. legalexpert.in.ua/komkodeks/lku/1796-116 DOI: <http://surl.li/rrclve> (дата зверн. 07.07.2024).
98. Загиней З. А. Кримінально-правова герменевтика: монограф. Київ: Вид. дім «АртЕк», 2015. 380 с.

99. Загиней-Заболотенко З. А. Вчинення кримінального правопорушення під впливом сильного душевного хвилювання як обставина, що пом'якшує покарання: основні тенденції судової практики. *Юридичний електронний науковий журнал*. 2024. № 2. С. 349–353. URL: <http://surl.li/qgdzds> (дата зверн. 07.07.2024).

100. Захарченко О. В. Кваліфікація злочину як основний елемент інституту підслідності. *Право і безпека*. 2003. № 2'4. С. 113–116.

101. Захарчук В. М. Розмежування умисного вбивства, вчиненого способом, небезпечним для життя багатьох осіб, із суміжними складами злочинів. *Новітні кримінально-правові дослідження – 2019: альманах наукових досліджень* / за ред. О. В. Козаченка, О. М. Мусиченко. Миколаїв: СПД Румянцева Г. В., 2019. С. 42–54.

102. Зелинский А. Ф. Осознаваемое и неосознаваемое в преступном поведении. Харьков: Вища школа, 1986. 168 с.

103. Звіт про осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності та види кримінального покарання за 2019 рік (форма 6) / Офіційний вебсайт «Судова влада. URL: <http://surl.li/cuvvyz> (дата зверн. 07.07.2024).

104. Звіт про осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності та види кримінального покарання за 2020 рік (форма 6) / Офіційний вебсайт «Судова влада. URL: <http://surl.li/lnljww> (дата зверн. 07.07.2024).

105. Звіт про осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності та види кримінального покарання за 2021 рік (форма 6) / Офіційний вебсайт «Судова влада. URL: <http://surl.li/oohrws> (дата зверн. 07.07.2024).

106. Звіт про осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності та види кримінального покарання за 2022 рік (форма 6) / Офіційний вебсайт «Судова влада. URL: <http://surl.li/olpjy> (дата зверн. 07.07.2024).

107. Звіт про осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності та види кримінального покарання за 2023 рік (форма 6) / Офіційний вебсайт «Судова влада. URL: <http://surl.li/nebhyu> (дата зверн. 07.07.2024).

108. Звіт про склад засуджених за 2019 р. (форма 7) / Офіційний вебсайт «Судова влада». URL: <http://surl.li/cuvvyz> (дата зверн. 07.07.2024).
109. Звіт про склад засуджених за 2020 р. (форма 7) / Офіційний вебсайт «Судова влада». URL: <http://surl.li/lnljww> (дата зверн. 07.07.2024).
110. Звіт про склад засуджених за 2021 р. (форма 7) / Офіційний вебсайт «Судова влада». URL: <http://surl.li/oohrws> (дата зверн. 07.07.2024).
111. Звіт про склад засуджених за 2022 р. (форма 7) / Офіційний вебсайт «Судова влада». URL: <http://surl.li/olpjyy> (дата зверн. 07.07.2024).
112. Звіт про склад засуджених за 2023 р. (форма 7) / Офіційний вебсайт «Судова влада». URL: <http://surl.li/nebhyu> (дата зверн. 07.07.2024).
113. Зелинский А. Ф. Криминальная психология. Киев: Юринком Интер, 1999. 240 с.
114. Зенова М. В. Поняття, види і значення згоди (або прохання) особи на заподіяння шкоди її правоохоронюваним інтересам (порівняльне кримінально-правове дослідження): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08; Унів. Нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Львів, 2021. 243 с.
115. Значення. Академічний тлумачний словник. Словник української мови: в 11 томах. Т. 3, 1972. С. 648. URL: <https://sum.in.ua/s/znachennja> (дата зверн. 07.07.2024).
116. Іванюк Т. І. Обставини, які пом'якшують покарання, за кримінальним правом України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2006. 203 с.
117. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень, затв. наказо Мін-ва юстиції України від 08.10.1998 №53/5. URL: <http://surl.li/vagonz> (дата зверн. 07.07.2024)..
118. Іреленд проти Сполученого Королівства (Ireland v. the UK): рішення Європейського суду з прав людини від 18.01.1976. URL: <http://surl.li/huutqy> (дата зверн. 07.07.2024).

119. Капустін О. Жорстоке поводження або поведження, яке принижує честь і гідність особи, як приводи, що викликають сильне душевне хвилювання. *Держава та регіони. Серія «Право»*. 2020. № 1. С. 71–79.

120. Карпушева І. Ю. Суспільно небезпечна дія в кримінальному праві України: автореф. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2011. 20 с.

121. Кваша О. О., Андрусак Г. М. Необхідна оборона (захист від посягання на статеву свободу та статеву недоторканість особи: монограф. Київ, 2016. 264 с.

122. Клибанівська Т. М. Генеза поняття психічних станів особистості як психологічна проблема. *Актуальні проблеми психології: Збірн. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка*. Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. 2013. Том. Харків. Вип. 25. С. 193–205.

123. Кобець проти України (Kobets v. Ukraine): рішення Європейського суду з прав людини від 14.02.2008. URL: <http://surl.li/uahcqk> (дата зверн. 07.07.2024).

124. Колодій А. М., Олійник А. Ю. Права людини і громадянина в Україні: Навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2004. 336 с.

125. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання: міжнар. документ ООН від 10.12.1984. URL: <http://surl.li/wzfjdw> (дата зверн. 07.07.2024).

126. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (Стамбульська конвенція): міжнар. документ від 11.05.2011. URL: <http://surl.li/oscqql> (дата зверн. 07.07.2024).

127. Коржанський М. Й. Кваліфікація злочинів: навч. посібн: вид. 3-тє, доповн. і переробл. Київ: Атіка, 2007. 416 с.

128. Коржанський М. Й. Проблеми кримінального права: монограф. Київ: Атіка, 2003. 280 с.

129. Коржанський М. Й. Уголовне право України. Частина Загальна: Курс лекцій. Київ: Наукова думка та Українська видавнича група, 1996. 336 с.

130. Короленко О. М. Поняття «стан сильного душевного хвилювання» у законодавстві України. *Держава і право*. 2010. №49 С.520-540.
131. Короленко О. М. Кримінальна відповідальність за злочини, вчинені в стані сильного душевного хвилювання: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Київ, 2012. 204 с.
132. Костенко О.М. Культура і закон – у протидії злу: монограф. Київ: Атіка, 2003, 352 с.
133. Костенко О.М., Ландіна А.В. Об'єкт злочину: дискусію варто продовжити. *Право України*. 2008. № 4. С. 101–105.
134. Котюк В. О. Теорія права. Київ: Істина, 2010. 386 с
135. Кримінальне право і законодавство України. Частина Загальна. Курс лекцій / За ред. М. Й. Коржанського Київ: Атіка, 2001. 544 с.
136. Кримінальне право України. Загальна частина / Г. В. Андрусів, П. П. Андрушко, В. О. Бенківський та ін.; за ред. П. С. Матишевського та ін. Київ: Юрінком Інтер, 1997. 512 с.
137. Кримінальне право України. Загальна частина: підручн. Ю. В. Александров, В. І. Антипов, М. В. Володько та ін.: вид. 3-тє, переробл. та допов./ За ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. Київ: Юридична думка, 2004. 712 с.
138. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / А. А. Васильєв, Є. О. Гладкова, О. О. Житний та ін.; за заг. ред. проф. О. М. Литвинова; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. 428 с.
139. Кримінальне право України: Загальна частина / М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін.; за ред. проф. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В.Я. Тація. Київ–Харків: Юрінком Інтер Право, 2001. 416 с.
140. Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар. За заг. ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. 1196 с.

141. Кузнецов В. В., Савченко А. В. Теорія кваліфікації злочинів: підручн.: 2-ге вид., перероб.; За заг. ред.. професорів Є. М. Мойсеева та О. М. Джужи, наук. ред.. к.ю.н., доц. І. А. Вартилицька. Київ: КНТ, 2007. 300 с.

142. Кузьмін С. А. Кримінальна відповідальність учасників організованих груп корисливо-насильницької спрямованості: монограф. Київ: ПАЛИВОДА А.В. 2011. 132 с.

143. Кулакова Н. В. Поперечнюк В. М. Вчинення жінками умисного вбивства у стані сильного душевного хвилювання: кримінально-правовий аспект. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. 2012. Вип. № 18. С. 174–179. URL: <http://surl.li/kvncto> (дата зверн. 07.07.2024).

144. Кучерук проти України (Kucheruk v. Ukraine): рішення Європейського суду з прав людини від 06.09.2007. URL: <http://surl.li/nxtxvb> (дата зверн. 07.07.2024).

145. Лисько Т. Д., Левченко А. С. Стан сильного душевного хвилювання: кримінально-правове значення. The 14th International scientific and practical conference “Modern science: innovations and prospects” (October 16-18, 2022) SSPG Publish, Stockholm, Sweden. 2022. С. 455–457.

146. Лісова Н. В. Крайня необхідність як обставина, що виключає злочинність діяння: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2006. 198 с.

147. Ломага Ю. Т. Кваліфікація сукупності злочинів при вчиненні умисного вбивства: дис... д-ра філософії за спец. 081 – Право (напрямок 08 – Право): Львів. держ. ун-т внутр. справ. Львів, 2022. 281 с.

148. Лопащук Д. І. Убивство, вчинене на замовлення: кримінально-правова характеристика: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08; Нац. акад. управління. Київ, 2018. 299 с.

149. Лорсе та інші проти Нідерландів (Lorsé and Others v. the Netherlands): рішення Європейського суду з прав людини від 30.06.1998. URL: <http://surl.li/dyqkai> (дата зверн. 07.07.2024).

150. Лукомська С.О. Розлади, зумовлені стресом і травмою: інтегративний підхід; Ін-т психології ім. Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України. Київ. 26 с. URL: <http://surl.li/somruc> (дата зверн. 07.07.2024).

151. Луцький Т. М. Кримінальна відповідальність за необережне заподіяння смерті іншій особі: дис. ... д-ра філософії в галузі знань 08 Право: спец. 081; Львів. держ. ун-т внутр. справ. Львів, 2021. 385 с.

152. М. П. та інші проти Болгарії (M.P. and Others v. Bulgaria): рішення Європейського суду з прав людини від 15.11.2011. URL: <http://surl.li/txsvmm> (дата зверн. 07.07.2024).

153. Макаренко А.С. Суддівський розсуд при призначенні покарання в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. О., 2012, 20 с.

154. Маковецька Н. Є. Умисні вбивства за кримінальним правом України та Республіки Польща: юридичний аналіз складів злочинів: дис... канд. наук: 12.00.08; Львів. держ. ун-т внутр. справ. 2010. 211 с.

155. Марисюк К. Сорока С. Ще раз про тяжку образу як обставину, що може обумовити виникнення стану сильного душевного хвилювання. *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки»*. 2022. № 2 (34). С. 167–173.

156. Марітчак Т.М. Помилки у кваліфікації злочинів. Київ: Атіка, 2004. 188 с.

157. Марко С. І. Кримінально-правова характеристика виготовлення, зберігання, придбання, перевезення, пересилання, ввезення в Україну з метою збуту або збуту підроблених грошей, державних цінних паперів чи білетів державної лотереї: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів, 2009. 223 с.

158. Матишевський П. С. Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2001. 352 с.

159. Меркулова В. О. Жінка як суб'єкт кримінальної відповідальності. – Одеса: Одеський юрид. ін-т Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. 280 с.

160. Мошенець Д. М. Інститут необхідної оборони у кримінальному праві України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08; Нац. Академ. внутр. справ. Київ, 2016. 236 с.
161. Музика А. А., Лашук Є. В. Предмет злочину: теоретичні основи пізнання: монограф. Київ, 2011. 192 с.
162. Музика А.А. Примусові заходи медичного і виховного характеру. Київ. НАВСУ 1997. 125 с.
163. Навроцький В. О. Види суб'єкта кримінально-правової кваліфікації. *Право України*. 2000. № 3. С. 109–113.
164. Навроцький В. О. Основи кримінально-правової кваліфікації: навч. посібн. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 704 с.
165. Навроцький В. О., Тростюк З. А, Тлумачний словник Особливої частини кримінального законодавства України. Львів: Юрид. ф-т Львів. Держ. Ун-ту ім. І. Франка, 1997. 144 с.
166. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / відп. ред. С. С. Яценко. 4-те вид., перероб. та доп. Київ: А.С.К., 2005. 848 с.
167. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 9-те вид., переробл. та доповн. Київ: Юрид. думка, 2012. 1316 с
168. Нікітенко С. В. Профілактика корисливих та корисливо-насильницьких злочинів, скоєних жінками на тлі наркоманії: автореф. ... канд. юридичних наук: 12.00.08. Харків, 2004. 20 с.
169. Олександр Смірнов проти України (Aleksandr Smirnov v. Ukraine). URL: <http://surl.li/bdfbem> (дата зверн. 07.07.2024).
170. Окрема думка судді судової палати з розгляду кримінальних справ Херсонського апеляційного суду від 05.05.2020 (справа №658/278/15-к) URL: <http://surl.li/thnkdp> (дата зверн. 07.07.2024).
171. Олександр Ніконенко проти України (Aleksandr Nikonenko v. Ukraine): рішення Європейського суду з прав людини від 15.10.2010. URL: <http://surl.li/wlrpar> (дата зверн. 07.07.2024).

172. Олійник О. С. Принципи кримінального права: дис. д-ра юрид. наук: 12.00.08; Дніпропетров. держ. ун-т внутр. справ. Київ, 2020. 485 с.
173. Олійник П. В. Предмет злочинів проти власності: поняття, види, кримінально-правове значення: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08; Нац. юрид. академія імені Ярослава Мудрого. Харків, 2010. 219 с.
174. Останенко Л. А. Кримінально-правова характеристика умисних вбивств при пом'якшуючих обставинах (статті 116, 117, 118 КК України): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08; Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ, 2003. 2019 с.
175. Охота Я. В. Визначення «жорстокого поведження». *Часопис Київського університету права*. 2013. № 4. С. 372–376.
176. Пакліна Т. О. Вбивство через необережність як юридикопсихологічна проблема. *Часопис Київського університету права*. 2015. Вип. 4. С. 306–310.
177. Панасюк В. Поняття стану сильного душевного хвилювання та його співвідношення з фізіологічним афектом. Науковий блог. Національний університет «Острозька академія»: збірн. наук. праць, 2013. URL: <http://surl.li/ojevsa> (дата зверн. 07.07.2024).
178. Пашкова Н. В., Пилипенко І. С., Банзерук А. С. Особливості злочинів, вчинених в стані сильного душевного хвилювання, за кримінальним законодавством України. *Юридичний науковий журнал*. № 2. 2021. С. 241–251. URL: <http://surl.li/iuqmqzj> (дата зверн. 07.07.2024).
179. Первомайський В.Б., Ілейко В.Р., Каніщев А.В. Критерії діагностики та експертної оцінки короткочасних афективних станів у судово-психіатричній практиці. *Архів психіатрії*. 2009. Т. 15. № 1. С. 55–59. URL: <http://surl.li/tqdhgd> (дата зверн. 07.07.2024).
180. Пісна Н. В. Кримінально-правове значення практики застосування закону про кримінальну відповідальність: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08; Львів. держ. ун-т внутр. справ. Львів, 2014. 340 с.

181. Плисюк Н. М. Розмежування умисного вбивства при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця, і умисного вбивства в стані сильного душевного хвилювання. *Університетські наукові записки*. 2016. № 4. С. 107–116. URL: <http://surl.li/skqnwm> (дата зверн. 07.07.2024).

182. Плисюк Н. М. Умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця за кримінальним правом України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08; Львів. держ. ун-т внутр справ. Львів, 2011. 231 с.

183. Поводження / Академічний тлумачний словник (1970–1980). Словник української мови: в 11 т. Т. 6. 1975. С. 687. URL: <https://sum.in.ua/s/povodzhennja> (дата зверн. 07.07.2024).

184. Полтавець В. В. Загальні засади призначення покарання та їх кримінально-правове значення: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08; Луганськ. Держ. ун-т внутр. справ. Луганськ, 2005. 200 с.

185. Полянський Є. Ю. Деякі питання удосконалення вітчизняного кримінального законодавства. *Актуальні проблеми держави та права*: зб. наук. праць. Одеса, 2009. № 55. С. 79–84.

186. Порядок проведення судово-психіатричної експертизи, затв. наказом Мін-ва охорони здоров'я України від 08.05.2018 № 865 URL: <http://surl.li/yivphz> (дата зверн. 07.07.2024).

187. Постанова Верховного Суду від 01.10.2019 (справа № 725/5999/16-к) URL: <http://surl.li/sekkco> (дата зверн. 07.07.2024).

188. Постанова Верховного Суду від 01.11.2018 (справа № 524/5999/17). URL: <http://surl.li/bzjcw> (дата зверн. 07.07.2024).

189. Постанова Верховного Суду від 03.09.2020 (справа № 591/9618/13-к) URL: <http://surl.li/zpgvvb> (дата зверн. 07.07.2024).

190. Постанова Верховного Суду від 05.06.2023 (справа № 587/241/18) URL: <http://surl.li/axkxbt> (дата зверн. 07.07.2024)..

191. Постанова Верховного Суду від 06.08.2020 (справа № 155/1064/18).
URL: <http://surl.li/cwgqyv> (дата зверн. 07.07.2024).
192. Постанова Верховного Суду від 15.04.2020 у справі № 161/4092/19.
URL: <http://surl.li/joskkg> (дата зверн. 07.07.2024).
193. Постанова Верховного Суду від 16.02.2022 (справа № 662/729/19)
URL: <http://surl.li/lcirca> (дата зверн. 07.07.2024).
194. Постанова Верховного Суду від 16.03.2021 (справа № 759/17836/17)
URL: <http://surl.li/ieeahu> (дата зверн. 07.07.2024).
195. Постанова Верховного Суду від 16.08.2018 (справа №183/163/14)
URL: <http://surl.li/sswvoa> (дата зверн. 07.07.2024).
196. Постанова Верховного Суду від 18.11.2021 (справа № 344/6602/16-к) URL: <http://surl.li/sibqsn> (дата зверн. 07.07.2024).
197. Постанова Верховного Суду від 21.01.2020 (справа № 296/4868/16-к) URL: <http://surl.li/oaveyi> (дата зверн. 07.07.2024).
198. Постанова Верховного Суду від 21.04.2022 (справа № 489/1764/20)
URL: <http://surl.li/ykfxpi> (дата зверн. 07.07.2024).
199. Постанова Верховного суду від 21.09.2021 (справа № 750/13728/19)
URL: <http://surl.li/aadmsz> (дата зверн. 07.07.2024).
200. Постанова Верховного Суду від 22.08.2019 (справа № 452/3509/14-к). URL: <http://surl.li/sijcvg> (дата зверн. 07.07.2024).
201. Постанова Верховного Суду від 23.01.2020 у справі № 648/3657/17.
URL: <http://surl.li/ramds> (дата звернення 27.02.2024).
202. Постанова Верховного Суду від 25.11.2021 у справі № 307/2389/18.
URL: <http://surl.li/jlxxdp> (дата зверн. 07.07.2024).
203. Постанова Верховного Суду від 27.09.2022 (справа № 283/1117/21).
URL: <http://surl.li/ylbceq> (дата зверн. 07.07.2024).
204. Постанова Верховного Суду від 29.04.2020 (справа № 225/4803/18).
URL: <http://surl.li/uynlnr> (дата зверн. 07.07.2024).
205. Постанова Верховного суду від 29.06.2023 (справа № 930/1890/21)
URL: <http://surl.li/ngvrum> (дата зверн. 07.07.2024).

206. Постанова Верховного Суду від 29.08.2018 (справа № 234/8200/16-к) URL: <http://surl.li/gtryys> (дата зверн. 07.07.2024).

207. Постанова Верховного Суду від 30.10.2018 (справа № 559/1037/16-к). URL: <http://surl.li/auxpqt> (дата зверн. 07.07.2024).

208. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законів України у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами». URL: <http://surl.li/itujdp> (дата зверн. 07.07.2024).

209. Пояснювальна записка до проекту Закону України про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (реєстр. № 4952 від 12.07.2016). URL: <http://surl.li/orxquz> (дата зверн. 07.07.2024).

210. Приходько Т. Фізіологічний афект- одна з підстав визнання особи обмежено осудною. *Право України*. 2001. № 1. С. 53–55.

211. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами: Закон України від 06.12.2017 №2227-VIII. URL: <http://surl.li/olnrnh> (дата зверн. 07.07.2024).

212. Про практику призначення судами кримінального покарання: постанова Пленуму Верховного Суду України № 7 від 24.12.2003. URL: <http://surl.li/olnrnh> (дата зверн. 07.07.2024).

213. Про психіатричну допомогу: Закон України від 22.02.2000 № 1489-III URL: <https://bit.ly/3X7Akp2> (дата зверн. 07.07.2024).

214. Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи: постанова Пленуму Верховного Суду України № 2 від 07.02.2003. URL: <https://bit.ly/3X98CrR> (дата зверн. 07.07.2024).

215. Про судову практику у справах про необхідну оборону: постанова Пленуму Верховного Суду України № 1 від 26.04.2002. URL: <http://surl.li/ybefnz> (дата зверн. 07.07.2024).
216. Психологія стресу та стресових розладів: навч. посіб. / Уклад. О. Ю. Овчаренко. Київ: Університет «Україна», 2023. 266 с.
217. Рудковська М. Кримінально-правове значення суспільної небезпеки. *Історико-правовий часопис*. 2016. № 1 (7). С. 222–238.
218. Рудковська М. Р. Суспільна небезпека як ознака поняття злочину: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08; Львів. держ. ун-т внутр. справ. Львів, 2017. 187 с.
219. Савка І. М. Кумулятивний фізіологічний афект: фізіологічні й правові аспекти: моногр. Львів: Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2020. 256 с.
220. Савка І. М. Феномен фізіологічного афекту в психологічних теоріях та юриспруденції. *Науковий вісник Львів. держ. ун-ту внутр. справ*. 2010. № 1. С. 176–191.
221. Саградян М. Убивство у стані сильного душевного хвилювання. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 5. С. 250–254. URL: DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.5.46> (дата зверн. 07.07.2024).
222. Сахарук Т. В. Загальні засади призначення покарання за кримінальним правом України та зарубіжних країн: порівняльний аналіз: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2006. 1989 с.
223. Седнєв В. В. До питання про співвідношення станів фізіологічного афекту й алкогольного сп'яніння. *Вісник Верховного Суду України*. 2000. № 5.
224. Селецький С. І. Кримінальне право України. Особлива частина: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2007. 504 с.
225. Сенаторов М. В. Потерпілий від злочину в кримінальному праві: монографія / за ред. В. І. Борисова. Харків: Право, 2006. 208 с.

226. Сєдих К. В., Сєдих С. М., Гасій Ю. В. Деякі питання застосування психологічної експертизи в судовій практиці. *Вісник Верховного Суду України*. 1999. № 2.
227. Сингаївська І. В. Визначення та вплив емоційного стану особи на кримінальну відповідальність під час учинення вбивства та завдання тяжких тілесних ушкоджень. *Вчені записки Таврійського нац. ун-ту ім. В. І. Вернадського. Серія: юрид. науки*. 2021. № 6. Т. 32 (71). С. 94–98
228. Скок С. Г. Проблеми множинності злочинів при кваліфікації умисних вбивств: дис. ... канд. юрид. наук. Дніпро: ДДУВС, 2020. 199 с.
229. Скрекля Л. І. Жорстокість як наскрізне кримінально-правове поняття: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08; Львів. держ. ун-т внутр. справ. Львів, 2014. 219 с.
230. Слотвінська Н. Систематичне знущання як обставина, що може обумовити виникнення стану сильного душевного хвилювання. *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки»*. 2021. № 2 (30). С. 216–219.
231. Старко О.Л. Емоційний стан особи: окремі кримінально-правові аспекти: *Порівняльно аналітичне право*. 2020. №3. URL: http://par.in.ua/2_2018/93.pdf (дата зверн. 07.07.2024).
232. Сташис В. В., Бажанов М. И. Преступления против личности в ЦК УССР и судебной практике. Харьков: Вища школа, 1981. 216 с.
233. Сташис В. В. Ответственность за умышленное убийство, совершенное в состоянии сильного душевного волнения. *Проблемы социалистической законности*. 1976. Вып I. С. 89–95.
234. Столяр Т. В. Кримінально-правова характеристика заподіяння тяжкої шкоди при перевищенні меж необхідної оборони: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08; Нац. Академ. внутр. справ. Київ, 2016. 22 с.
235. Строган А. Ю. Суспільно небезпечне діяння як визначальна і провідна ознака злочину та його складу. *Держава і право*. 2007. Вип. 37. С. 563–568.

236. Строк І. А., Юхно О. О. Основи методики розслідування умисних тяжких тілесних ушкоджень, заподіяних у стані сильного душевного хвилювання: монограф. Харків : Факт, 2022. 204 с.

237. Також / Словник. Портал української мови та культури. URL: <http://surl.li/oxvpie> (дата зверн. 07.07.2024).

238. Тацій В. Я. Кримінальне право України. Загальна частина. Київ: Юрінком Інтер-право, 2002. 416 с.

239. Тацій В. Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві України: навч. посібник. Харків: УкрЮА, 1994. 76 с.

240. Текст проекту Кримінального кодексу України (контрольний пакет станом на 02.07.2024). URL: <http://surl.li/gugqtn> (дата зверн. 07.07.2024).

241. Терещук А. Д. Критерії діагностики афективних станів особистості. С. 225–235. URL: <http://surl.li/ktbrer> (дата зверн. 07.07.2024).

242. Терлюк І. Я. Історія українського права від найдавніших часів до XVIII століття: навч. посібник з історії держави і права України. Львів: Львів. ін-т внутр. справ. 2013. 156 с.

243. Тимошенко проти України (Tymoshenko v. Ukraine): рішення Європейського суду з прав людини від 30.04.2013. URL: <http://surl.li/vlhzrf> (дата зверн. 07.07.2024).

244. Тлумачення та застосування Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод Європейським судом с прав людини та судами України: навчальний посібник / авт. кол.: М. В. Мазут, С. Р. Тагієв, А. С. Беніцький, В. В. Кострицький ; відп. ред. В. М. Карпунов. Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2006. 600 с.

245. Тростюк З. А. Понятійний апарат Особливої частини: монограф. Київ: Атіка, 2003. 144 с.

246. Ус О. В. Теорія та практика кримінально-правової кваліфікації: лекції. Харків: Право, 2018. 368 с.

247. Ухвала Апеляційного суду Дніпропетровської області від 20.03.2019 (справа № 189/1805/16-к). URL: <http://surl.li/emhrkx> (дата зверн. 07.07.2024).
248. Ухвала Верховного Суду від 01.02.2019 (справа № 524/8332/17). URL: <http://surl.li/iqymau> (дата зверн. 07.07.2024).
249. Ухвала Івано-Франківського апеляційного суду від 05.09.2022 (справа № 351/683/20). URL: <http://surl.li/gnlkuu> (дата зверн. 07.07.2024).
250. Ухвала Івано-Франківського міського суду Івано-Франківської області від 11.02.2021 (справа № 344/6602/16-к). URL: <http://surl.li/jdekvo> (дата зверн. 07.07.2024).
251. Ухвала Київського апеляційного суду від 28.03.2019 (справа № 759/17836/17). URL: <http://surl.li/ioeddl> (дата зверн. 07.07.2024).
252. Ухвала Львівського апеляційного суду від 11.02.2021 (справа № 307/2389/18). URL: <http://surl.li/qoprny> (дата зверн. 07.07.2024).
253. Ухвала Львівського апеляційного суду від 11.07.2023 у справі № 464/93/20. URL: <http://surl.li/tddvfn> (дата зверн. 07.07.2024).
254. Ухвала Тернопільського апеляційного суду від 28.08.2019 (справа № 606/418/18). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83923106> (дата зверн. 07.07.2024).
255. Ухвала Херсонського апеляційного суду від 16.09.2021 (справа №650/565/21). URL: <http://surl.li/lwnqyj> (дата зверн. 07.07.2024).
256. Ухвала Чернівецького апеляційного суду від 11.08.2022 (справа №724/194/22). URL: <https://bit.ly/4dROhNv> (дата зверн. 07.07.2024).
257. Ухвала Чернігівського апеляційного суду від 10.02.2021 (справа № 750/13728/19). URL: <https://bit.ly/3SS9gY8> (дата зверн. 07.07.2024).
258. Філей Ю. В. Кримінально-правові санкції та їх застосування за злочини проти власності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2006. 18 с.
259. Фріс П. Л. Кримінальне право України. Загальна частина: підручн. для студ. вищ. навч. закладів. Київ: Атіка, 2004. 488 с.

260. Хавронюк М. І. Довідник з Особливої частини кримінального кодексу України. Київ: Істина, 2004. 504 с.

261. Характеристика. Академічний тлумачний словник. Словник української мови: в 11 томах. Т. 3, 1972. С. 648. URL: <http://surl.li/lmgum> (дата зверн. 07.07.2024).

262. Хачатуров проти Вірменії («Khachaturov v. Armenia»): рішення Європейського суду з прав людини від 24.06.2021. URL: <http://surl.li/cvpkju> (дата зверн. 07.07.2024).

263. Черновський О. К. Психологічні особливості особистості потерпілого у кримінальному процесі. *Юридичний часопис Нац. академ. внутр. справ*. 2013. № 2. С. 221–226.

264. Шеховцова Л. І. Емоційний стан особи, яка вчинила злочин, за кримінальним законодавством України: дис... канд. юрид. наук: 12.00.08; Запорізький нац. ун-т. Запоріжжя, 2007. 250 с.

265. Шишкіна Е. Основні положення концепції заборони неналежного поводження з людиною в практиці Європейського суду з прав людини. *Вісник Львівського університету*. Серія Міжнародні відносини. 2011. Вип. 28. С. 139–148. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VLNU_Mv_2011_28_16

266. Шульга А. М. Теоретичні аспекти встановлення форм та видів вини у кримінальних правопорушеннях проти земельних ресурсів України. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2021. Вип. 1 (49). С. 203–207.

267. Ягунов Д. В. Заборона катувань: практика Європейського суду з прав людини, стандарти та практика Європейського комітету з питань запобігання катуванням / зі вступ. словом М. Гнатівського, А. Костіна, Р. Хаверкампа, Д. Ягунова. Тьубінген; Одеса : Фенікс, 2023. 604 с.

268. Якимець Т. Я. Крайня необхідність за кримінальним правом України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08; Нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2008. 208 с.

269. Ярмиш Н. М. Жорстоке поводження як одна з форм доведення до самогубства. *Право України*. 1992. № 7. С. 45–46.

ДОДАТКИ

Додаток А

Список публікацій авторки за темою дисертаційної роботи

1. Бучківська В. Л. Стан сильного душевного хвилювання в юридичній науці та судовій практиці. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 3. С. 373–278. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-3/87>

2. Бучківська В. Л. Забезпечення єдності судової практики призначення покарань за шкоду, заподіяну життю і здоров'ю в стані сильного душевного хвилювання. *Альманах права. Трансформація законодавства України в сучасних умовах*. 2023. Вип. 14: Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України. С. 419–426.

3. Бучківська В. Л. Відмежування кримінальних правопорушень, вчинених в стані сильного душевного хвилювання, від суміжних складів кримінальних правопорушень. *Наук. вісник Ужгородського нац. ун-ту. Серія Право*. 2024. Вип. 81: ч. 2. 2024. С. 262–267.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

4. Бучківська В. Л. Комплексна судова психолого-психіатрична експертиза як доказ у кримінальних провадженнях за злочини, вчинені в стані сильного душевного хвилювання: проблеми судової практики. *Медичне право України: сучасні досягнення та перспективи розвитку*: збірн. наук. статей міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 10-річчю з дня створ. першої в Україні кафедри медичного права (м. Львів, 24 квіт. 2023 р.) / упоряд. д. ю. н., проф. І. Я. Сенюта, к. ю. н., доц. Х. Я. Терешко. Львів: Вид-во ЛОБФ «Медицина і право». 2023. С. 20–23. (участь очна).

5. Бучківська В. Л. Практика розгляду судами справ про злочини, вчинені в стані сильного душевного хвилювання в умовах воєнного стану. *Державотворчі процеси в Україні: реалії сьогодення*: тези доп. за матеріал. І Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 17 трав. 2024 р.) / відп. ред. В. В. Аніщук, А. М. Земко. Луцьк: ІВВ ЛНТУ, 2024. С. 190–193. (участь заочна).

Додаток Б
Акти / довідки впровадження результатів дисертаційної роботи
в освітній / навчальний процес

ВИЩА КВАЛІФІКАЦІЙНА КОМІСІЯ СУДДІВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА ШКОЛА СУДДІВ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКЕ РЕГІОНАЛЬНЕ ВІДДІЛЕННЯ
79018, м. Львів, вул. Чоловського, 2
тел. 032-261-38-42 ел. адреса: rv_lviv@nsj.gov.ua

16 липня 2024 року № 11-02/ 422

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційної роботи
Бучківської Вікторії Леонідівни на тему:

“Стан сильного душевного хвилювання під час заподіяння шкоди життю та здоров’ю
людини: кримінально-правове значення”
у періодичному навчанні суддів в Національній школі суддів України

Упродовж 2020-2023 років у періодичне навчання суддів в Національній школі суддів України впроваджувалися результати дисертаційної роботи Бучківської Вікторії Леонідівни на тему: “Стан сильного душевного хвилювання під час заподіяння шкоди життю та здоров’ю людини: кримінально-правове значення”.

Матеріали дисертаційної роботи були використані Бучківською Вікторією Леонідівною під час проведення навчального заняття з судьями на тему: “Розгляд судами кримінальних проваджень про кримінальні правопорушення проти життя і здоров’я особи”, в межах якого суддя Бучківська В.Л. підготувала презентацію щодо проблемних питань, які виникають під час розгляду кримінальних проваджень за ст. 116 КК України.

Директорка
Львівського регіонального відділення

Оксана ПОЛЬНА

**ВИЩА ШКОЛА АДВОКАТУРИ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АСОЦІАЦІЇ АДВОКАТІВ УКРАЇНИ**

04070, м. Київ, вул. Борисоглібська, 3, 2-й поверх
IBAN UA20305299000026004016800884
в Столичній філії ПАТ КБ "ПРИВАТБАНК", м. Київ МФО 380269
Код ЄДРПОУ 40217097

Вих. № 159/0/02-2 від 16 липня 2024 року

ЗАТВЕРДЖУЮ

Директор Вищої школи адвокатури
Національної асоціації адвокатів України
Савва КУЗЬМЕНКО

«16» липня 2024 р.

АКТ

**впровадження результатів дисертаційної роботи у навчальну діяльність
Вищої школи адвокатури Національної асоціації адвокатів України
Бучківської Вікторії Леонідівни на тему: «Стан сильного душевного
хвилювання під час заподіяння шкоди життю та здоров'ю людини:
кримінально-правове значення»**

Комісія у складі:

1. Директора Вищої школи адвокатури НААУ С.С. Кузьменка

склала цей акт про те, що Наукові та науково-практичні результати дисертаційної роботи Бучківської Вікторії Леонідівни на тему: «Стан сильного душевного хвилювання під час заподіяння шкоди життю та здоров'ю людини: кримінально-правове значення» впроваджені впродовж 2020–2023 років у навчальному процесі Вищої школи адвокатури під час викладання навчальних курсів адвокатам, присвячених проблемам, які виникають у судовій практиці при застосуванні норм кримінального та кримінального процесуального законодавства у частині кваліфікації кримінальних правопорушень проти життя та здоров'я особи, зокрема вчинених у стані сильного душевного хвилювання.

Директор
Вищої школи адвокатури НААУ

Савва КУЗЬМЕНКО

Львів, 19 липня 2024
КМЕС в Україні

ДОВІДКА

Про впровадження результатів дисертаційної роботи
Бучківської Вікторії Леонідівни на тему:
“Стан сильного душевного хвилювання під час заподіяння шкоди життю та здоров’ю людини: кримінально-правове значення” у навчальних заходах
Консультативна місія Європейського Союзу з реформування сектору цивільної безпеки України (КМЕС в Україні)

Результати дисертаційної роботи Бучківської Вікторії Леонідівни на тему “Стан сильного душевного хвилювання під час заподіяння шкоди життю та здоров’ю людини: кримінально-правове значення” протягом 2021-2023 років впроваджувалися під час проведення навчальних заходів, організованих КМЕС в Україні для поліцейських із попередження та протидії домашнього насильства. Зокрема, наукові результати Бучківської Вікторії Леонідівни використовувалися нею під час навчання для працівників органів Національної поліції України щодо координації та співпраці із суб’єктами та громадськими організаціями у сфері запобігання та протидії домашньому та гендерно зумовленому насильству, а також попередження вчиненню тяжких злочинів, в тому числі злочинів, вчинених в стані сильного душевного хвилювання.

Теоретична цінність наукових напрацювань Бучківської Вікторії Леонідівни полягає в поглибленні знань працівників поліції з проблем запобігання та протидії домашньому та гендерно зумовленому насильству, а також попередження вчиненню тяжких злочинів, в тому числі злочинів, вчинених в стані сильного душевного хвилювання. Практичне значення проведення занять з використанням результатів дисертаційної роботи Бучківської Вікторії Леонідівни спрямоване на вдосконалення професійних компетентностей працівників поліції на основі впровадження інтерактивних методик навчання, проблемного навчання, сучасних цифрових технологій.

**Гедімінас Бучюнас, доктор юридичних наук,
університет Вітаутаса Великого**

**Старший радник з питань реформування прокуратури
Регіонального представництва КМЕС у Львові**

МІНІСТЕРСТВО ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ МЕДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ДАНИЛА ГАЛИЦЬКОГО

КАФЕДРА МЕДИЧНОГО ПРАВА

вул. Зелена, 12, м. Львів, 79010, e-mail: kaf_medlaw_fpge@meduniv.lviv.ua

№ 119 від 23.04.2024

ДОВІДКА

про впровадження

результатів дисертаційного дослідження

Бучківської Вікторії Леонідівни на тему «Стан сильного душевного хвилювання під час заподіяння шкоди життю та здоров'ю людини: кримінально-правове значення» на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – «Право»

Результати дисертаційного дослідження **Бучківської Вікторії Леонідівни** на тему «Стан сильного душевного хвилювання під час заподіяння шкоди життю та здоров'ю людини: кримінально-правове значення» використовуються кафедрою медичного права при викладанні навчальної дисципліни «Медичне право України» на додипломному, а також післядипломному рівні освіти.

Зокрема, положення наукової роботи щодо дослідження формулювання складів кримінальних правопорушень, передбачених статтями 116 та 123 КК України, а саме в аспекті раптовості виникнення стану сильного душевного хвилювання крізь призму медичних критеріїв стану сильного душевного хвилювання та висновків експертиз, щодо можливості застосування примусових заходів медичного характеру у виді амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку до осіб, які вчинили кримінальні правопорушення у стані сильного душевного хвилювання одночасно з призначенням покарання, а також доцільності призначення та проведення саме комплексної судової психолого-психіатричної експертизи, а не судово-психіатричної чи судово-психологічної при вчиненні окреслених кримінальних правопорушень.

Завідувач кафедрою,
д.ю.н., проф.

Ірина СЕНЮТА